

ISSN 2077-7280

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 13

Харків – 2010

Тринадцятий збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(протокол № 13 від 26 листопада 2010 р.)*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>Посохов С. І. (головний редактор)</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Бардола К. Ю.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Волосник Ю. П.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Духопельников В. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Журавльов Д. В.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Куделко С. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Куліков В. О.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Миколенко Д. В. (відповідальний секретар)</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Мартем'янов О. П.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Наумов С. О.</i>
	<i>Проценко М. В. (технічний секретар)</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Сергєєв І. П.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Скирда В. В.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Страшнюк С. Ю.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Тумаков О. І.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Чижов О. П.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Чуєпило О. О.</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79

E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Статті прорецензовано.

Свідectво про державну реєстрацію КВ № 6635 від 23.10.2002

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:** Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – 248 с.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Грибанов Денис</i> Правовое положение граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов	7
<i>Дудин Александр</i> Культ Сомы и археологические реалии в степях Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э.	15
<i>Пяничук Ольга</i> Влияние магии на развитие индивидуализма в заупокойном культе Древнего Египта эпохи Среднего царства	23
<i>Семененко Елена</i> Погибла ли Западная Римская империя в 476 г.?	29
<i>Сорочан Екатерина</i> О специализации в сфере производства и торговли кожаными изделиями и обувью в Византии IV–IX вв.	35

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Белая Елена</i> Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 годах (к постановке проблемы)	42
<i>Еремеева Екатерина</i> Роль подтекста в советских политических анекдотах	49
<i>Киселева Елена</i> Раннесоветская провинциальная печать: выживание и борьба за сознание масс (на примере Орловской и Брянской губерний РСФСР)	61
<i>Магадеев Искандэр</i> Военная доктрина и её реализация на практике: проблема контроля за личным составом во французской армии 1920-х гг.	69

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Белоус Сергей</i> К вопросу о роли США в процессе становления и укрепления Освободительной армии Косово (середина 1990-х – июнь 1999 г.)	78
---	----

Ласкавий Дмитро Угода Бертело-Кедмена і персько-месопотамська нафта (1920) 86

Щестюк Тетяна Методи протидії заклику халіфа до джихаду у Британській імперії в 1914 р. 92

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

Бабкова Надія Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці ХХ–ХХІ століть 101

Єремєєв Павло Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад 109

Іванов Станіслав Житлове будівництво в Харкові (1943–1980 рр.) 121

Кононенко Василь Еліта войска зарожского-гетманщины между проектами малороссии и Российской Империи (конец 20-х – начало 60-х гг. XVIII в.) 127

Дупіка Тетяна Аграрна політика радянської влади в перші післявоєнні роки та її вплив на стан сільського господарства Харківщини 134

Любавський Роман «Новий» Харків проти «старого»: повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки 142

Мовчан Анастасія Досвід проведення дитячих таборів-комун в Донбасі в першій половині 1920-х років 149

Онацький Максим Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин 159

Півень Вікторія Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр. 166

Радченко Юрій «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.) 172

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Літвіненко Єлизавета</i> Гетьманат Івана Виговського на шпальтах німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum»	181
<i>Онопрієнко Алла, Тріпутіна Наталія</i> Розробка технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова	187
<i>Протасова Ірина</i> Кримське питання на сторінках журналу «Політика і час»	198
<i>Пудовкіна Анна</i> Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми	206
<i>Свириденко Вікторія</i> Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми	215
<i>Харченко Артем</i> Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії»	222

КРУГЛІ СТОЛИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

<i>Єремєєв Павло</i> 63-тя Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)»	232
<i>Кныш Ирина, Олейник Николай</i> Проблема любви в античности и в средние века: историческая традиция и современные парадигмы Круглый стол	234
<i>Труш Светлана</i> II Международная студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»	238
<i>Теми магістерських дипломних робіт, захищених в 2010 році</i>	241
<i>Відомості про авторів</i>	245
<i>Список скорочень</i>	247

Історія стародавнього світу та середніх віків

Правовое положение граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов

Грибанов Денис

Грибанов Денис. Правове положення громадян боспорських полісів в епоху правління Спартокидів. У даній статті розглядається питання про політичні і судові права громадян боспорських полісів в епоху правління Спартокидів. Вивчення епіграфічних і літературних джерел дозволяє зробити висновок про те, що громадяни боспорських полісів зберігали право участі в народних зборах і виборчі права, але втратили право законодавчої ініціативи. Вони зберігали також особливі судові права, тому що були підзвітні тільки полісному суду. Таким чином, правове положення громадян боспорських полісів значно відрізнялось від положення інших підданих Спартокидів або іноземців. **Ключові слова:** Боспор, поліс, політичні права, судові права.

Грибанов Денис. Правовое положение граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов. В данной статье рассматривается вопрос о политических и судебных правах граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов. Изучение эпиграфических и литературных источников позволяет сделать вывод о том, что граждане боспорских полисов сохраняли право участия в народном собрании и избирательные права, но утратили право законодательной инициативы. Они сохраняли также особые судебные права, так как были подотчётны только полисному суду. Таким образом, правовое положение граждан боспорских полисов значительно отличалось от положения других подданных Спартокидов или иностранцев. **Ключевые слова:** гражданин, Боспор, полис, политические права, судебные права; гражданин.

Gribanov Denis. The legal status of the citizens of Bosporan poleis in the period of the Spartokids' rule. The present paper deals with the consideration of the problem of the political and the judicial rights of the citizens of Bosporan poleis in the period of the Spartokids' rule. Studying of epigraphical and literary sources allows us to draw a conclusion that the citizens of Bosporan poleis kept the right of participation in national meeting and suffrages, but had lost the right

of the legislative initiative. They kept also the special judicial rights as they were accountable only to the court of the polis. Thus, the legal status of the citizens of Bosporan poleis considerably differed from the status of other citizens of the Spartokids' state or the foreigners. **Key words:** citizen, Bosphorus, polis, the political rights, the judicial rights.

В последние годы особое место в исследованиях, посвящённых истории античных государств Северного Причерноморья, заняла проблема полисов на Боспоре Киммерийском [4, с. 79-96; 8, с. 22-28; 9, с. 130-136; 13, с. 237-253]. При этом до сих пор недостаточно изученным остаётся вопрос о правовом положении граждан боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов [14, с. 172-189]. Исследование правового положения граждан боспорских полисов в спартокидовский период, даст возможность аргументировано судить о социально-политической организации Боспора в последней трети V–II вв. до н.э. и о реальном объёме тех политических прав, которыми обладали боспорские полисы под властью Спартокидов. В имеющихся источниках лучше всего освещены политические и судебные права граждан боспорских полисов, поэтому рассмотрению именно этих категорий, определяющих правовой статус гражданина, следует уделить первоочередное внимание.

К основным политическим правам, которыми могли обладать граждане демократических полисов, относилось право участия в деятельности представительских органов гражданской общины (народное собрание, Совет), право законодательной инициативы, пассивное и активное избирательное право [14, с. 174-178]. В государствах с олигархической формой правления, как, например, в Спарте, полноправные граждане, участвовали в работе народного собрания, но были ограничены в праве законодательной инициативы [17, с. 101-104]. Отдельные литературные и эпиграфические источники свидетельствуют о том, что и граждане боспорских полисов в эпоху правления династии Спартокидов обладали политическими правами, отличающимися от прав иноземцев или жителей Боспора, не принадлежавших ни к одной полисной общине. В боспорских полисах на протяжении всей их истории сохранялась традиция созыва народных собраний. На это указывает ряд свидетельств, наиболее ранним из которых является широко известный рассказ Диодора о пантикапейском народном собрании 309 г. до н.э. (Diod., XX, 24). Это единственный источник, подтверждающий существование практики созыва народных собраний в городах Боспора в период правления Спартокидов. Известно также о том, что народное собрание в эллинистический период действовало в Танаисе, который располагался на периферии Боспора и обладал политической автономией [21, с. 195-202]. По словам Страбона, Танаис был основан «боспорскими греками» (Strab., XI, 2, 3), а, следовательно, здесь должны были развиваться те же институты власти, которые существовали и в

метрополии. О деятельности в этом полисе народного собрания свидетельствует танаисская надпись конца III – первой половины II вв. до н.э., в которой содержится текст декрета о даровании золотого венка одному из граждан [1, с. 63-64]. Начальная часть надписи повреждена, однако с высокой долей вероятности там следует восстанавливать формулу «Совет и народ постановили» (Ἦδοξε βουλῆ καὶ δήμῳ). Однако в эпиграфике других городов Боспора упоминания о деятельности народных собраний в эпоху правления Спартокидов не сохранились. Тем не менее, о наличии у граждан боспорских полисов избирательных прав свидетельствуют упоминания таких магистратур, как агораномия и агонотетия, в эпиграфических надписях IV-III вв. до н.э. из Пантикапея, Нимфея и Гермонассы [КБН, № 1039; 7, с. 186-192; 11, с. 62; 16, с. 99-121; 18, с. 157-175; 20, с. 71-77]. Судя по этим надписям, данные магистратуры предполагали ежегодную ротацию, что, на наш взгляд, свидетельствует о сохранении практики избрания полисных магистратов через систему представительских органов полисной общины. Правилу периодического переизбрания были подчинены и все жреческие должности, о чём свидетельствуют многочисленные посвятельные надписи эпохи Спартокидов (КБН, № 6, 10, 26, 974, 1044). Даже члены правящей династии исполняли жреческие обязанности лишь в рамках определённого временного промежутка (КБН, № 25). Поэтому, несмотря на общегосударственное значение культов Аполлона, Афродиты, Артемиды, Деметры, их жрецы, вероятно, сохраняли статус полисных должностных лиц, регулярно переизбиравшихся в рамках тех же процедур, что и обычные магистраты. Таким образом, граждане боспорских полисов в период правления Спартокидов, безусловно, сохраняли избирательные права, хотя об их реальном объёме и процедуре применения судить трудно. С другой стороны, вплоть до эпохи Митридата нам не известен ни один декрет или постановление, изданное от имени полиса или полисных органов власти, а проксенические декреты в эпоху Спартокидов издавались исключительно правителем, выступавшим в них в качестве частного лица [23, с. 69-71]. Следовательно, право законодательной инициативы граждан боспорских полисов либо было сведено к минимуму, либо вовсе отменено. Эта ситуация ярко выделяется на фоне других понтийских полисов и даже Танаиса, основанного выходцами с Боспора в начале III в. до н.э., а уже в конце III – начале II вв. до н.э. издававшего декреты от имени полисной общины. На Боспоре подобная практика засвидетельствована лишь более поздними надписями митридатовского и римского времени [КБН, № 979, 982, 983, 1118; 6, с. 14-33]. В период правления Спартокидов боспорские полисные общины, очевидно, были лишены права законодательной инициативы, на что косвенно указывает и Диодор при описании пантикапейского народного собрания 309 г. до н.э. (Diod., XX, 24). Античный автор отмечает, что пришедший к власти Эвмел созвал народное собрание для того, чтобы прекратить волнения, возникшие в среде

пантикапейцев в связи с расправой, учинённой Эвмелом над своими родственниками и их «друзьями». Выступая перед народным собранием, Эвмел обещает пантикапейцам сохранить их налоговые и таможенные привилегии, а также восстановить «отеческий образ правления». Как верно отмечали некоторые исследователи, в этом случае пантикапейское народное собрание выступает в качестве пассивного объекта, который выслушивает программу обещаний Эвмела, но не выдвигает свои требования правителю и законодательно не утверждает полученные привилегии [22, с. 150-151]. Привилегии пантикапейцев приобретают юридическую силу в качестве указа правителя, а не полисного закона. Это противоречит традиционным греческим представлениям о полисном суверенитете. Даже полисы, входившие в состав восточноэллинистических государств, утверждали свои права и привилегии, дарованные монархом, в качестве собственных внутривосполненных законов [10, с. 62-66]. Очевидно, боспорские полисы, и в их числе привилегированная община пантикапейцев, в период правления Спартокидов были полностью лишены права законодательной инициативы. Таким образом, политические права граждан боспорских полисов были существенно ограничены, но отнюдь не ликвидированы полностью. Граждане крупнейшего боспорского полиса – Пантикапея – сохраняли право участия в народном собрании. Пантикапейцы, как и граждане некоторых других боспорских полисов, продолжали избирать собственных магистратов.

Кроме политических прав, граждане греческих полисов обладали также судебными правами, которые внутри государства определяли их преимущества перед иноземцами по выдвижению исков, защите в суде и участию в судебном процессе в качестве судей, свидетелей или судебных защитников [14, с. 178-179; 15, с. 4-11]. Ограничение людей, не обладавших гражданским статусом, в их правах на участие в суде хорошо исследовано на примере Афин, где обращаться с исками в суд имели право лишь полноправные граждане, а судебными спорами, в которых участвовали иноземцы, заведовали специальные отделения суда [12, с. 146-181]. Схожие законы действовали и в понтийских полисах, например, в Ольвии, которая при организации своей судебной системы, очевидно, руководствовалась афинскими образцами [15, с. 4-5]. На Боспоре, к сожалению, сохранилось значительно меньше источников, позволяющих судить об организации судебного процесса, однако отдельные эпиграфические и литературные свидетельства позволяют предполагать, что граждане боспорских полисов и в период правления Спартокидов сохраняли особые судебные права внутри своего государства. Прежде всего, к числу подобных свидетельств следует отнести тексты так называемых *defixionum tabellae* – табличек с проклятиями, направленными против оппонента в суде, которые на Боспоре известны, в первую очередь, по находкам из Пантикапея [24, с. 478-482, № 10-12]. Достаточно широкое распространение на Боспоре подобных записей, подтверждает факт сохранения здесь судебных

процедур, основанных на состязательности сторон. В одном из таких проклятий даже упоминается синдик – то есть защитник в суде [24, с. 478-479, №10]. Однако для определения тех судебных прав, которые могли отличать граждан боспорских полисов от других подданных Спартокидов, большее значение имеют свидетельства двух античных авторов: Исократ и Полиена.

В известной Трапезитской речи Исократ содержит рассказ о Сопее – приближённом боспорского правителя Сатира I (Isocr., XVII, 3-57). Речь Исократ направлена на защиту сына Сопея в его судебном споре с афинским банкиром Пасионом. Согласно свидетельским показаниям сына Сопея, его отец был «другом» боспорского правителя Сатира I. В данном случае греческое понятие «дружба» (φιλία) тождественно современному понятию «фаворитизм» [19, с. 108-110]. Называя Сопея «начальствующим над большой областью и имеющим попечение над всеми военными силами», Исократ недвусмысленно указывает на высокое положение этого боспорского вельможи (Isocr., XVII, 3). Однако, несмотря на всё это, во взаимоотношениях Сопея и Сатира наблюдается характерная ситуация – правитель Боспора, получив донос на своего ближайшего соратника, немедленно арестовал его. Сатир также потребовал арестовать находившегося в тот момент в Афинах сына Сопея и конфисковать все его деньги, с которыми он туда прибыл. Однако через некоторое время Сопей был оправдан и даже награждён Сатиром I (Isocr., XVII, 11). Эта ситуация наилучшим образом демонстрирует тот факт, что не только имущественные права, но и личная свобода Сопея и его родственников не были ничем гарантированы и зависели от доброй воли боспорского правителя. После мирного разрешения этой ситуации сын Сопея обращается к Сатиру с просьбой разрешить его спор с афинским банкиром Пасионом. В связи с этим Исократ описывает суд правителя Боспора, перед которым предстают обе стороны (Isocr., XVII, 51-52). Сатир выступает в качестве судьи, выслушивая аргументы сторон, однако после этого не спешит выносить судебное решение, так как сделка между сыном Сопея и Пасионом была заключена в Афинах, и, следовательно, привлечь афинского банкира к суду на Боспоре невозможно. Тем не менее, Сатир настоятельно просит боспорских купцов ведущих торговлю в Афинах, поспособствовать сыну Сопея в его судебном иске против Пасиона. Таким образом, мы видим, что сын Сопея, как и его отец, юридически подотчётен суду боспорского правителя. Их правовое положение можно определить как абсолютную зависимость от воли правителя, юридическую подотчётность его суду, отсутствие права собственности, которая, вероятно, рассматривается как условное владение. Интересно сопоставить эту картину с рассказом другого античного автора – Полиена, который в новелле о Левконе и триерархах описывает схожую ситуацию (Pol., VI, 9, 3). Согласно Полиену, Левкон подозревает триерархов, участвующих в войне с Гераклеей, в предательстве. Однако в этом случае он не может арестовать и судить триерархов. Более того, он вынужден умалчивать о

своих подозрениях. В конце концов, Левкон вызывает триерархов в суд, показывая тем самым, что они подотчётны не суду правителя, а суду полисной общины. В данном случае, правитель Боспора выступает в качестве обвинителя, а не в качестве судьи. В дальнейшем Левкон ещё до суда осуществляет расправу над триерархами и их родственниками. Однако, на наш взгляд, даже этот факт лишний раз подтверждает то, что триерархи были подотчётны суду полисной общины, а не суду правителя. Левкон в данном случае не имел законных рычагов воздействия на триерархов, а доводить дело до обсуждения в полисном суде, где могли проявиться симпатии сограждан к подсудимым, он не мог. Такая трактовка лучше всего объясняет логику действий Левкона. Сопоставляя сведения, содержащиеся в новелле Полиена и Трапезитской речи Исократ, следует отметить, что судебные права триерархов существенным образом отличались от прав Сопея и его сына: первые были подотчётны суду полисной общины, а вторые – суду правителя. Однако это противоречие не получило должной оценки в научной историографии. Суд Сатира в споре Сопеида и Пасиона обычно рассматривается в качестве проявления обычной для Боспора судебной практики, когда судьёй выступает сам правитель. Исходя из этой мысли, Т. В. Блаватская выдвинула гипотезу о существовании союзнического договора между Афинами и Сатиром, который должен был включать и договорённости о разграничении судебных полномочий и судебной юрисдикции [2, с. 116-131]. Именно фактом существования такого договора Т. В. Блаватская объясняет отказ Сатира принимать решение по делу Сопеида – Пасиона. Эту же точку зрения воспроизводит в своей недавней работе М. В. Скржинская [15, с. 8-10]. Кроме этого, она отождествляет судебные функции афинских архонтов и боспорских правителей на том основании, что Спартокиды в IV в. до н.э. носили официальный титул архонта. Однако трудно представить, что суд правителя на Боспоре мог полностью вытеснить из сферы судопроизводства традиционные полисные органы судебной власти. О сохранении на Боспоре в период правления Спартокидов традиционной греческой судебной практики свидетельствуют и сообщения Полиена о пантикапейском дикастерии, и данные боспорских *defixionum tabellae*, находящие аналогии в демократических полисах, где в судопроизводстве могли участвовать все граждане, и в суде господствовал принцип состязательности. Вряд ли верным является и предположение Т. В. Блаватской о существовании между Афинами и Сатиром договора, регулирующего судебные дела. Если бы такой договор существовал, то о нём должны были бы знать все участники процесса Сопеида – Пасиона, и в таком случае суд просто не мог бы состояться. Более того, суд Сатира мог являться не более чем формой третейского суда, к услугам которого стороны обращались по взаимной договорённости. На это указывает сам Исократ, когда объясняет обращение сына Сопея к суду Сатира тем, что в его договоре с Пасионом боспорский правитель указывался в качестве гаранта исполнения обеими сторонами принятых на себя условий (Isocr.,

XVII, 19-20). Кроме этого, следует отметить, что глагол «δικάζω», который использует Исократ при описании суда Сатира, можно перевести не только как «судить», но и как «осуществлять функции посредника, третейского судьи» (Liddell-Scott, p. 428). Возможно, в споре Сопеида и Пасиона Сатир выступал таким третейским судьёй. В таком случае, практика суда правителя на Боспоре могла иметь достаточно узкую сферу применения, а большая часть судебных дел – споры между гражданами боспорских полисов – рассматривались в судах полисных общин, что и отражено в рассказе Полиена о Левконе и триерархах. Оценивая этот источник, важно отметить и то, что триерархия известна, как наиболее затратная литургия, требовавшая больших капиталовложений [3, с. 255-256]. Поэтому триерархами, описанными Полиеном, могли быть влиятельные и богатые представители одной из боспорских полисных общин, которые финансировали за свой счёт боевые корабли. Вероятно, именно факт принадлежности к гражданской общине решающим образом влиял на характер их взаимоотношений с правителем Боспора. С другой стороны, Сопей, судя по его негреческому имени, мог быть выходцем из среды местной племенной знати – скифской или синдо-меотской. В таком случае, его положение действительно определялось лишь «дружбой» с правителем Боспора, о чём свидетельствует и Исократ. Таким образом, можно говорить о том, что граждане боспорских полисов обладали особыми судебными правами, которых не было у других подданных Спартокидов. Судебные дела с участием подданных Спартокидов, не имевших гражданского статуса, и иноземцев решались самим правителем или его чиновниками. В то же время, граждане боспорских полисов были подотчётны лишь суду полисной общины даже в тех делах, в которых речь шла о государственной измене, как в истории триерархов. Очевидно, общественные волнения, которые возникли в среде пантикапейцев после внесудебной расправы Эвмела над «друзьями» его конкурентов в борьбе за боспорский престол в 309 г. до н.э., могли быть вызваны именно тем фактом, что пострадали граждане Пантикапея, а, значит, новый правитель нарушил законные права полисной общины (Diod., XX, 24). В таком случае, объявленное после этого Эвмелом восстановление «отеческого образа правления», означало восстановление традиционных прав пантикапейских граждан, в том числе и судебных прав.

Таким образом, анализ литературных и эпиграфических источников позволяет утверждать, что граждане боспорских полисов в эпоху правления Спартокидов сохраняли большую часть своих политических и судебных прав. В то же время, рассмотренные источники ясно свидетельствуют о том, что практическая реализация этих прав в значительной степени зависела от доброй воли правителя. В случае конфликта интересов между Спартокидами и полисной общиной, правители Боспора зачастую прибегали к внеправовым насильственным мерам. Тем не менее, важно отметить, что традиционная греческая правовая и политическая культура служила той основой, на которой

Спартокиды стремились выстраивать свои взаимоотношения с полисными общинами или их отдельными гражданами. Поэтому правовое положение граждан полисов существенно отличалось от прав других подданных Спартокидов, а сами полисы продолжали играть важную роль в боспорской политике и после образования единого территориального государства.

Литература

1. *Арсеньева Т. М., Бётгер Б., Виноградов Ю. Г.* Новые исследования в Танаисе / Т. М. Арсеньева, Б. Бётгер, Ю. Г. Виноградов // ВДИ. – 1996. – №3. – С. 54-72.
2. *Блаватская Т. В.* Очерки политической истории Боспора в V-IV вв. до н.э. / Т. В. Блаватская. – М., 1959.
3. *Бузольт Г.* Очерк государственных и правовых греческих древностей / Г. Бузольт. – Харьков, 1890.
4. *Виноградов Ю. А.* К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского / Ю. А. Виноградов // АМА. – 1993. – Вып. 9. – С. 79-96.
5. *Виноградов Ю. А.* О полисах в районе Боспора Киммерийского / Ю. А. Виноградов // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, 1995. – С. 65-69.
6. *Виноградов Ю. Г.* Фанагорийские наёмники / Ю. Г. Виноградов // ВДИ. – 1991. – №4. – С. 14-33.
7. *Грач Н. Л.* Свинцовые гири из Нимфея и некоторые вопросы боспорской весовой метрологии / Н. Л. Грач // ТГЭ. – 1976. – Вып. XVII. – С. 186-192.
8. *Завойкин А. А.* Боспор: территориальное государство и полис / А. А. Завойкин // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. – 2001. – Ч. 1. – С. 22-28.
9. *Завойкин А. А.* Киммериды – полис на Киммерийском Боспоре / А. А. Завойкин // ПИФК. – 1997. – №4. – С. 130-136.
10. *Климов О. Ю.* Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения / О. Ю. Климов // Мнемон. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 59-70.
11. *Коровина А. К.* Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове / А. К. Коровина. – М., 2002.
12. *Кудрявцева Т. В.* Народный суд в демократических Афинах / Т. В. Кудрявцева. – СПб., 2008.
13. *Кузнецов В. Д.* Полис на Боспоре (эпоха архаики) / В. Д. Кузнецов // ДБ. – 2001. – №4. – С. 237-253.
14. *Ручинская О. А.* Право и общество античных городов Северного и Западного Понта / О. А. Ручинская // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева. – Харьков, 1997. – С. 172-189.
15. *Скржинська М. В.* Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 4-11.
16. *Соколова О. Ю., Павличенко Н. А.* Новая посвятельная надпись из Нимфея / О. Ю. Соколова, Н. А. Павличенко // Hyperboreus. – 2002. – Vol. 8. – Fasc. 1. – С. 99-121.
17. *Строгеецкий В. М.* Народное собрание в древнегреческом полисе: ширма, символ или фундамент полисной структуры? / В. М. Строгеецкий // Мнемон. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 97-104.
18. *Тохтасьев С. Р.* Боспор и Синдика в эпоху Левкона I / С. Р. Тохтасьев // ВДИ. – 2004. – №3. – С. 157-175.

19. Фролов Э. Д. Сицилийская держава Дионисия / Э. Д. Фролов. – Л., 1979.
20. Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье / Л. И. Чуистова // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Вып. 2. – С. 44-87.
21. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э. / Д. Б. Шелов. – М., 1970.
22. Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. / Ф. В. Шелов-Коведяев // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1984 год. – М., 1985. – С. 5-187.
23. Шелов-Коведяев Ф. В. Новые боспорские декреты / Ф. В. Шелов-Коведяев // ВДИ. – 1985. – №1. – С. 57-72.
24. Яйленко В. П. Магические надписи Боспора / В. П. Яйленко // ДБ. – 2005. – Т. 8. – С. 465-514.

УДК 903 (4-11) «-0»: [233-524: 663.2]

Культ Сомы и археологические реалии в степях Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э.

Дудин Александр

Дудін Олександр. Культ Соми та археологічні реалії в степах Східної Європи першої третини I тис. до н.е. У статті надається загальна характеристика індоарійського культу Соми, згідно з даними «Рігведи». Здійснюється спроба відшукати відображення даного культу в археологічному матеріалі з поховань ранніх кочовиків степів Східної Європи першої третини I тис. до н.е. В результаті різного роду порівнянь, автор приходять до висновку, щодо відсутності певних аргументів на користь існування культу Соми в даний період часу в степах Східної Європи. **Ключові слова:** культ Соми, «Рігведа», дерев'яні сосуди, металеві наклади.

Дудин Александр. Культ Сомы и археологические реалии в степях Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э. В статье излагается общая характеристика индоарийского культа Сомы, согласно данным «Ригведы». Осуществляется попытка найти отражение данного культа в археологическом материале из погребений ранних кочевников степей Восточной Европы первой трети I тыс. до н.э. В результате разного рода сопоставлений, автор приходит к выводу об отсутствии, каких-либо весомых аргументов в пользу существования культа Сомы в данный период времени в

степях Восточной Европы. *Ключевые слова:* культ Сомы, «Ригведа», деревянные сосуды, металлические накладки.

Dudin Alexander. Cult of Soma and archaeological realities in the steppes of Eastern Europe in the first third of the I mill. BC. The article describes general characteristics of the Indo-Aryan cult of Soma, according to the Rigveda. It attempts to find a reflection of the cult in the archaeological material from the burials of the early nomads of the steppes of Eastern Europe's first third of the I mill. BC. As a result, all sorts of comparisons, the author finds that the absence of any weighty arguments in favor of the cult of Soma in this period of time in the steppes of Eastern Europe. *Key words:* cult of Soma, «Rigveda», wooden vessels, lining of metal.

Приступая к реконструкции духовной сферы, того или иного древнего общества, исследователь, в первую очередь, включается в процесс отбора источников, детальный анализ которых и будет в дальнейшем способствовать осуществлению воссоздания религиозной и мировоззренческой составляющей духовной сферы общества.

Не является исключением в этом отношении и реконструкция духовной сферы населения степей Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э. Главенствующее место в кругу источников по изучению данного периода, занимают археологические источники. Тогда как, функцию вспомогательных выполняют письменные, этнографические, лингвистические источники. При этом стоит отметить, что наиболее важным моментом в работе с источниками, является проектирование данных одних источников на данные других. В первую очередь это касается отражения данных письменных источников в археологическом материале, а также обратного характера этого сопоставления. Но в большинстве случаев мы имеем дело с узким кругом письменных источников, содержание которых неспособно удовлетворить научный интерес исследователя. Если скифо-сарматский период раннего железного века, еще как-то, находит свое отражение в письменных источниках, то период предшествующий ему, включая и весь бронзовый век, почти полностью лишен письменных свидетельств. В этом случае археологи вынуждены обращаться к этнографическому материалу, выискивая в нем различного рода параллели или прибегать к вовлечению в орбиту своего внимания не совсем фактуально содержательные источники.

Приблизительно подобная ситуация наблюдается и в вопросе реконструкции религиозно-культовой сферы населения юга Восточной Европы в начале I тыс. до н.э. Данный вопрос требует детального рассмотрения, чего, к сожалению, не позволяют сделать нам рамки нашего исследования. Поэтому, позволим себе остановиться на одном из наиболее существенных вопросов, возникающих в процессе

реконструкции религиозно-культовой системы населения юга Восточной Европы в начале I тыс. до н.э., – на проблеме возможного бытования у населения в этот период времени культа Сомы. Для того, чтобы понять почему собственно возник этот вопрос, следует обратиться к истокам возникновения и содержанию этого культа.

Большую часть сведений о культе Сомы исследователи черпают из гимнов «Ригведы»*, одного из наиболее крупных древнеиндийских литературных памятников. Являясь собранием гимнов богам, Ригведа содержит в себе довольно любопытную информацию о религиозно-культовой практике индоариев, воинствующих племен, вторгшихся в середине II тыс. до н.э. на территорию северо-западной Индии со стороны запада. Вопрос прародины индоариев является довольно дискуссионным и предполагает целый ряд гипотез в своем разрешении. Наиболее приемлемой, с нашей точки зрения, является гипотеза Е. Е. Кузьминой. Согласно этой гипотезе прародина ариев находилась в южнорусских степях на территории Волго-Уралья, где в начале II тыс. до н.э. на единой основе культур Восточной Европы формируются две крупные культурно-исторические общности: срубная и андроновская, в носителях которых большинство исследователей видят индоариев. Данное предположение, по мнению автора гипотезы, находит свое аргументированное подтверждение в материальной культуре андроновских племен [10, с. 18]. Что же касается носителей срубной культуры, то их дальнейшее развитие послужило базой для сложения восточно-иранской группы кочевников, известных нам под именем скифов и саков [10, с. 233].

Допуская единую основу для сложения срубной и андроновской культур и их синхронное и во многом схожее, развитие, мы можем с большой долей вероятности говорить и об их сходстве в духовной сфере. Индоари, представляя собой часть индоиранских племен, принесли с собой на территорию Индии, несомненно, богатый духовный опыт, воплощенный в целый комплекс религиозно-культовых практик, который в дальнейшем находит свое отражение в Ригведе. Но при этом не стоит забывать, что религиозные предпочтения индоариев вероятней всего не были статичными и полностью закрытыми от внешнего влияния. Они вполне могли вобрать в себя какую-то часть религиозно-культовой практики доарийского населения. Любопытным в этом отношении выглядит исследование Н. Р. Гусевой, посвященное попытке выделения арийских и доарийских элементов в ведической культуре. Ссылаясь на новые исследования в области материальной культуры хараппского

* Культ Сомы находит свое отражение и в древнеиранском литературном памятнике – Авесте, где он преобразуется в культ Хаомы. Но поскольку для Авесты, в отличие от Ригведы, не совсем еще разработана схема сопоставления археологических материалов с информацией, содержащейся в этом литературном памятнике [10, с. 344] мы, во избежание ошибочных выводов, ограничимся рассмотрением сугубо культа Сомы.

(доарийского) населения, исследовательница допускает возможность заимствования традиции изготовления сомы, индоариями у автохтонного населения Индии, а следовательно и датировать девятую мандалу Ригведы временем пребывания индоариев непосредственно в Индии [4, с. 35].

В целом же вопрос времени создания девятой мандалы остается открытым и по сей день. Крупнейший специалист в области ведической культуры, Т. Я. Елизаренкова стоит на позиции того что, сама девятая мандала сложилась довольно поздно, но какая-то часть гимнов содержащихся в ней, могут принадлежать к чрезвычайно древнему слою, и свидетельствовать в пользу того, что культ священного растения Сомы относится к общему индоиранскому периоду [9, с. 324].

Таким образом, вопрос происхождения культа Сомы предполагает два способа своего разрешения, автохтонный, то есть быть заимствованным у местного доарийского населения, и пришлым в Индию вместе с индоариями уже вполне сформировавшимся виде.

Не являясь специалистом в области ведической культуры, мы все-таки позволим себе высказать некоторые соображения по поводу происхождения культа Сомы. Во-первых, стоит обратить внимание на некую троичность в содержании культа Сомы. Сома предстает перед нами и как растение, и как сок, выжатый из этого растения, и, наконец, как божество*. Являясь в некоторых случаях трудноразличимыми в тексте Ригведы, каждый из этих образов несет в себе не совсем определенное содержание. Так, до сих пор остается не ясным, из какого же растения изготавливали сому. В научной литературе на роль сомы выдвигался целый ряд растений, список которых периодически пополняется. Это и эфедра, и вереск, и конопля, и даже грибы. Основным критерием в идентификации сомы, с каким-либо растением, были, в первую очередь, наркотические и галлюциногенные свойства этого растения. Скорей всего правы те исследователи, которые считают, что по мере своего расселения индоиранские племена находили пригодные для культовых целей наркотические растения в природной среде той или иной территории [2, с. 116]. Вспомогательным продуктом в изготовлении священного напитка, в большинстве случаев, выступает молоко. Это и неудивительно, ведь индоарии активно исповедовали скотоводческий уклад хозяйства. В этом отношении важное значение приобретает сама процедура приготовления сомы, которая имела некоторую рецептурную вариативность. Но в тоже время сохраняла довольно универсальные черты в своем содержании.

Данную процедуру довольно детально реконструирует Т. Я. Елизаренкова [9, с. 326-329]. Мы ограничимся лишь алгоритмом обрядовых действий: замачивание стеблей в воде для набухания – выжимание сока давящими камнями – очищение через ситечко –

* Для более четкой дифференциации образа Сомы, удобней будет сам напиток писать с маленькой буквы, а божество с большой.

смешивание с молоком или другим вспомогательным продуктом – помещение напитка в сосуды. Особо стоит обратить внимание на использование в приготовлении сомы давящих камней. Именно это категория материальной культуры, в комплексе с культовыми ложечками и деревянными сосудами, украшенными драгоценными металлами, по мнению В. К. Федорова, выступает одним из доказательств существования культа Сомы у ранних кочевников Южного Урала [18, с. 50].

В наиболее развернутом образе перед нами предстает Сома, как божество. Чаще всего Сома-бог отождествляется с солнцем, царем, конем, ребенком, молодым животным. Разнообразие в сравнениях и отождествлениях Сомы создают благодатную почву для разного рода реконструкций, основой для которых служит археологический материал и его отражение в тексте Ригведы. Приступая к такой реконструкции, исследователь при желании может найти отражение в археологическом материале, любого из вышеперечисленных образов Сомы. Впрочем, это касается не только отражения самого образа Сомы, но и атрибутов, непосредственно, самого приготовления напитка сомы.

В погребальных памятниках степей Восточной Европы бронзового и раннего железного времени встречается категория предметов, которая собственно и дала возможность исследователям поставить вопрос о существовании культа Сомы у населения в этот период времени. Речь идет о деревянных сосудах декорированных металлом [15, с. 71-72]. Согласно археологическим материалам, традиция помещения таких сосудов в погребения, наибольшего распространения, достигает в середине бронзового века в срубной культуре. Затем эта традиция почти полностью пресекается, и только лишь к концу бронзового века, в белозерской культуре она воскресает, получив второе рождение уже в первой трети I тыс. до н.э. и угаснув вновь в раннескифское время. В то же время начиная с V века до н.э., деревянные сосуды вновь становятся популярными у скифов.

Попытки связать находки деревянных сосудов с культом Сомы, уже не раз находили критический отклик в отношении аргументации данного предположения [13, с. 92, 96; 6, с. 36]. В некотором смысле ситуация усложняется еще и тем, что деревянные сосуды используют в качестве «надежного» индикатора погребений жрецов [16, с. 17; 19, с. 75-76]. Несомненно, в Ригведе красной нитью проходит мысль о том, что приготовление сомы было обязанностью жрецов. Но остается не совсем ясным, кто, собственно говоря, выступал в роли жрецов. До сих пор неясным остается ситуация с социальной структурой индоиранцев [12, с. 99-113]. Нельзя с полной уверенностью утверждать, что выделение жрецов в отдельную социальную группу произошло еще во время индоиранского единства. Вполне возможно жрецы, как отдельная социальная единица, появились намного позже, и процесс этот проходил совсем не одинаково на всей территории распространения индоиранцев. Вполне допустимо, что изначально культовые функции могли выполнять

главы семей или общин [14, с. 129]. В этом смысле очень показательными являются материалы из погребений ранних кочевников степей Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э. Детальный анализ погребальной обрядности этих памятников показал почти полное отсутствие комплексов, которые можно было бы связать с погребениями жрецов. И это несмотря на то, что в погребениях присутствуют яркие маркеры, которые столь широко используются для выделения жреческих погребений срубной культуры (деревянные чаши, астрагалы, кремневые отщепы и др.) [8, с. 104-105].

Вернемся к деревянным сосудам как к возможному показателю существования культа Сомы у населения степей Восточной Европы первой трети I тыс. до н.э. Наиболее часто в погребениях этого времени встречаются деревянные чаши. Конечно, реконструкция первоначального образа того или иного сосуда осложняется плохой сохранностью, но в большинстве случаев с большой долей вероятности можно говорить именно о деревянных чашах. Приступая к проекции имеющихся у нас археологических материалов на текст Ригведы, мы сразу же сталкиваемся с некоторыми сложностями. Так, в Ригведе лишь изредка упоминаются именно деревянные чаши. В большинстве случаев речь идет или о просто «деревянных сосудах», или о «ведре», «ковше», «чане» и только лишь изредка о «чаше». Более того непосредственно в самих чашах находят остатки мясной напутствующей пищи (Головковка к.6, п.13; Рошканы к. 3, п. 4), что явно не вписывается в понимание деревянных чаш, как вместилищ священной сомы.

Не совсем удачными выглядят попытки найти отражение в тексте Ригведы металлических деталей декорирования деревянных сосудов. Попытка В. В. Отрощенко увидеть в первых строфах девятой мандалы, упоминание о металлических накладках, признана неудачной из-за не совсем верного перевода этих строф [5, с. 127]. Признавая ошибочность утверждения В. В. Отрощенко, В. К. Федоров все-таки продолжает настаивать на упоминании металлических деталей декорирования в тексте Ригведы. В доказательство этого он приводит следующие строфы:

*О завоеватель награды, которого приветствовали (мычанием) коровы,
Сверкающий, ты восходишь на место, обитое железом.*

*Увеличивая срок жизни щедрых покровителей, (их) великую славу,
Ты очищаешься, о сома, для Индры как мужественное опьянение!*

(Ригведа IX, 80, 2)

Первое, что бросается в глаза, так это то, что эти строфы в смысловой нагрузке очень близки уже упомянутым первым строфам девятой мандалы, где в новом переводе упоминается «ложе, вытесанное железом» (Ригведа IX, 1, 2). В. К. Федоров также обращает внимание на данное созвучие, отмечая при этом, что смысл словосочетания «обитое железо», оказывается, не потерян и в новом переводе [18, с. 47]. На наш взгляд в этом отношении последнее слово остается за лингвистами. Но даже если и допустить правильность перевода, в случае со словосочетанием «обитое

железом». Оно остается почти единственным указанием на возможное декорирование металлом деревянных сосудов у ведических ариев. К тому же в этом случае речь идет об использовании железа, но никак ни бронзы или меди, что в хронологическом плане очень важно.

В заключении хотелось бы обратить внимание еще на один очень интересный момент. Привлекательной выглядит мысль о том, что металлические детали декорирования могли прикрепляться к деревянным сосудам с целью создания эффекта отблеска, сверкания. Прямым аргументом в пользу этого может являться находка в погребений 2 кургана 2 у села Любовка на Харьковщине деревянной чаши декорированной берестой [1, с. 100-101]. Согласно данным индоевропейской лингвистики, происхождение индоевропейского названия «березы» подтверждается его связью с первичной основой в значении «светиться», «блестеть» [3, с. 620]. Одним из свойств сомы-напитка и Сомы-божества является свойство сверкать, особенно после того, как выжатый сок смешивали с молоком. Важное значение в данном отношении приобретает метафорическое изображение Сомы как солнца. Потоки Сомы сравниваются с лучами солнца, которые рассматриваются как цедилка для очищения Сомы [9, с. 336]. В данной ситуации, мы сталкиваемся с соблазном перенести данные текста Ригведы в степи Восточной Европы, тем самым выступив, пусть и с косвенным аргументом в защиту возможного бытования культа Сомы у населения этой территории в первой трети I тыс. до н.э. Но мы все же не будем этого делать. Связь Сомы с солнцем может являться результатом генезиса религиозных представлений индоиранцев, связанных с этим небесным светилом. Как известно, у ведических индоариев существовало божество Сурья, которому поклонялись как богу Солнца. Несомненно, солнце играло огромную роль в религиозных представлениях индоиранцев. И металлические накладки могли отображать любой религиозный культ, связанный с солнцем. Здесь уместно вспомнить о появлении в первой трети I тыс. до н.э., в погребениях ранних кочевников Северного Причерноморья, височных подвесок в виде бараньих рогов. Изготавливались эти подвески из золота или бронзы, но плакировались золотой фольгой. Мы уже высказывали предположение о возможной связи этих подвесок с известным иранским божеством – Фарном [7, с. 13]. Фарна, довольно часто связывают с солнцем [11, с. 48-49]. Таким образом, можно говорить о ведущем месте солнца в культово-религиозной системе ранних кочевников степей Восточной Европы первой трети I тыс. до н.э.

Что же касается культа Сомы, то его существование в степях Восточной Европы продолжает оставаться недоказанным. Вероятней всего, религиозный культ Сомы сформировался в древней Индии в индоарийском культурном пространстве и представлял собой комплекс культово-обрядовых операций, связанных с употреблением сакральной жидкости. Саму же традицию употребления сакральных жидкостей

в виде определенного обряда приготовления, индоарии принесли в древнюю Индию с собой.

Подводя итоги нашего исследования, следует отметить, что реконструкция духовной сферы населения степей Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э. находится только лишь в начале своего пути и требует в дальнейшем более детального изучения.

Литература

1. *Берестнев С. И.* О погребениях предскифского периода в Левобережной лесостепи Украины / С. И. Берестнев // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1985.
2. *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М., 1983.
3. *Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкрелидзе. Вяз. Вс. Иванов. – Тбилиси, 1984 – Т. 2.
4. *Гусева Н. Р.* К вопросу об арийских и доарийских элементах в ведической культуре / Н. Р. Гусева // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4.
5. *Дудин А. А.* О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период / А. А. Дудин // VITA ANTIQUA. – 2009. – № 7-8.
6. *Дудин А. А.* К вопросу о функциональном назначении деревянных чаш ранних кочевников степей Восточной Европы (IX – VII вв. до н.э.) / А. А. Дудин // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2009. – Т. XV.
7. *Дудин А. А.* Височные подвески – «бараньи рога» и некоторые вопросы мировоззрения ранних кочевников степей Восточной Европы (IX – VII вв. до н.э.) / А. А. Дудин // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2009. – Вип. 12.
8. *Дудин А. А.* К вопросу о возможности выделения комплексов служителей культа среди погребений ранних кочевников Восточной Европы в первой трети I тыс. до н.э. / А. А. Дудин // 63-ті Каразінські читання (історичні науки). Тез. доп. – Харків, 2010.
9. *Елизаренкова Т. Я.* О Соме в Ригведе / Т. Я. Елизаренкова // Ригведа. Мандалы IX–X. – М., 1999.
10. *Кузьмина Е. Е.* Арии – путь на юг / Е. Е. Кузьмина. – М., 2008.
11. *Литвинский Б. А.* Кангюско-Сарматский фарн / Б. А. Литвинский. – Душанбе, 1968.
12. *Медведев А. П.* В поисках древнейших социальных структур индоевропейцев / А. П. Медведев // Вестник ВГУ. Серия 1. Гуманитарные науки. – 1997. – № 2.
13. *Медведев А. П.* Исследования по археологии и этнографии Лесостепной Скифии / А. П. Медведев. – Воронеж, 2004.
14. *Михайлов Ю. И.* Мировоззрение древних обществ юга Западной Сибири (эпоха бронзы) / Ю. И. Михайлов. – Кемерово, 2001.
15. *Отрощенко В. В.* Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы / В. В. Отрощенко // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. – Мелитополь, 1992.
16. *Отрощенко В. В.* «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности / В. В. Отрощенко // Археологічні та історичні дослідження

- Херсонщини. – Херсон, 1993.
17. Ригведа // Ригведа. Мандала IX-X / Изд. подг. Т. Я. Елизаренкова. – М. 1999.
18. Федоров В. К. О предназначении деревянных сосудов ранних кочевников Южного Урала, украшенных драгоценными обкладками / В. К. Федоров // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время. – Уфа, 2006.
19. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004.

УДК 94 (32) «- 20/ -16»: 251 - 545

Влияние магии на развитие индивидуализма в заупокойном культе Древнего Египта эпохи Среднего царства

Пяничук Ольга

Пяничук Ольга. Вплив магії на розвиток індивідуалізму у заупокойному культі Стародавнього Єгипту в епоху Середнього царства. Стаття присвячена виявленню ролі магії у розвитку особистості та її вплив на становлення морально-етичних норм у стародавньому єгипетському суспільстві. Розвиток індивідуалізму стає чинною ознакою часу, коли культ Осіріса надав простому люду рівні права з фараоном на загробне життя. У зв'язку з цими ідеологічними змінами висвітлюється питання впливу магії на світогляд єгиптян, їх поведінку та уявлення про нові перспективи потойбічного життя. **Ключові слова:** Стародавній Єгипет, магія, заупокойний культ, індивідуалізм.

Пяничук Ольга. Влияние магии на развитие индивидуализма в заупокойном культе Древнего Египта в эпоху Среднего царства. Статья посвящена определению роли магии в развитии личности и её влияния на становление морально-этических норм в древнеегипетском обществе. Развитие индивидуализма становится действующим определением времени, когда культ Осириса предоставил простым людям равные права с фараоном на загробную жизнь. В связи с этими идеологическими изменениями освещается вопрос влияния магии на мировоззрение египтян, их поведение и предстваление о новых

перспективах потусторонней жизни. **Ключевые слова:** Древний Египет, магия, заупокойный культ, индивидуализм.

Pyanichuck Olga. The influence of magic on individualism development in a doleful cult of Ancient Egypt of the epoch Middle Kingdom. Devoted to clarify the role of magic in development of the person and its influence on formation of mental and ethical standards of Ancient Egyptian society. Individualism development is a characteristic sign of time, when Osiris cult has given to poor people the equal rights with Pharaoh on afterlife. In connection with these ideological changes the question of influence of magic on outlook of Egyptians, their behaviour and imagine about new prospects of afterlife is discussed. **Keywords:** Ancient Egypt, magic, memorial cult, individualism.

В период Среднего царства (21-17 вв. до н.э.) [20, p.18; 22, p. 137, 483] магия была тесно связана с распространением культа Осириса. Именно магия сделала этот культ столь популярным и распространила его на широкие слои населения. Это, в свою очередь, способствовало развитию индивидуализма [3, с. 316, 439; 5, с. 202; 2, с. 12; 12, с. 2; 22, с. 168], одного из значимых явлений в египетской идеологии и общественно-социальной мысли в эпоху Среднего царства, когда изменения в заупокойном культе отразились в системе магических ритуалов и в степени распространения магии на все слои населения, что повлекло за собой изменение идеологии древних египтян.

Акцент на важности отдельно взятого человека лишь вскользь отмечают как отечественные, так и западноевропейские исследователи как «эффект» демократизации общества. В то время как развитие индивидуализма является основной направляющей формирования заупокойной культуры во все последующие этапы истории Древнего Египта.

В данной работе мы рассмотрим влияние магии на изменение сознания египтян, становление главенствующей роли личности и желаний человека как в земном, так и в загробном мире. Для изучения данной проблемы основными источниками являются: папирологические («Поучение Мерикаре», «Поучение Птаххотепа»), эпиграфические источники («Тексты пирамид», «Тексты саркофагов») и данные нарративной традиции («Красноречивый крестьянин» и «Книга Мертвых», в которую вошли более ранние тексты, встречающиеся в «Текстах пирамид» и «Текстах саркофагов»). Эти источники позволяют подробно разобрать смысл заклинаний, раскрывают значение личности человека в заупокойном культе и показывают важность магии в этом вопросе.

Демократизация заупокойного культа упразднила дискриминацию относительно перспектив загробной жизни. На передний план выходит личность отдельно взятого человека и его желания, которые теперь он мог удовлетворить посредством магических знаний. Благодаря

магической силе, умерший не только получал вечную жизнь и загробные блага, обещанные Осирисом, но и становился великим магом – Хека [СТ, spell 261] и мог сам, по своему усмотрению, создать ту загробную жизнь, которую он себе ее представлял. Бог Хека воплощал в себе безличную сверхъестественную силу преобразования, закон Вселенной, который не могут изменить ни люди, ни боги [16, р. 99; 18, р. 9]. В «Текстах саркофагов» говорится: «Его сила воплотилась в богах, которые возникли после него... Это был Хека, который породил сам себя, видя которого радуются боги и благодаря которому они живут» [СТ, spell 648]. В 281 изречении «Текстов саркофагов» говорится: «Все умершие, кто знает это изречение, будут совершать свою собственную магию» [СТ, spell 281]. Именно благодаря магии умерший обретал силу и соединялся с богами на небесах [СТ, spell 402, 471]. Бога Хека также понимали как созидательную силу, дающую жизнь [СТ, spell 261, 648], и одно из проявлений Маат [20, р. 15], олицетворяющей законы природы и Вселенной [24, р. 84; 20, р. 9], которые находятся в состоянии безупречного равновесия [4, с. 48]. Все магические заклинания отражали герметическое откровение, записанное Тотом «что наверху, то и внизу» [7, с. 30; 18, р. 165; 4, с. 41] – законы о гармонии и равновесии мира. Теперь, благодаря магическим знаниям, каждый египтянин не только чувствовал себя значимым и мог удовлетворить свои желания, но и от его поступков зависел порядок в мире.

Следуя этому закону, над умершим совершали все ритуалы, которые некогда совершали боги для Осириса [15, р. 187; 18, р. 151]. Поэтому умерший наделялся созидательной и оживляющей силой: «Моя магическая сила возникла в пределах неба и земли, поскольку я – бог Нила..., и я не буду ничем меньшим», и более того – умерший становился первым среди богов: «Я тот, кто первый среди великих и могущественных богов» [СТ, spell 318]. М. А. Коростовцев, считал, что демократизация культа не внесла ничего нового в воззрения египтян на загробную жизнь, лишь распространила загробные блага на широкие слои населения [5, с. 216]. Вряд ли это высказывание можно назвать правомочным. Те идеологические преобразования, которым способствовал культ Осириса, были особенно важны для простых египтян. Благодаря магии, египтяне теперь не только представляли загробную жизнь, как минимум, улучшенным вариантом земной, они теперь имели «будущее» – вечную жизнь в сонме богов. Об этом ранее никто даже мечтать не мог, тем более, что даже в загробном мире магия была привилегией только фараонов и богов [13, р. 17]. Таких кардинальных изменений в человеческое общество не внесла ни одна религия.

Сопутствующим элементом происходящих преобразований в египетском обществе в период Среднего царства, явилось изменение морально-этических норм египтян – появилось понятие «греха». Безусловно, ранее существовали законы и правила поведения. Однако от их соблюдения не зависела будущность в загробном мире. По мнению

Г. Кееса образ справедливого судьи и божественной справедливости в образе царя был привычным этическим понятием для египтян еще в период Древнего царства [3, с. 160, 164]. Впервые идея посмертного воздаяния относительно царя выражена в «Поучении Мерикаре»: «Твори Маат (пока) пребываешь ты на земле [spell 47]. Судебная коллегия (богов), которая судит неимущего, – ты знаешь, что они не бывают снисходительны в день суда над [spell 53] несчастным. Все что делается, взаимосвязано. Все что делается, оставляет след [spell 123], нет того, кто мог бы отразить владыку воздаяния [spell 124]» [9]. В «Поучении Птаххотепа», папирус Присс (Prisse), «в обучение невежд знанию» сказано: «Велика Маат, неизменна действенность ее [spell 88], не искажалась она со времен Осириса [spell 89]. (Никогда) планы людей не осуществлялись [spell 115]. Воля бога – (вот что) осуществляется [spell 116]» [10]. Ф. Питри отдает должное морально-этическим установкам древних египтян, однако полагает, что на практике обстоятельства были не столь положительными [19, p. 162-163]. Ранее рядовые египтяне не могли и мечтать о чем-то лучшем в ином мире, чем повторение их земной участи, не говоря уже о причислении их к богам. Поэтому, если египтянин не мог оплатить всех ритуалов, благочестивая жизнь была единственным зарокос посмертной награды. «Подумай о вечности, которая тебя ожидает. И если желаешь жить долго, следуй пословице: «Дыхание жизни – в справедливости!» – говорится в одном из популярных и назидательных текстов Среднего царства – «Красноречивый крестьянин» [6, с. 85]. Критерии греха являлись характеристикой отдельного человека как личности и определяли его место в египетском обществе при жизни и его судьбу в загробном мире.

Как известно посмертную участь египтянина определяли боги путем взвешивания его сердца относительно пера Маат [11, с. 31-39]. Поскольку богиня являлась проявлением бога Хека, следовательно, сердце взвешивалось в соответствии с законами мироздания, которые создала магия. «Маат – опора для сердец» – говорится в «Поучении Мерикаре» [spell 128]. «Мое сердце – мой приход к жизни» [BD, spell 30B], поэтому каждый египтянин был заинтересован, чтобы сердце не выдало забытые грехи на суде перед Осирисом. С этой целью настоящее сердце заменяли на амулет. На тыльной стороне этих амулетов писались заклинания «Книги мертвых», в большинстве случаев – 30А и 30В главы. Эти «слова власти» предназначались для того, чтобы сердце молчало и не свидетельствовало против умершего [BD, spell 30 A-B].

С сердцем также были связаны понятия БА и КА – основные составляющие загробного существования, которые ранее были присущи только царям и богам. Ипостась БА – душа сердца – олицетворяющая совесть и индивидуальность каждого человека [28, p. 15, 160; 17, p. 120]. Тело покойного понималось как вместилище БА, без которого она будет обречена на вечное скитание. Если умерший не мог защитить свое сердце – он терял свою магическую силу, а вместе с этим и возможность достичь

священных полей Осириса: «Ваша БА с вами и вы обеспечены магической силой» [PT, spell 250d]. Отсюда следует и сложный обряд мумификации, призванный сохранить тело для души и сердца.

Персонифицирующий элемент КА подразумевал жизненную силу умершего и являлся его двойником. В Ка сосредотачивалась вся магическая сила, все могущество и власть [8, с. 368]. В частности в «Текстах пирамид» говорится: «Ты не погибнешь, твое КА не погибнет, ибо ты есть КА» [PT, spell 149d]. Только обладая КА можно было стать богом. И в период Среднего царства каждый египтянин мог стать «превосходным и могущественным» благодаря своему КА [PT, spell 375]. А. Ллойд считает, что факт обретения каждым простым египтянином этих сакральных аспектов души подтверждает растущую прогрессию индивидуализма [17, p. 120], а значит, совершенствование и распространение индивидуальной магии, роста личностных знаний и представлений о мире.

Однако далеко не всех египтян интересовали «Вселенские материи». Представления большинства египтян о загробном мире были тесно привязаны к земной жизни. Несмотря на все блага царства Осириса, египтянину хотелось вкушать его дары в кругу своей семьи: «Геб приказал, чтобы мне там была дана моя семья, мои дети, мои братья, мой отец, моя мать, и все мои слуги и мои иждивенцы, спасенные от действий Сета...свободные от всякого бога и богини, от всякого духа и от всякого умершего» [CT, spell 131-135]. На ряду с этим, египтянин хотел иметь вдоволь пищи, дышать воздухом и получать те удовольствия, которых, возможно, он не имел в земной жизни: «Ра благосклонен к Вам и благосклонны Энеады к вам. Вы дали мне хлеб и пиво, когда я хотел есть и хотел пить» [CT, spell 167]; «Пища Ра – моя пища, голод Ра – мой голод, я живу так, как он живет» [CT, spell 215]. Желание чувственных удовольствий являлось актуальной темой для египтянина и после смерти. Сохранить в загробном мире сексуальную активность и иметь наследников рожденных богинями, кроме удовлетворения своих желаний, это еще являлось и подражанием Осирису: «Я порожаю... моя душа оплодотворяет людей, я оплодотворяю богинь...» [CT, spell 75]. Для многих египтян их потомки и были главным богатством. Для возвращения всех чувственных и физиологических способностей тела, над мумией или статуей умершего совершали сложный магический обряд «отверзания уст и очей». Как быть Богом, понимали далеко не все. Поэтому удовлетворение собственных, простых человеческих желаний в загробном мире, было основным стремлением для большинства египтян.

Изменившаяся реальность требовала нового подхода. В период Среднего царства отдельно взятый человек оказался предоставлен сам себе, его земная, а главное, загробная жизнь теперь зависела только от него. В то же время огромный пласт знаний стал доступен широким слоям населения и предлагал разнообразие подходов в решении этих проблем. Поэтому, несмотря на развитие высокодуховных концепций,

египтяне предпочитали использовать магию, даже если не до конца понимали всю глубину таинств. Однако, получив доступ к божественным знаниям и став частью космического мироустройства, каждый гражданин египетского общества теперь был ответственен за порядок и целостность, как своего микрокосмоса, так и всего государства.

Литература

1. *Бадж У.* Магия Древнего Египта / У. Бад / Пер. с англ. – М., 2004.
2. *Берр Г.* Предисловие / Г. Берр // А. Морэ. Нил и египетская цивилизация / Пер. с англ. – М., 2007.
3. *Кеес Г.* Заупокойные верования древних египтян. От истоков и до исхода Среднего царства // Г. Кесс / Пер. с нем. – СПб., 2005.
4. *Кларк Р.* Священные традиции Древнего Египта / Р. Кларк // Пер. с англ. – М., 2002.
5. *Коростовцев М. А.* Религия Древнего Египта / М. Коростовцев. – М., 1976.
6. *Красноречивый крестьянин Древний Египет.* Сказания. Притчи / Пер. И. С. Кацнельсона, Ф. Л. Мендельсона. – М., 2000.
7. *Леви Э.* История магии / Э. Леви. – М., 2008.
8. *Морэ А.* Нил и египетская цивилизация / А. Морэ / Пер. с англ. – М., 2007.
9. *Поучение Мерикаре* / Пер. М. И. Соколовой, А. А. Ильина-Томича, М. В. Панова. – М., 2006–2007 // Египетский сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.egyption.ru/reader.htm
10. *Поучение Птаххотена* / Пер. М. И. Соколовой. – М., 2002–2007 // Египетский сборник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.egyption.ru/reader.htm
11. *Пяничук О. А.* Магическое значение сердца в заупокойных верованиях древних египтян эпохи Среднего царства (XXII–XVIII вв. до н.э.) / О. Пяничук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Х., 2007. – Вып. 10.
12. *Тураев Б. А.* Рассказ египтянина Синухета и образцы египетских документальных автобиографий / Б. Тураев // Культурно-исторические памятники Древнего Востока. – М., 1915. – Вып. 3.
13. *Baines J.* Display of magic in Old Kingdom Egypt / J. Baine // Szpakowska K. Through a glass darkly: magic, dreams, and prophecy in Ancient Egypt. – Swansea, 2006.
14. *Baines J.* Visual and written culture in Ancient Egypt / J. Baines. – London, 2007.
15. *Budge W.* Egyptian ideas of the future life / W. Budge. – London, 1900.
16. *Goyon J. -Cl.* Le cérémonial de glorification d'Osiris du papyrus du Louvre / J. Goyon // I. 3079 // BIFAO. – 1967. – №. 65.
17. *Lloyd A. B.* Psychology and society in the Ancient Egyptian cult of the dead / A. Lloyd // Religion and philosophy in Ancient Egypt / Ed. by W. K. Simpson. – Yale University, 1989.
18. *Pinch G.* Magic in Ancient Egypt / G. Pinch. – London, 2006.
19. *Petrie F.* Religion and conscience in Ancient Egypt / F. Petrie. – London, 1898.
20. *Rankine D.* HEKA. The Practices of Ancient Egyptian Ritual and Magic / D. Rankine. – London, 2006.
21. *Ritner R.* The Mechanics of Ancient Egyptian magical practice / R. Ritner. – Chicago, 1993.
22. *Shaw I.* The Oxford history of Ancient Egypt / I. Shaw. – London, 2003.

23. *Sorensen J. P.* Ancient Egyptian religious thought and the XVI-th Hermetic tractate / J. Sorensen // The religion of the Ancient Egyptians cognitive structures and popular expressions / Ed. by G. Englund. – Symposia in Uppsala and Bergen. – Uppsala, 1989.
24. *Tobin V. A.* Theological principles of Egyptian Religion / V. Tobin. – New York, 1989.
25. *The Ancient Egyptian Book of the dead* / Tr. by R. O. Faulkner. – London, 2001.
26. *The Ancient Egyptian Coffin Texts* / Tr. by R. O. Faulkner. – Warminster: Vol. I. – 1973; Vol. II. – 1977; Vol. III. – 1978.
27. *The Ancient Egyptian pyramid texts* / Tr. by R. O. Faulkner. – London, 1969.
28. *Žabkar L.* A study of the BA concept in Ancient Egyptian texts / I. Žabkar. – Chicago, 1968. – № 3.

УДК 94 (37) «0476»

Погибла ли Западная Римская империя в 476 г.?

Семененко Елена

Семененко Елена. Чи загинула Західна Римська імперія в 476 р.?
Стаття присвячена проблемі визначення ролі подій 476 р. для історії Західної Римської імперії. В центрі уваги стоїть переворот Одоакра 476 р. та інтерпретація його в радянській і зарубіжній історіографії. На основі відомостей джерел та порівняльного аналізу історіографії, було зроблено спробу узагальнити наявний матеріал та виділити основні моменти, пов'язані з наслідками ліквідації інституту імператорської влади на Заході. **Ключові слова:** Західна Римська імперія, розпад, переворот Одоакра.

Семененко Елена. Погибла ли Западная Римская империя в 476 г.?
Статья посвящена проблеме определения значения событий 476 г. для истории Западной Римской империи. В центре внимания стоит переворот Одоакра 476 г. и интерпретация его в советской и зарубежной историографии. На основе сведений источников и сравнительного анализа историографии была сделана попытка обобщить имеющийся материал и выделить основные моменты, связанные с последствиями ликвидации института императорской власти на Западе. **Ключевые слова:** Западная Римская империя, распад, переворот Одоакра.

Semenenko Elena. Is the Western Roman Empire fall in 476 A. D.?
The degree article is devoted to the problems of scientific meaning of the

events of 476 A.D. for the Western Roman Empire history. There is Odoacer's coup and its interpretation in soviet and foreign historiography at the centre of attention. On the ground of the researching sources and historiography, the author has tried to summarize the available material and to mark out the general moments connecting with the consequences of destruction of the imperial ruling institute in the West. **Key words:** the Western Roman Empire, decay, Odoacer's coup.

Проблемы, связанные с историей Западной Римской империи, на протяжении уже нескольких столетий привлекают интерес ученых. Однако, несмотря на большое количество научных исследований, посвященных этой теме, многие ее аспекты остаются до конца невыясненными. В частности, одним из наиболее сложных вопросов является проблема падения Западной Римской империи. В 476 г. полководец Одоакр, скир по происхождению, низложил последнего западноримского императора Ромула Августула и отослал инсигнии императорской власти на Восток, в Константинополь. Обычно этот акт принято считать датой падения Западной Римской империи, но в научном мире ведется дискуссия: насколько это правомерно? Имело ли это событие эпохальное значение, и, если это не так, то, какие же на самом деле перемены произошли в Западной Римской империи в 476 г.?

Вопрос о времени гибели Западной империи имеет несколько аспектов для исследования. Эту проблему связывают с переломным периодом в истории римского мира, поэтому изучение данного вопроса так или иначе представляет собой не только определение значимости указанных событий для одного государства, но затрагивает и более глобальные темы.

Целью данного исследования является определение роли переворота Одоакра 476 г. в судьбе Западной Римской империи, основываясь на сведениях источников и сравнительном анализе советской и зарубежной историографии по теме.

Источники, которые позволяют исследовать поставленную проблему, в силу специфики вопроса, немногочисленны. Одним из наиболее важных среди них является труд византийского историка V в. Малха, который дошел до нас только в отрывках. Важную для исследования информацию предоставляют работы историков восточноримского государства VI в. Марцеллина Комита, Евагрия Схоластика, Прокопия Кесарийского, готского историка Иордана и более поздних авторов – архиепископа Исидора Севильского и лангобардского историка VIII в. Павла Диакона.

Немногочисленность источников по изучаемой теме обусловила последующие дискуссии в историографии. Первый фундаментальный труд, посвященный истории Западной Римской империи появился еще в XVIII в. Его автор – английский историк Э. Гиббон утверждал, что в 476 г. империя погибла, подтачиваемая внутренними противоречиями и внешними опасностями. После 476 г. на Западе утвердились варварские

королевства [2, с. 107]. Поскольку работа Э. Гиббона была первой и наиболее значительной в области изучения западноримской истории, все последующие исследования так или иначе опирались на нее, ученые либо поддерживали, либо критиковали позицию английского исследователя.

Советская историография переняла тезис Э. Гиббона о том, что 476 г. является рубежной датой существования Западной Римской империи. Согласно этой точке зрения в 476 г. империя рухнула, институт императорской власти был заменен властью короля варваров, на территории бывшей империи образовался ряд независимых варварских государств [14, с. 215; 9, с. 152; 11, с. 359].

Классические советские учебники вместе с гибелью империи заканчивали и период античности в целом, начиная историю эпохи средних веков с VI в. [9, с. 6].

Следует сказать, что исследование проблемы падения Западной Римской империи не получило должного освещения в советской историографии. Вопросы были поставлены, но не исследованы до конца. Этой темой специально занимались А. Р. Корсунский [9, с. 150], В. Т. Сиротенко [14, с. 215], в некоторой степени ее касались другие ученые (А. Бергер [1, с. 97], Д. Иловайский [4, с. 107], В. Д. Неронова [11, с. 358]). В основном же проблема исследовалась в контексте общих работ по древней истории, истории античности или всемирной истории. В западной историографии вопрос о судьбах Западной Римской империи исследовался более глубоко. Точки зрения зарубежных ученых на проблему определения времени гибели Западной империи во многом расходятся. Условно можно выделить два взгляда, получивших наиболее широкое распространение в научном мире.

Согласно одной из версий, Западная Римская империя не погибла в 476 г. Ученые дают другое определение происходившим событиям – «трансформация». Предполагается, что западная и восточная части государства воссоединились под властью одного императора. Этой версии придерживается ряд зарубежных историков – Д. Б. Бьюри, П. Браун, Э. Томпсон и др. [18; 17, р. 716; 15, с. 184]. Ученые аргументируют свою точку зрения тем, что Одоакр, который низложил императора Ромула Августа, не стал добиваться независимости в качестве самостоятельного правителя, а обратился к императору Восточной Римской империи Зенону с предложением о воссоединении двух частей империи под эгидой последнего [10, XII; 3, 92; 13, 19]. Таким образом, Одоакр формально признавал власть римского императора, то есть являлся его федератом, а Западная Римская империя продолжала существовать в рамках Византии. Это подтверждается также и тем, что никаких существенных изменений, помимо низложения императора Ромула Августа, в 476 г. не произошло, это событие не вызвало значительного резонанса у современников [5, 156; 12, 9; 16, XIII, 1].

Другое направление представлено взглядами таких ученых, как П. Хезер, Б. Уэрд-Перкинс, Дж. Морган, Дж. У. Эрметингер и др. [20,

р. 567; 23, р. 312; 21, р. 170; 19, р. 165]. Основная идея данного подхода заключается в том, что к 476 г. от западноримского государства осталось лишь одно название, а сама империя распалась на ряд независимых варварских государств. 476 г. стал тем рубежом, той чертой, которая просто подчеркнула уже свершившийся факт. Была ликвидирована центральная власть. К Восточной Римской империи присоединилась лишь Италия, на которую распространялась власть Одоакра [19, р. 167; 23, р. 314].

Таким образом, учитывая позиции, представленные в историографии, и опираясь на свидетельства источников, можно выделить ряд моментов, связанных с событиями 476 г., и определить, какое значение имела эта дата для истории Западной Римской империи.

В августе 476 г. полководец Одоакр совершил военный переворот. 4 сентября 476 г. он взял приступом г. Равенну и низложил последнего императора Западной Римской империи Ромула Августула. В сложившихся условиях Одоакр не стал возводить на престол очередного по определению марионеточного императора, вместо этого он, заручившись согласием сената, отправил посольство в Константинополь, возвращая инсигнии императорской власти императору Восточной Римской империи Зенону. Он признавал верховную власть Зенона и просил у него звание патриция и право управлять диоцезом Италия [10, 12; 6, 2; 13, VII, 18;].

В это же время к Зенону обратился с просьбой о помощи низложенный в 475 г. полководцем Орестом император Юлий Непот. Он просил Зенона оказать ему военную поддержку в борьбе за возвращение западноримского престола. Ответ императора Зенона обоим посольствам представляется очень туманным. Он не стал оказывать военную поддержку Юлию Непоту, возможно, это было связано с тем, что Зенон просто не мог себе позволить вмешиваться в дела Запада в то время, как его занимали значительные проблемы в собственном государстве [10, 12; 7, с. 94].

Что касается Одоакра, то здесь ответ императора был настолько неоднозначным, что в будущем это дало возможность историкам интерпретировать его с самых разных позиций. Зенон посоветовал Одоакру не препятствовать возвращению на трон Юлия Непота и от него же получить титул патриция, при этом в письме Зенон уже обратился к Одоакру как к патрицию. По всей видимости, Одоакра озадачил подобный ответ, однако он воспринял его скорее как согласие. Он объявил себя королем Италии, но никогда не пользовался титулом патриция, возможно, считая это неправомерным. На территории Италии не было произведено кардинальных изменений, все так же продолжали функционировать сенат и администрация [10, 12; 15, с. 270; 23, р. 240].

Изучение событий, которые произошли в 476 г. осложняется тем, что сведения о посольствах Одоакра и Юлия Непота содержатся только в одном источнике – это труд византийского историка Малха, который был современником исследуемого периода. Другие источники, в которых

упоминаются события, связанные с переворотом Одоакра относятся к более позднему времени (VI – VII вв.) [10, 12].

Одоакр никогда не претендовал на управление всей Западной Римской империей, но очень важно отметить, что Западная Римская империя 395 г. и 476 г. – это два разных по размеру территории государства. Действительно, историки могут говорить о воссоединении двух частей империи воедино, подразумевая под западной частью земли, находившиеся под управлением Одоакра, так как это была территория, на которую распространялась власть западноримского императора в 70-х гг. V в. [8, с. 67;]. Остальную часть империи занимали к этому времени уже добившиеся независимости варварские королевства. Крупнейшими из них были – Вестготское королевство (образовалось в 418 г.), которое охватывало Южную и Среднюю Галлии и почти всю Испанию, и Алано-Вандальское (образовалось в 439 г.), занимавшее бывшие африканские провинции Западной Римской империи и ряд островов в Средиземном море [9, с. 154]. Таким образом, империя со времени 395 г. потеряла большую часть своей территории, фактически, к 476 г. она уже распалась на несколько отдельных государств. Как отметил британский ученый Б. Уэрд-Перкинс, название Западная Римская империя больше не соответствовало тому, что в реальности осталось от этого государства [22, р. 346]. В 476 г. формально констатировалось то, что в действительности было уже свершившимся фактом, поэтому эта дата не вызвала широкого общественного резонанса у современников.

Королевство Одоакра в 476 г. присоединилось к Восточной Римской империи, но это нельзя назвать воссоединением двух частей некогда великой державы. Формально Одоакр признавал власть Зенона, но именно он был полноправным правителем в своем королевстве, вплоть до 488 г. [2, с. 110].

Таким образом, было бы неправильно утверждать, что Западная Римская империя погибла именно в 476 г. Процесс распада данного государства растянулся на долгий период. Первым варварским королевством на территории западноримского государства, получившим полную независимость от равеннского правительства стало Алано-Вандальское королевство. Согласно договору 442 г. Западная Римская империя признала суверенитет Алано-Вандальского государства в составе африканских провинций Проконсульская Африка, Бизацена, Мавретания Ситифенская, Нумидия и ряда островов в Средиземном море [9, с. 76]. Это был первый случай признания «де-юре» потери части территории государства. Начиная с 442 г. Западная Римская империя одну за другой теряла свои владения. 476 г. можно назвать окончанием периода распада западноримского государства, остатки которого были присоединены к Восточной Римской империи.

Проблема падения Западной Римской империи остается открытой и требует дальнейшего исследования. Данная тема актуализируется в связи с пересмотром многих положений, господствовавших в советской историографии, в частности подробного рассмотрения требует вопрос о

соотношении падения Западной Римской империи с концом эпохи античности; вопрос о том, насколько реальна была власть Зенона на территории западной части империи.

Литература

1. *Бергер А.* Государство вестготов и падение Западной Римской империи / А. Бергер // Исторический журнал. – 1940. – №3. – С. 87 – 99.
2. *Гиббон Э.* История упадка и разрушения Римской империи: в 7 т.: Пер. с англ. В. Н. Неведомского / Э. Гиббон. – М., 1884. – Т. 4.
3. *Евагрий Схоластик.* Церковная история. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info>. Доступ – 25. 05. 2010 г.
4. *Иловайский Д.* Одоакр / Д. Иловайский // Последние дни Западной Римской империи. Сборник статей по истории средних веков. – Одесса, 1901. – С. 104 – 108.
5. *Иордан Иоргу.* О происхождении и деяниях геттов: Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской / Иоргу Иордан. – СПб, 2001.
6. *Исидор Севильский.* История готов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/>. Доступ – 25. 05. 2010 г.
7. *Кантор Г.* Крушение, которого не было / Г. Кантор // Вокруг света. – 2008. – № 12. – С. 84 – 96.
8. *Коростелин В. А.* Варвары-федераты и падение Рима / В. А. Коростелин // Вестник Московского университета. – Сер.8. История. – 2006. – №1. – С. 44 – 69.
9. *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств / А. Р. Корсунский, Р. Гюнтер. – М., 1984.
10. *Малх.* Византийская история. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krotov.info>. Доступ – 25. 05. 2010 г.
11. *Неронова В. Д.* Вторжение варваров и крушение Римской империи / В. Д. Неронова // История Древнего мира. Упадок древних обществ / Под ред. И. М. Дьяконова и др. – М., 1989. – С. 354 – 359.
12. *Павел Варнефрид Диакон.* Римская история. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/>. Доступ – 25. 05. 2010 г.
13. *Прокопий Кесарийский.* Война с персами. Война с вандалами. Тайная история: Пер. с лат. А. А. Чекаловой / Прокопий Кесарийский. – СПб, 2001.
14. *Сиротенко В. Т.* История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в / В. Т. Сиротенко. – Пермь, 1975.
15. *Томпсон Э. А.* Римляне и варвары. Падение Западной Римской империи / Пер. с англ. Т. О. Пономарева / Э. А. Томпсон. – СПб, 2003.
16. *Marcellini Comitis V. C.* Chronicon. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.thelatinlibrary.com/>. – Доступ – 25. 05. 2010 г.
17. *Brown P. R. L.* Late antiquity: a guide to the postclassical world / P. R. L. Brown, G. W. Bowersock, O. Grabar. – Cambridge, 1999.
18. *Bury J. B.* History of the Later Roman empire from Arcadius to Erene. [On-line document]. – Access mode: <http://socserv2.mcmaster.ca/>. – Access – 25. 05. 2010.
19. *Ermatinger J. W.* The decline and fall of the Roman Empire / J. W. Ermatinger. – Washington, 2004.
20. *Heather P. J.* The fall of the Roman Empire: a new history of Rome and the Barbarians / P. J. Heather. – Oxford, 2006.
21. *Morgan J. F.* The Prodigal Empire: The Fall of the Western Roman Empire / J. F. Morgan. – Bloomington, 2009.

22. Ward-Perkins B. The fall of Rome: and the end of civilization / B. Ward-Perkins. – Oxford, 2005.
23. Wolfram H. The Roman Empire and its Germanic people / H. Wolfram. – Los Angeles, 1992.

УДК 94: [675 + 339. 166. 4 – 035. 51] (4) «03/08»

О специализации в сфере производства и торговли кожаными изделиями и обувью в Византии IV–IX вв.

Сорочан Екатерина

Сорочан Катерина. Про спеціалізацію в галузі виробництва та торгівлі шкіряними виробами та взуттям у Візантії IV–IX ст. У статті розглядається, у вигляді якої ремісничої продукції використовували шкіру, яка спостерігалася спеціалізація в області виробництва і торгівлі шкіряними виробами і взуттям, ступінь її заглибленості, поширеність професійного заняття з цим пов'язаного, ступінь організованості ремесла. У ході дослідження з'ясовано, що ромейська чоботарська реміснича діяльність знаходилась в колі двох основних професій – зангаров і скітотомов, але мала більш спеціалізований характер, ніж західноєвропейська. **Ключові слова:** Візантія, спеціалізація, взуття, шкіряні вироби.

Сорочан Екатерина. О специализации в сфере производства и торговли кожаными изделиями и обувью в Византии IV–IX вв. В статье рассматривается, в виде какой ремесленной продукции использовали кожу, какая наблюдалась специализация в области производства и торговли кожаными изделиями и обуви, степень ее углубленности, распространенность профессионального занятия с этим связанного, степень организованности ремесла. В ходе исследования выяснено, что ромейская сапожная ремесленная деятельность находилась в поле двух основных профессий – зангаров и скитотомов, но имела более специализированный характер, чем западноевропейская. **Ключевые слова:** Византия, специализация, обувь, кожаные изделия.

Sorochan Katerina. About specialization in sphere of manufacture and trade in leather products and footwear in Byzantium IV-IX centuries.

In the article it is considered, in the form of what craft production leather was used, what was observed specialization in the sphere of manufacture and trade of leather products and footwear, its prevalence of a professional work, a degree of craft organization. During research it is found out, that romain shoe craft activity was in a floor of two basic trades – zangarios and skytotomos, but had more specialized character, than West-European. **Key words:** Byzantium, specialization, shoe, leather products.

С древних времен кожа являлась универсальным, практичным, а главное доступным сырьем для изготовления многих необходимых в повседневной жизни человека продуктов. Византийская цивилизация, не знавшая научно-технического прогресса, а вместе с тем и синтетических материалов, широко использовала при изготовлении натуральные компоненты. Кожа занимала почетное среди них место, изделия из нее употреблялись в самых различных сферах жизни ромеев: из кож шили обувь, элементы одежды (пояса, в частности), защитной военной амуниции, части конской упряжи [25, р. 410]; использовалась и кожаная тара, например, ведра. Такая популярность этого материала вызывает необходимость его исследования в период IV-IX вв., когда оформились рыночные отношения и рынок торговых товаров ромейского общества, свершилась эволюция специализации в сфере внешней и внутренней торговли.

Однако источники крайне мало упоминают об обуви и непосредственно изделиях из кожи. Возможно, это одна из причин минимальной разработанности данной научной проблематики. В связи с этим необходимо уточнить, в виде какой ремесленной продукции использовали кожу, какая наблюдалась специализация в области производства и торговли кожаных изделий и обуви, в частности, а также степень углубленности этой специализации, распространенность профессионального занятия с этим связанного, степень организованности этого ремесла в раннесредневековой Византии.

При исследовании были использованы в основном нарративные источники, такие как, хроники, например, «Хронография» Феофана (810–814 гг.), «Хроника» Георгия Амартола (867 г.), «Хроника» Псевдо-Симеона (963 г.), истории: «Бревиарий» Патриарха Никифора (775–787 гг.), «История» Иоанна Скилицы и Георгия Кедрина (до 1057 г.). Еще более полно сведения о кожаных изделиях и обуви как предмете ремесленной продукции и торговли встречаются в житийной литературе, особенно обильной для ранневизантийского периода и для VIII–IX вв. Это объяснимо тем, что агиография была особенно внимательна к бытовым подробностям, к описанию повседневности, современной составителю такого рода сочинений. Определенную, хотя и «точечную», ограниченную информацию

по данной тематике содержат также трактаты Константина Багрянородного “Об управлении империей” (949 г.), “О церемониях” (957–958 г.) и актовый материал, представленный греческими папирусами византийского Египта. Важны и археологические данные, полученные, к примеру, из отчетов археологических раскопок византийского Херсона. Археологические материалы, касающиеся обувной тематики Юго-Западного Крыма, изучали Э. А. Хайрединова и А. К. Амброз. Попытку проанализировать собственно объекты купли-продажи сделал И. Ф. Фихман применительно к оксиринхским материалам. Упоминания о византийских обувных дел мастерах существуют также в глубоком исследовании А. П. Рудакова «Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии». Виды обуви (но не профессии) рассмотрены в новейшем труде Н. Н. Болгова, Ю. Н. Сбитневой, Н. С. Будаевой «История одежды и костюма в Византии».

Научная новизна предпринятого исследователя заключается в том, что собрана наиболее полная терминология для обозначения ромейских профессий, связанных с изготовлением обувной продукции (не сырьевого профиля); сделана попытка выделить особенности византийского обувного ремесла; создана наиболее полная характеристика процесса изготовления кожаных изделий и обуви, а также уточнена степень специализации этого ремесла.

Необходимо сразу же отметить, что и сами по себе выделанные византийские кожи представляли предмет торговли, обмена, причем особенно ценились «красные» кожи (*kokkina dermatata*). Так, размер их поступлений в Болгарию особо оговаривался в предложениях болгарской стороны в 812 г., ссылавшейся на статью давнего договора 716 г. [13, р. 175; 23, р. 76; 31, р. 497. 21]. Парфянские алые кожи (*dermatia alethina Parthika*) получали за свои услуги кочевые соседи херсонитов [6, с. 40]. Но главное, для чего требовалось это высоколиквидное сырье, была обувь самых разных видов и названий: сандалии (*sandalon*), туфли-кампаги (*kampagou*) [17, р. 134. 22], ботинки и сапоги (*pedilois, ipodema, ta tzangia, tzangariou*) [2, XIV. 2; 4, с. 274, 315; 27, р. 606; 16], сапожки-калиги (*kaligiou, kaliga*) [12, р. 264; 14, р. 622; 19, р. 121]. Впрочем, носили и деревянные башмаки: «Лексикон» Суды знал даже разновидность такой обуви – *klapa (clavius)* [28]. При все том находки остатков обуви крайне редки при раскопках византийских центров, где их можно обнаружить, пожалуй, только в памятниках некрополей. К примеру, фрагменты кожаных сандалий, по определению Р. Х. Лепера, были найдены в типичном ранневизантийском склепе №31 в 1909 г. на восточном участке кладбища византийского Херсона около башни Зинона [7, с. 195]. Часть кожаной подметки оказалась в другом ранневизантийском склепе в 60 м от 12-й куртины на южном участке того же некрополя [5, л. 24]. Прочие многочисленные погребения, как правило, коллективные, многослойные, таких находок, относящихся к раннесредневековой поре, не содержали.

Об обуви редко упоминали и письменные источники, видимо, как о вещи само собой разумеющейся. Если исходить из малого числа упоминаний,

можно было бы прийти к выводу о редкости сапожного ремесла, что, конечно, неверно. Представители его то и дело встречаются под разными наименованиями. Так, ранневизантийский Египет знал каликариев (kalikarios) и тзанкариев или тзангариев (tzankarios, tzangarios) – сапожников, башмачников [9, с. 30; 20, р. 89]. Об изготовителях обуви – зангариях (zangarios), занимавших в Константинополе особый квартал (ta zangaria), упоминал Феофан [8, с. 122; 31, р. 181, 184], а из хроники Псевдо-Симеона следует, что тзангарии (tzangarios) объединялись к какую-то профессиональную ассоциацию и даже имели своего пресвитера [27, р. 606]. Следовательно, это не обязательно были только малочисленные, разрозненные кустари-одиночки, хотя таких было большинство.

Оксиринхские папирусы VI – VII вв. содержат и иные термины для обозначения сапожников (пеллодохи, сагматопраты, скутопои) [10, с.120], но наиболее распространенным названием ремесленников, занятых сапожным делом, а также выкройкой, резкой и шитьем различных предметов из кожи, было скитевс или скитотом (skyteus, skyteuo, skytotomos, skytotomikos; ремесло – skutotomia, e skytike techne) [8, с.146; 9, с.30], в случае необходимости кооперировавшийся, очевидно, с кузнецом, поставлявшим пряжки для обуви и прочих вещей из кожи. О том, что сапожники могли делать не только обувь, свидетельствует синаксарный рассказ о видении Иоанна, в котором бедный константинопольский ремесленник Захарий был назван skytotomos kai dermaton diagrapheus, то есть буквально «режущий кожу» (от skytos) и шьющий, прошивающий ее (diagrapheus) [29, col. 232-233]. Разумеется, башмаки, сандалии тоже требовали шитья, но так мог работать и шорник, и портной по коже, и изготовитель кожаных поясов (зонар), кошельков или даже кожаных «ведер» (kadoi). Последние были распространены, к примеру, в византийском Египте наряду с аналогичными сосудами из глины, металла, дерева [18, р. 73-75]. Детали привозных византийских сумок встречаются в погребениях VI–VII вв. в юго-западном Крыму [1, с. 43; 11, с. 125-160]. Почему бы им не быть продукцией универсалов от сапожного ремесла?

А. А. Чекалова полагает, что сведения о скитотомах относятся к более позднему времени, чем сведения о зангариях, и, значит, профессия скитотома не была известна в V–VI вв. На самом деле упоминание этой специальности можно встретить уже у Палладия Еленопольского, писавшего в 420-421 гг., который называл соответствующий ей эргастий (skytotomeion) [24, р. 32]. Сведения о скитис (skyteis) то и дело встречаются в греческих папирусах VI–VII вв. и начала VIII в. из Египта, где эти ремесленники иногда имели свои профессиональные корпорации [16, р. 4 (№ 1332-1646), № 1419 (1221); 21, № 6147. I (7), № 67288. III (30)].

Кожевники-скитотомы и сапожники, работавшие на продажу, не исчезли в Византии и позже, как можно заключить из сочинений, писем Феодора Студита и житийной литературы [3, с. 412; 22, Col. 168 C (vers. I), Col. 273 C (vers. II); 30, Col. 922 C], но специализация их не усложнялась.

Нам не известны, например, специалисты по выделке только военной обуви – калигариев, тогда как, согласно Франдзи, последние имели с XIV в. особое место размещения в Константинополе [15, р. 254-280; 26, col. 850 A, 872 A]. Другое дело, массовость этой профессии, проистекавшая из устойчивого спроса на обувь: без обуви столь же трудно было обойтись как и без хлеба; в ней нуждался и крестьянин, и аристократ. Показательно, что сапожников больше всего было и в средневековых западноевропейских городах, где по численности они занимали второе (после портных) место в составе торгово-ремесленного населения, изготавливая десятки видов и сортов обуви. Правда, в отличие от ромейских зангариев и скитотомов, западные мастера нередко сами делали дубильный раствор и дубили кожу. В этом смысле византийское кожевенное производство IV – IX вв. оказалось более специализированным, нежели то, какое сложилось в странах классического феодализма.

Таким образом, к торговле изделиями из кожи (в большинстве своем одеждой и ее аксессуарами) оказывались причастны самые разные специалисты торгово-ремесленного профиля (ткачи, красильщики, портные, скорняки, кожевники, медники, поясных дел мастера и пр.). Ромейская же сапожная ремесленная деятельность находилась в поле двух основных профессий – зангаров и скитотомов, но имела более специализированный характер, чем западноевропейская, где сапожники нередко сами занимались выделкой кожи для своей продукции. Так, византийские дубильщики отдавали выделанные кожи “размягчителям” кожи-малакатариям, которые в свою очередь после соответствующей обработки продавали высокосортную кожу специалистам, занятым изготовлением из нее обуви и других вещей [32, с. 268, 269]. Примечательно, что существование скитотомов прослеживается уже с IV–V вв., причем следует уточнить, что они занимались не только сапожным делом, как профессионалы зангарии (обувщики), но и шили на продажу мелкие кожаные изделия. В свою очередь торговля одеждой совмещалась иногда с торговлей обувью.

Литература

1. Амброз А. К. Юго-Западный Крым. Могильники IV – VII вв. / А. К. Амброз // МАИЭТ. – (1994–1995). – Вып. 4.
2. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
3. Доброклонский А. А. Преп. Феодор, исповедник и игумен Студийский. Ч. 1. Его эпоха, жизнь и деятельность / А. Доброклонский // Записки имп. Новороссийского ун-та. – Одесса, (1913–1914). – Т. 113.
4. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / В. М. Истрин. – Л., 1930. – Т. 3.
5. Колесникова Л. Г. Отчет о раскопках участка Херсонесского некрополя в 1960–1962 гг. / Л. Г. Колесникова // Архив НХХТ. – № 816.
6. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1989. – Гл. 6. 9.

7. Лепер Р. Х. Дневники раскопок херсонесского некрополя / Р. Х. Лепер // Хсб. – 1927. – Вып. 2.
8. Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой историографии / А. П. Рудаков. – М., 1917.
9. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв / И. Ф. Фихман. – М., 1965.
10. Фихман И. Ф. Оксирих – город папирусов / И. Ф. Фихман. – М., 1976.
11. Хайрединова Э. А. Обувные наборы – V-VII вв. из Юго-Западного Крыма / Э. А. Хайрединова // МАИЭТ. – 2003. – Вып. 10.
12. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine*, e rec. Io. Iac. Reiskii. – Bonnae, 1829. – Vol. 1.
13. *Filipou F. E Byzantino-Boulgarike Syntheke Eirenes tou 716 / F. E. Filipou // BYZANTIKA*. – 1993. – Т. 13.
14. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus*. – Bonnae, 1838. – Т. 1.
15. *Georgius Phrantzes, Ioannes Canonus, Ioannes Anagnostes opera / Ex rec. I. Bekkeri*. – Bonnae, 1838.
16. *Greek Papyri in the British Museum / Ed. H. I. Bell, W. E. Crum*. – London, 1910. – P. 4.
17. *Ioannes Lydus Opera ex rec. Im. Bekkeri*. – Bonnae, 1837.
18. *Jernstedt P. Kritisch-Lexocalisches / P. Jernstedt // Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia*. – Milano, 1929. – Т. 10.
19. *Leonis Grammatici Chronographia / Rec. Im. Bekkerus*. – Bonnae, 1842.
20. *Leontius von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien / Hrsg. v. H. Gelzer // Sammlung ausgewählter Kirchen- und dogmengeschlichen Quellenschriften von G. Krüger*. – Freiburg im Br; Lepzig, 1893. – Heft 5.
21. *Maspero J. Papyrus grecs d'époque byzantine / J. Maspero*. – Le Caire, 1913. – Т. 2 (№67125-67278); 1916. – Т. 3 (№ 67279-67359).
22. *Michailus Monachus. Vita et conversatio sancti patris nostri et confessoris Theodori praepositi Studitarum // PG*. – 1864. – Т. 99.
23. *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica / Ed. C. de Boor*. – Leipzig, 1880.
24. *Palladius Helenopolitanus Lausaic // Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / Ed. J. -P. Migne*. – 1860. – Т. 34.
25. *Parani Maria. Fabrics and clothing / M. Parani // Oxford Handbook of Byzantine Studies / Ed. By Elizabeth Jeffreys, John F. Haldon, Robin Cormack*. – Oxford–New York, 2008.
26. *Phrantzes memorii // PG*. – 1864. – Т. 156.
27. *Pseudo-Symeon (Symeonis magistri annales) // Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachos / Rec. Im. Bekkerus*. – Bonnae, 1838.
28. *Suidae Lexicon / Rec. Im. Bekkerus*. – Berolini, 1854.
29. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano / Ed. Hipp. Delehaye / Acta Sanctorum Novembris Propylaeum*. – Bruxelles, 1902.
30. *Theodori Studitae orationes et epistulae // PG*. – 1864. – Т. 99.
31. *Theophanis Chronographia ex rec. C. de Boor*. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1: Textum graecum continens.
32. Сорочан Е. С. О шкурах и кожах как предмете сырьевого рынка и торговой специализации в Византии IV–IX вв. / Е. С. Сорочан // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008.

Нова та новітня історія

УДК 94: [329. 4 (= 112. 2): 323. 15 (= 162. 1)] (430) «1891/1907»

Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 годах (к постановке проблемы)

Белая Елена

Біла Олена. Пангерманський союз та польське питання у 1891–1907 рр. (до постановки проблеми) Стаття висвітлює вплив діяльності Пангерманського союзу у Німецькій імперії на політику стосовно польського населення імперії. Виділені основні напрями пангерманської діяльності відносно польського питання. Автором було проаналізовано вплив пангерманської пропаганди на громадську думку та на хід прийняття відповідних законодавчих ініціатив. **Ключові слова:** германізація, колонізація, польське питання.

Белая Елена. Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 гг. (к постановке проблемы) Статья освещает влияние деятельности Пангерманского союза в Германской империи на политику в отношении польского населения империи. Выделены основные направления пангерманской деятельности, затрагивающей польский вопрос. Автором проанализировано воздействие пангерманской пропаганды на общественное мнение и на ход принятия соответствующих законодательных инициатив. **Ключевые слова:** германизация, колонизация, польский вопрос.

Bila Olena. The Pan-German League and the Polish question in 1891–1907 (to the statement of a problem) The article highlights the influence of the activity of the Pan-German League in the German Empire on the politics towards the Polish people of the Empire. The main directions of the Pan-German activity that concern the Polish question are shared out. The influence of the propaganda of the Pan-German League on the public opinion and on the process of the passing of the appropriate bills is analysed. **Keywords:** germanization, polonization, the Polish question.

С основанием Германской империи в 1871 году положение национальных меньшинств в ее составе значительно изменилось, поскольку немецкое правительство начало проводить последовательный курс на образование национального государства. Взаимодействие общественно-политических и

© Белая Е. А. 42

экономических процессов привело к очередному всплеску национализма в Германии в конце XIX – начале XX века, с чем была связана и деятельность ряда националистических организаций. Однако основное внимание исследователей оказалось уделено Союзу восточной марки [1-3; 6-9; 11-13], в то время как деятельность другой, не менее влиятельной организации (Пангерманского союза) в этом вопросе оказалась недостаточно изученной.

Союз представлял собой влиятельную силу в общественной жизни Германской империи, и его действия затрагивали достаточно широкий круг проблем внутренней и внешней политики Германской империи. Цель данной статьи – раскрыть отношение пангерманцев к польскому вопросу, под которым подразумевается общая политика германского правительства по отношению к польскому населению империи. Хронологические рамки ограничены 1891 г. (возникновение Пангерманского союза) и 1907 годом (принятие закона об экспроприации польских земель), после чего пангерманцы основное внимание стали уделять вопросам внешней политики. При работе над проблемой автором были использованы ряд статей в пангерманском печатном органе «Alldeutsche Blätter» за период 1894–1907 гг., дающие представление о характере пропаганды этой организации, а также обстоятельное донесение российских дипломатов из Берлина о деятельности Пангерманского союза.

Польское население на территории Германской империи всегда находилось под пристальным наблюдением прусских и общегерманских властей. В Германии к 1913 году проживало примерно 1,2 млн поляков в Верхней Силезии, 1,5 млн в Познани, 0,5 млн в Западной и 0,5 млн в Восточной Пруссии [4, с. 229]. Бисмарк, проводя политику германизации на национальных окраинах Германской империи с целью укрепить единство молодого государства, большое внимание уделял польскому населению, пытаясь его германизировать. В 1880-е годы был принят ряд мер антипольской направленности, призванных внедрить немецкий язык в польскую среду и затруднить увеличение численности поляков путем миграции [15, с. 54-55]. Преемник Бисмарка канцлер Лео фон Каприви несколько смягчил бисмарковский антипольский курс, поскольку скептически относился к его возможному успеху [12, с. 352-353]. Кроме того, изменение международной обстановки в начале 90-х годов XIX в. – ухудшение германо-русских отношений, русско-французское сближение, приведшее к созданию в 1891–1893 гг. русско-французского союза, – все эти обстоятельства лежали в основе нового, примирительного по отношению к полякам курса Каприви. Перед угрозой войны на два фронта канцлер вернулся к мысли о привлечении в случае войны с Россией поляков в Царстве Польском на сторону Германии путем создания польского буферного государства [2, с. 97].

Определенную роль сыграли также внутрисполитические соображения: путем небольших уступок правительство надеялось использовать голоса

польской фракции в рейхстаге во внутрипарламентской борьбе против оппозиции аграриев и при вотировании военных кредитов. И действительно, удовлетворившись мелкими уступками, польская фракция в германском рейхстаге, представлявшая наиболее консервативные шляхетско-клерикальные круги и возглавлявшаяся в начале 1890-х годов Ю. Косцельским, охотно пошла на сотрудничество с правительством Каприви и голосовала за увеличение имперского военного бюджета. Таким образом, тенденция к компромиссам окончательно трансформировалась у польских депутатов в соглашательскую политику [2, с. 98].

Смягчение польской политики при Каприви нашло свое выражение в некоторых уступках в пользу польского просвещения, в частности было разрешено частное преподавание польского языка в школах. Несколько ослабла практика выселений, уменьшился нажим на польские экономические организации; прусским кредитным банкам было разрешено оказывать им финансово-кредитную помощь, а польским организациям – иметь собственных ревизоров. На пост гнезненско-познаньского архиепископа был назначен поляк Ф. Стаблевский. Тем не менее, можно согласиться с А. Г. Матвеевой, что за время политики в период «нового курса» все уступки полякам носили половинчатый характер [6]. Это наглядно проявилось после отставки Каприви в 1894 г., когда германизаторская политика вновь чрезвычайно усилилась при канцлерах фон Гогенлоэ и фон Булове, что было связано с общим ростом германского национализма в связи с переходом к «мировой политике» [2, с. 98].

В 1894 году император Вильгельм II во время пребывания в Торуне выступил с острой антипольской речью, которая означала начало нового наступления против поляков [3, с. 411]. Его характерными чертами были шовинизм и проповедь национальной исключительности немцев, а также их превосходства над славянскими народами. Пропагандистами националистической политики стал ряд специально созданных организаций, среди которых выделялся Пангерманский союз.

Пангерманский союз был основан 9 апреля 1891 года [1, с. 30]. Его задачей было выражение интересов крупной буржуазии, заинтересованной в больших военных заказах. Основу его деятельности составляла пропаганда немецкого национализма и экспансионизма. К членам Пангерманского союза принадлежали консервативные парламентарии обоих направлений, например фон Кардорф, граф Арним-Мускау, граф Мирбах-Зорквиттен, руководящие лица Ротвейлерских пороховых заводов, Бурбахского металлургического завода, будущий директор угольного синдиката Кирдорф и часть населения, заинтересованная в экспансии, например, специалисты строительного дела, географы, этнографы и т. д. [8, с. 160-161]. Пангерманский союз насчитывал к концу 1894 г. 5 742 члена, а к 1902 – 21 924, вообще же его численность менялась в зависимости от того, состоял ли он в оппозиции к правительству или действовал в согласии с ним [14, р. 12].

С 1 января 1894 г. Пангерманский союз начал выпускать еженедельную газету «Alldeutsche Blätter». Поначалу это издание служило целям обмена информацией среди членов Союза, но затем стало использоваться для привлечения новых членов и для широкой пропаганды идей пангерманцев [14, p. 12]. Сфера влияния Союза была значительной. Руководящие посты в нем занимали владельцы и главные редакторы крупных газет – «Теглихе Рундшау», «Дойче Цайтунг», «Ди Пост», «Ляйпцигер нойесте Нахрихтен», «Райниш Вестфелише Цайтунг», «Гамбургер Нахрихтен» и др. [1, с. 31-32]. Пропаганду идей Пангерманского союза охотно брали на себя университетские профессора – Дитрих Шефер, Карл Лампрехт и Фридрих Ратцель, учителя гимназий, священники, чиновники и офицеры [1, с. 31-32].

Предназначавшийся первоначально главным образом для пробуждения национальных чувств немцев, проживающих за границей – за океаном и на отошедших территориях бывшей средневековой империи – союз во главе с лейпцигским профессором статистики Эрнстом Хассе во время кризиса девяностых годов был занят также разработкой все более широкой внутривосточной программы [8, с. 161]. В ее рамках большое внимание уделялось польскому вопросу. В специальном постановлении по польскому вопросу Пангерманского союза (1891 г.) политика открытого насилия против польского народа провозглашалась частью общего антиславянского курса [2, с. 99]. Осенью 1894 г. на съезде Пангерманского союза была принята целая программа антипольских мероприятий [2, с. 99].

В деятельности пангерманцев касательно польского вопроса можно выделить несколько направлений. Во-первых, это привлечение внимания широкой общественности к польскому вопросу и попытки убедить в его особенной важности. Начиная с 1894 года, в пангерманском еженедельнике «Alldeutsche Blätter» появляются статьи по различным аспектам польского вопроса. В сентябре 1894 года ряд местных ячеек союза провели громкие общественные заседания, куда приглашались с докладами националистически ориентированные общественно-политические деятели. В итоговых постановлениях этих заседаний говорилось, что нерешительная политика прусского правительства в польском вопросе вызывает огорчение в широких кругах общества, и поэтому представители общественных сил должны использовать свое парламентское влияние, чтобы побудить правительство к более решительным действиям. [10, 30 September 1894 (№ 40)]. Также упоминалось значение прессы в информировании широких кругов общества по данному вопросу.

Вторым направлением деятельности пангерманцев в польском вопросе можно назвать культурный аспект. В частности, в 1895 году пангерманцы поддержали идею о том, чтобы наказать за уклонение от изучения немецкого языка и его использования в официальных учреждениях жителей восточных провинций посредством обязательного использования услуг платных переводчиков [10, 6 Oktober 1895 (№ 40)]. Пангерманцы

также подчеркивали необходимость активной германизации, заявляя, что польское население само по себе не ассимилируется, ведь даже на уровне отдельных семей существует жесткое неприятие каких-либо отношений с немцами, в том числе и заключение браков [10, 16 April 1899 (№ 16)]. С резким осуждением была встречена школьная забастовка поляков, состоявшаяся в 1906 г. [11, с. 503].

В качестве одной из мер культурной борьбы Пангерманский союз в 1906 году развернул кампанию против придания Познаньской академии статуса университета. В ходе развернувшейся критики пангерманцы, во-первых, обвиняли местную прессу в предвзятости при поддержке вопроса об университете, а во-вторых, критиковали предложения по введению изучения славянской филологии, опиравшиеся на довод, что у Познани много связей с Россией, поэтому надо изучать русский язык (мол, это необходимо для купцов, таможенных чиновников и т. д.). Пангерманцы же утверждали, что это «в лучшем случае отвлеченная идея в худшем смысле слова и свидетельствует, как мало национального (немецкого) инстинкта за ней стоит» [10, 21 Juli 1906 (№ 29)]. «Alldeutsche Blätter» опровергает все доводы сторонников основания университета тем, что другие области Германии, где не изучают славянские языки, при необходимости прекрасно ведут торговые и прочие дела с Россией, а за познанскими идеями стоит связь местных поляков с русскими польскими подданными, что опасно для немецких интересов.

Еще одним направлением деятельности Пангерманского союза в области польской политики было взаимодействие с Колонизационной комиссией и с Союзом восточной марки. Последний, называемый еще Гакатой по первым буквам имен его основателей (фон Ганземана, Кеннемана и Тидемана), был создан в 1894 году и к 1914 г. насчитывал 54 тысячи человек [11, р. 503]. Союз восточной марки, как и Пангерманский союз, управлялся и поддерживался крупными финансистами и представителями тяжелой промышленности, а также юнкерами [13, s. 119]. Несмотря на то, что Гаката тоже занялась польским вопросом в Германской империи, Пангерманский союз продолжал следить за малейшими проявлениями национальных течений. Как указывал в своей докладной записке помощник секретаря Российского посольства в Берлине Фан дер Флит, националисты из Союза настоятельно требовали в 1898 году увеличения предоставленного в распоряжение Колонизационной комиссии фонда до 2 млн марок, а впоследствии «включили в программу своих требований поощрения рентовыми банками исключительно только немецких поселенцев» [5, с. 221].

Пангерманский союз наблюдал за деятельностью родственных ему националистических организаций и иногда даже критиковал их за излишнюю мягкость в действиях. Так, в 1905 году в «Alldeutsche Blätter» осуждалась критика председателем Союза восточной марки фон Фидемана действий Пангерманского союза [10, 11 November 1905 (№ 45)]. Последний утверждал, что задача Союза восточной марки

заключается в том, чтобы советовать правительству, какие меры принимать для проведения эффективной ненецкой политики, а Пангерманский союз излишне радикален, поскольку требует вообще согнать поляков с их земель. В ответ пангерманцы протестуют против таких требований, ссылаясь на Бисмарка, который в 1886 году предлагал проводить экспроприацию земельных владений крупных польских землевладельцев, оправдывая это такими же национальными интересами, как, например, при экспроприации земель и разрушении домов для строительства железных дорог. [10, 11 November 1905 (№ 45)].

Наиболее значительным представляется влияние Пангерманского союза на польский вопрос при обсуждении законодательных инициатив. Пангерманцы поддерживали требования Колонизационной комиссии о предоставлении дотаций от прусского ландтага для покупки земель и продолжения колонизации этнических польских земель [9, с. 32]. Но беспокоило националистов то, что поляки уклонялись от продажи земли комиссии. В связи с этим оставалась возможность приобретения земли только у немцев. Закупленный комиссией ареал земли сокращался, и ее дальнейшая деятельность стала бы ненужной. Обе главные националистические организации – Пангерманский союз (уже в 1905 г.) и Гаката (Союз восточной марки) – в 1906 г. развернули энергичную деятельность, направляя правительству меморандумы, требовавшие предоставления комиссии права отчуждения некоторых польских владений, чтобы она могла планомерно колонизовать большие территории [9, с. 34-35]. Поскольку сообщения об этом появились в националистической печати, то польская социал-демократическая, центристская и либеральная пресса выступила с принципиальной критикой проекта такого закона, оценивая его как чрезвычайную меру.

Правительство с января 1907 г. обсуждало этот проект. Министр сельского хозяйства, обосновывая его, привел данные о том, что со времени создания комиссии она закупила 68% земли у немцев и только 32% земельных угодий у поляков. Если немецкое землевладение в 1886 г. превышало польское на 78 тыс. га, то теперь его преобладание сократилось до 19 тыс. га; поскольку комиссия вскоре исчерпает запас земли и может полностью прекратиться колонизация, министр предложил обеспечить ей приобретение необходимых земель путем принудительного выкупа или отчуждения за вознаграждение выбранных ею владений. Это должно было обеспечить плановую колонизацию большей территории в восточной части Германии [9, с. 34-35]. В течение 1907 г. члены Пангерманского союза и других националистических организаций развернули необычайно шумную и демагогическую пропагандистскую кампанию, чтобы оказать давление на депутатов и убедить общественное мнение в том, что это необходимо для интересов государства и немцев на Востоке. Однако, например, партия консерваторов усматривала в проекте такого закона нарушение «святого права собственности».

В ноябре 1907 г. правительство внесло проект закона в ландтаг [9, с. 34-35]. «Alldeutsche Blätter» тут же заявила, что принятие закона – дело национального значения, и для того чтобы убедить в этом широкую общественность, предлагается, во-первых, всем местным ячейкам распространять доклад профессора Хесша «Неотложное задание польской политики», во-вторых, тесно сотрудничать с другими национальными союзами в деле пропаганды данного вопроса [10, 9 November 1907 (№ 45)].

Пангерманский союз внимательно следил за ходом обсуждения законопроекта и его члены выражали обеспокоенность противодействием консерваторов, недовольных покушением на право частной собственности. Пангерманцы обосновывали свою позицию тем, что, мол, на экспроприированных у поляков землях будут жить немецкие поселенцы [10, 14 Dezember 1907 (№ 50)]. Они также протестовали против любых попыток смягчить формулировку законопроекта [10, 21 Dezember 1907 (№ 51)]. После длительных и острых споров 3 марта 1908 г. законопроект получил силу закона, предоставлявшего комиссии право провести экспроприацию земли общей площадью до 70 тыс. га [9, с. 34-35]. Закон несколько раз был применен на практике, но ответом на политику властей стало усиление польского национализма [7, с. 369].

В целом необходимо отметить, что польский вопрос привлекал большое внимание националистов Германской империи и неоднократно служил им удобным поводом для пропаганды экспансионизма и милитаризма. Пангерманский союз, будучи одной из основных националистических организаций, внимательно следил за польской политикой немецкого правительства и оказывал на нее значительное влияние, поддерживал курс на ассимиляцию и германизацию польского населения Германской империи.

Литература

1. *Гейдорн Г.* Монополии. Пресса. Война / Г. Гейдорн. – М., 1964.
2. «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871–1918 гг. – М., 1977.
3. *Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002.
4. История Германии. – В 3 т. – Т. 3: Документы и материалы / Под общ. ред. Б. Бонвеч и Ю. В. Галактионова. – Кемерово, 2005.
5. К истории Пангерманского союза // Красный архив (историч. журнал Главного архивного управления НКВД СССР). – 1939. – Т. 1 (92). – С. 215-223
6. *Матвеева А. Г.* Политика правительства Каприви в сфере преподавания польского языка в Познаньской провинции в 1890 – 1894 гг./ А. Матвеева // Славяноведение. – 2000. – № 3. – С. 71 -80.
7. *Тымовский М.* История Польши / М. Тымовский. – М., 2004.
8. *Хальгартен Г.* Империализм до 1914 г. / Г. Хальгартен. – М., 1961.
9. *Якубчик В.* Прусская колонизация польских земель и ее вдохновители (1886–1918) / В. Якубчик // Советское славяноведение. – 1973. – № 1. – С. 29-39.

10. Alldeutsche Blätter. – 1894–1907.
11. Deutsche Geschichte: Von den Anfängen bis zur Wiedervereinigung / Hrsg. von M. Vogt. – Stuttgart, 1991.
12. Holborn H. A History of Modern Germany, 1840–1945 / H. Holborn. – Princeton, 1982.
13. Plat W. Deutsche und Polen. Aus der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen / W. Plat. – Köln, 1980.
14. Wehner S. Alldeutsche Verband und die deutsche Kolonialpolitik der Vorkriegszeit / S. Wehner. – Berlin, 1935.
15. Zimmer O. Nationalism in Europe, 1890 – 1940 / O. Zimmer. – New York.

УДК 323. 22: 398. 23 (47 + 57)

Роль подтекста в советских политических анекдотах

Еремеева Екатерина

Еремеева Катерина. Роль підтексту в радянських політичних анекдотах. Стаття присвячена визначенню ролі підтексту в радянських політичних анекдотах. Описана методика визначення рівня підтексту в політичних анекдотах. Простежені його зміни за часів існування радянської влади, зроблена спроба дослідити, коли розповсюджувачі політичного фольклору кодували інформацію в анекдотах найбільш ретельно. Визначені ймовірні причини змін рівня підтексту в радянських політичних анекдотах. Виявлені загальні закономірності в процесі змін рівня підтексту в радянських політичних анекдотах.

Еремеева Екатерина. Роль подтекста в советских политических анекдотах. Статья посвящена определению роли подтекста в советских политических анекдотах. Описана методика определения уровня подтекста в политических анекдотах. Прослежены его изменения во времена советской власти, сделана попытка исследовать, когда распространители политического фольклора кодировали информацию в анекдотах наиболее тщательно. Определены вероятные причины изменений уровня подтекста в советских политических анекдотах. Виявлені общі закономірності в процесі змін рівня подтекста в советских политических анекдотах.

Yermeeva Katherine. A role of the subtext in the Soviet political anecdotes. The paper is devoted to definition of a role of the subtext in the Soviet political anecdotes. The methodology of subtext level test in political anecdotes is described. The variations of subtext level during existence of the Soviet authority are traced. The attempt of study when the disseminators of political folklore coded the information in jokes most carefully. The probable causes of variations of subtext level in the Soviet political anecdotes are detected. The general regularities during the process of the variations of subtext level in the Soviet political anecdotes.

Во времена существования советской власти заметным явлением стало распространение политических анекдотов. До сих пор не существует четкого определения, что такое политический анекдот. В этом исследовании под политическим анекдотом мы будем подразумевать жанр городского фольклора, короткий юмористический рассказ с неожиданным концом, основной сюжет которого касается сферы политики.

Политический анекдот стал частью повседневной культуры советских граждан [9, с. 352] и одним из способов выражения протеста против разницы между декларируемым и реальным [8], недовольства властимущими, установленными ими порядками [11, с. 144]. Таким образом, по теории повседневного сопротивления Дж. Скотта [26, с. 13], политический анекдот в СССР можно считать «оружием слабых», распространенном в традиционно авторитарных обществах, где практиковалась репрессивная политика в отношении протестующих [26, с. 14]. Политическое инакомыслие кодировалось в анекдотах с помощью использования в них так называемого латентного текста, то есть пласта подтекста («тайные послания» по Дж. Скотту). Подтекст – это не выраженный явным образом, отличный от непосредственно воспринимаемого при чтении фрагмента текста смысл, восстанавливаемый читателем (слушателем, адресатом) на основании соотнесения данного фрагмента текста с предшествующими ему текстовыми фрагментами, как в рамках данного текста, так и за его пределами – в созданных ранее текстах («своих» или «чужих») [20] или на основании полученного опыта.

Целью данного исследования является: 1) определить уровень подтекста в советских политических анекдотах, проследить, как на протяжении существования советской власти он менялся, т. е. когда распространители политического фольклора кодировали информацию наиболее тщательно, 2) выявить причины этого, 3) вывести общие закономерности. Следует сказать, что в неполитических анекдотах также присутствует значительный пласт подтекста, и сам неполитический фольклор в некоторой степени также может выступать в качестве повседневного сопротивления (например, зять повседневно с помощью анекдотов сопротивляется теще). Однако, в политических анекдотах уровень подтекста больший, а повседневное сопротивление с помощью

политического фольклора носило во времена советской власти более массовый характер (тещи у тебя может и не быть, а вот власть над тобой всегда будет). Описанная ниже методика выявления подтекста и интерпретация результатов может быть применена и к современному политическому фольклору для определения атмосферы в обществе, уровня авторитета современных представителей власти и др.

До сих пор исследования подтекста в анекдотах предпринимались лишь лингвистами [22]. Несмотря на предпринимавшиеся попытки использовать советский политический анекдот как исторический источник [см. напр.: 3; 4; 9; 15; 17], попытки вычисления и интерпретации подтекста в советских политических анекдотах для получения нового исторического знания нам неизвестны.

Источниковую базу исследования составляют источники личного происхождения (мемуары [23] и дневники [7], содержащие советские политические анекдоты, материалы устной истории, личные коллекции анекдотов [16]), сборники советских анекдотов, изданных после 1991 г. [5; 10]), собранные в специальную базу данных.

Из базы данных (далее БД), содержащей 2175 советских политических анекдотов, с помощью программы MS Access были выбраны анекдоты, посвященные генсекам СССР – лицам власти, воплощению определенных эпох истории Советского Союза. Проблема выборки заключается в том, что генеральная совокупность не известна, поэтому процент репрезентативности собранных в базу данных анекдотов вычислить практически невозможно.

Для определения уровня подтекста в текстах выше обозначенных анекдотов были построены их идейные семантические структуры (см. прил. 3). Идейная структура анекдота – это соединение его буквальной семантической структуры (то, что слышит человек, не понимающий «соль» анекдота, см. доп. 1) и смысловой [18, с. 3] («соль» анекдота [25, с. 438], см. доп. 2). Для вычисления уровня подтекста в анекдоте используется формула на определение коэффициента семантической связности текста [22, с. 122] (параметр, характеризующий уровень монолитности, спаянности текста). Коэффициент полностью семантически связанного текста без подтекста равен единице. Соответственно, чем меньше коэффициент семантической связности, тем выше уровень подтекста [22, с. 126].

$$C = \frac{2n}{m(m-1)}$$

где n – число объектов, семантически связанных между собой (например, см. доп. 4, объекты «Ленин» и «ЦК» ситуативно семантически связаны), m – общее количество объектов в структуре.

Таким образом было обработано 402 датированных анекдота из БД. Результаты на хронологической шкале для наглядности расположены в зеркальном отображении, соответственно: чем выше коэффициент – тем выше уровень подтекста (см. прил. 4).

Полученные результаты показали, что семантическая связность в советских политических анекдотах, посвященным генсекам СССР – довольно низкая (в среднем – 0,44). Это указывает на то, что уровень подтекста в этих текстах – выше среднего. Наибольший средний уровень подтекста – в анекдотах, посвященных И. В. Сталину; далее – в порядке убывания: Н. С. Хрущеву, Ю. В. Андропову, К. У. Черненко, В. И. Ленину, Л. И. Брежневу и самый низкий уровень подтекста в среднем в анекдотах, посвященных М. С. Горбачеву. Между тем, если брать во внимание не усредненные результаты, то можно отметить значительные колебания уровня подтекста в анекдотах про каждого генсека (от 0,1 до 0,9) (см. прил. 4). Поэтому для определения общих и частных тенденций необходимо интерпретировать результаты по каждому генсеку.

Уровень подтекста в анекдотах про В. И. Ленина начинает расти с 1917 г., а с момента его смерти падает (см. прил. 4). Это можно объяснить тем, что сначала населению было присуще усиление амбивалентности чувств по отношению к новой власти в лице В. И. Ленина: страх и, одновременно, уважение начинают расти среди населения. Освоившись более-менее с новой властью, распространители политического фольклора начинают совершенствоваться в создании «тайных посланий» и уже с большим успехом кодируют роптание на огрехи в государственном строе. Смерть политического лидера, по-видимому, постепенно сняла необходимость в подобных ухищрениях в отношении высказывания своего мнения с помощью анекдотов о В. И. Ленине (примерно до 1961–1964 гг. уровень подтекста в анекдотах про В. И. Ленина остается самым низким). На фоне появления анекдотов про нового генсека – И. В. Сталина, подтекст в анекдотах про В. И. Ленина, как будто за своей ненадобностью, начинает сводиться к минимуму.

Примерно с 1925–1927 гг. доминирующим персонажем в политических анекдотах, как уже было сказано, становится новый генсек – И. В. Сталин. По мере развития политической борьбы внутри партии, где выигрывает новый лидер, развертывания новой политической программы и ужесточения репрессивных действий по отношению к инакомыслящим, начинает стремительно расти средний уровень подтекста в анекдотах про В. И. Сталина, причем стартовым показателем этого роста стал уже достигнутый в анекдотах про В. И. Ленина высокий уровень подтекста. Однако, наряду с массивом анекдотов про нового генсека, где уровень подтекста высокий, есть анекдоты про голод и репрессии, где иносказания практически нет. Согласно исследованию К. Лоренца [14], подобный открытый смех по своим функциям схож с открытой агрессией, не приводящей, однако к конфликту. Подобная агрессия может быть вызвана шоком от происходящего или огромным страхом. В данном случае, когда анекдоты посвящены генсеку, причиной страха есть сам правитель, воспринимающийся источником репрессивной политики. Так можно объяснить первый период перепадов уровня подтекста в анекдотах (примерно с 1930 до 1934 гг.). Примерно с 1934 по

1937 гг. анекдоты без иносказания начинают становиться редкостью, и уровень подтекста становится стабильно высоким, что объясняется тем, что шок от происходящего прошел. Однако, примерно с 1937 до 1940 гг. на фоне роста среднего уровня подтекста в анекдотах про И. В. Сталина замечен новый период перепадов. Эта тенденция объясняется тем, что дальнейшее усиление репрессивной политики в этот период достигло такого предела, что создатели политического фольклора были вынуждены либо применять высшую степень иносказания, либо вообще его не использовать (уж если и так нельзя высказывать свою точку зрения в каком-либо виде, то зачем вообще говорить намеками?). Более того, рядом с тонкими политическими анекдотами появляются такие, где генсек изображен безрассудным убийцей, кровожадным маньяком.

К началу 1940-х гг. уровень подтекста опять стабилизируется и начинает стремительно расти и доходит к началу 1950-х гг. до недостигаемого уровня (в анекдотах про следующих генсеков иносказание кодировалось не настолько старательно). Это может свидетельствовать о том, что создатели анекдотов уже усовершенствовались в практике повседневного сопротивления и приспособились к еще большему идеологическому диктату. Смерть генсека, казалось бы, должна была снять подобное напряжение в обществе, однако и с кончиной И. В. Сталина уровень подтекста в анекдотах, где он главный персонаж, продолжает расти. Можно было бы предположить, что подтекст рос по инерции (слишком большой «разбег» был взят в общении намеками). Однако если сопоставить среднюю силу действия Сталина-персонажа (параметр, демонстрирующий уважение к прототипу персонажа среди распространителей фольклора) [24; с. 143] и уровень подтекста, то мы видим противоположную картину: сила действия Сталина-персонажа стремительно падает. В анекдотах этого времени Сталина перезахоранивают, обливают грязью, присваивают обидные прозвища – словом создается впечатление мести генсеку распространителями фольклора за пережитый страх с помощью «оружия слабых». Тогда почему уровень подтекста растет? Тенденцию отчасти можно объяснить инертным ростом (страх к правителю оставался и после его смерти). Кроме того, впервые у распространителей анекдотов возникает возможность поиграть в секретность и опасность, когда для таковых уже меньше причин. Подобная «игра» в начале 1950-х гг. была возможна только с мертвым генсеком и опять-таки с применением иносказания.

После смерти одного генсека внимание создателей политического фольклора обращается на нового – Н. С. Хрущева. Начало его жизни в анекдотах связано с предыдущим генсеком (обыгрывается свержение культа личности, перезахоронение И. В. Сталина и пр.). Уровень подтекста в анекдотах про Н. С. Хрущева, как при участии в них И. В. Сталина, так и без него, практически равен подтексту в анекдотах про предыдущего генсека, т.е. очень высокий. Подобное можно объяснить полученным опытом распространителей политического

фольклора, который заключался в том, что слово «генсек» означало, грубо говоря, «страшный». Следовательно, правление И. В. Сталина подготовило основание для безусловного уважения и чувства опасности со стороны любого нового генсека. До начала 1960-х гг. уровень подтекста в анекдотах про Н. С. Хрущева стремительно падает и продолжает снижаться до 1965 г. Тенденция к падению наблюдается и в силе действия Хрущева-персонажа. Можно сделать вывод, что, ощущая инерционный страх и уважение к новому генсеку после предыдущего репрессивного периода, распространители политического фольклора довольно быстро ощущают перемены к послаблению идеологического диктата в атмосфере общества. Постепенно Н. С. Хрущев перестает восприниматься как источник репрессивной политики против инакомыслящих, следовательно, уже не внушает страх, следовательно, не внушает уважение. В анекдотах, посвященных Н. С. Хрущеву, уровень подтекста падает без колебаний, а отсутствие иносказания связано не со страхом, шоком или усиленной репрессивной политикой, а с открытой насмешкой, состоящей в обыздании генсека «свиньей», «жопой с ушами» и пр. Следует отметить, что подобные прозвища относились к Н. С. Хрущеву практически с самого начала его правления, однако, к середине 1960-х гг. они стали непременным условием смехового эффекта. Очевидной стала разница между предыдущим генсеком и нынешним. Нельзя не отметить того феномена, что в анекдотах середины 1960-х гг., посвященных И. В. Сталину, уровень подтекста все равно остается высоким.

Страх и уважение к Н. С. Хрущёву настолько упали, что автоматически подобное отношение к правителю СССР перенеслось на Л. И. Брежнева, занявшего пост генсека. Во многом это связано опять-таки с тем, что новый генсек-персонаж политического фольклора первоначально был участником в анекдотах, посвященных смещению Н. С. Хрущева. Уровень подтекста в этих анекдотах небольшой (главный персонаж – предыдущий генсек), однако сила действия Брежнева-персонажа довольно высокая (он выступает как сместивший надоевшего правителя). Однако, со временем, внимание создателей анекдотов полностью переключается на Л. И. Брежнева и начинается безусловное уважение и страх к новому генсеку, ставшее, возможно, наследием 1930-х гг. Это отражается на том, что уровень подтекста растет. Впрочем, незначительно, – свидетельство того, что это безусловное уважение к новому правителю уже не ярко выражено. Об этом также свидетельствует последующее постепенное снижение уровня подтекста, совпавшее с уменьшением силы действия Брежнева-персонажа. Причина заключается в том, что генсек опять перестал ассоциироваться с источником репрессивной политики к концу своего правления.

Для полного описания периода правления Брежнева следует проследить тенденции, связанные с существованием в политических анекдотах еще двух персонажей: И. В. Сталина и В. И. Ленина. Уровень подтекста в анекдотах с участием И. В. Сталина наконец, начинает снижаться, а сила

действия – наоборот, стремительно увеличиваться. И то и другое происходит примерно в конце 1970-х – начале 1980-х гг. В это время уже стирается память об И. В. Сталине, как об источнике репрессивной политики, вызывающей огромный страх (речь идет, возможно, о поколении, которое не было в зрелом возрасте в 1930-е гг.). Кроме того, в некоторых анекдотах, еще с конца правления Н. С. Хрущева И. В. Сталин в политическом фольклоре выступает как единственный правитель, который жесткостью может в нынешней ситуации навести порядок.

Уровень подтекста в анекдотах про В. И. Ленина и сила действия его как персонажа увеличиваются. Это объясняется новой жизнью в анекдотах В. И. Ленина, связанной с сопротивлением населения официальной идеологии, которая в это время начала преподносить В. И. Ленина не как историческое лицо, политического деятеля, а как искусственного идола с целым набором штампов. Отныне вождь революции ассоциировался еще больше с официальной идеологией и агитацией (одним из видов «оружия сильных») и поэтому вызывал на себя еще более усердное повседневное сопротивление в виде кодировки информации в анекдотах про него. Именно в анекдотах про В. И. Ленина этого периода (также некоторым образом про И. В. Сталина и Л. И. Брежнева) подтекст иногда скрывался не в самих анекдотах, а в интонации, с которой они произносились, в пародировании характерных жестов, мимики и интонации генсека, даже в ситуации, в которой анекдот рассказывался. Этот подтекст, естественно, восстановить достаточно трудно, опираясь исключительно на тексты анекдотов. Однако его можно отчасти восстановить по материалам устной истории.

С приходом к власти Ю. В. Андропова уровень подтекста в советских политических анекдотах заметно повышается (наравне с понижением подтекста в анекдотах про умершего Л. И. Брежнева и И. В. Сталина). На протяжении практически всего его правления уровень подтекста стабильно высокий без перепадов и снижается (довольно резко) только после его смерти. Возможно, не столько репрессии, сколько их ожидание от «человека из КГБ» у власти заставляло распространителей анекдотов усиленно кодировать информацию в фольклорных текстах. С другой стороны, ожидаемые репрессии были поводом для новой «игры в секретность». Результатом этого стали самые лучшие экземпляры неподцензурной сатиры за все время существования СССР: лаконичные, тонкие, с высоким уровнем подтекста. Например:

– Какую музыку любит Андропов? – Камерную [10].

Смерть Ю. В. Андропова стала причиной стремительного падения уровня подтекста в анекдотах, посвященных этому генсеку. Сила действия Андропова-персонажа также стремительно падает после его смерти. После 1984 г. начали обыгрываться ухудшенное состояние здоровья генсека перед смертью, его преклонный возраст и, наконец, сами похороны. Именно в анекдотах, посвященных похоронам Ю. В. Андропова и появляется новый главный персонаж в политическом

фольклоре – К. У. Черненко. Этому генсеку посвящено наименьшее количество политических анекдотов, особенно тех, где К. У. Черненко – уважаемый политический деятель, сила действия которого на довольно высоком уровне. Практически сразу новый генсек изображается в анекдотах большим беспомощным человеком. Из-за кратковременной популярности анекдотов про К. У. Черненко мы можем ориентироваться только на усредненные показатели. Учитывая то, что средняя сила действия Черненко-персонажа самая низкая среди всех персонажей-генсеков, а средний уровень подтекста довольно высокий (даже по сравнению Л. И. Брежневым, М. С. Горбачевым), можно сделать вывод, что авторитет нового генсека среди распространителей политического фольклора практически сразу был на низком уровне, однако атмосфера «игры в секретность» в обществе постепенно угасая еще сохранялась со времен правления Ю. В. Андропова.

Все правление М. С. Горбачева уровень подтекста стремительно падает, причем отправной точкой для этого падения стал наименьший уровень подтекста в анекдотах про Ю. В. Андропова и К. У. Черненко. Более того, политических анекдотов вообще становится все меньше и меньше. К 1991 году уровень подтекста и количество политических анекдотов снижаются до самых низких показателей. Следовательно, распространителям политического фольклора с каждым годом становится все менее необходимо иносказание и намеки для передачи друг другу своего роптания относительно государственного строя. Этому могут быть две причины: либо государственный строй и существующее положение вещей начали устраивать граждан СССР, что исключает роптание и необходимость иносказания, либо роптать уже было не страшно. Опасность для распространителей политических анекдотов может миновать, если, как уже было сказано, не проводится репрессивная политика против инакомыслящих. Недоверие к политике гласности хоть и вызвало недоверие среди распространителей политических анекдотов (это отображено в самих анекдотах), однако стремительно снижающиеся уровень подтекста и количество анекдотов очевидно свидетельствуют о значительном послаблении идеологического диктата.

Вычисление среднего уровня подтекста по каждому году дает возможность построить график, который охватывает анекдоты про всех генсеков, следовательно, наглядно демонстрирует уровень идеологического диктата, реакцию на него распространителей политического фольклора, т. е. атмосферу в обществе на протяжении всего существования СССР (см. прил. 4). Мы видим, как уровень страха и уважения к правительству повышается с 1917 года, достигает своего пика примерно к смерти И. В. Сталина, затем падает, во время правления Ю. В. Андропова вновь повышается и после него стремительно падает до очень низкого уровня к 1991 году.

Таким образом, рассмотрев тенденции в колебании уровня подтекста в политических анекдотах на протяжении правления каждого генсека, можно вывести общие закономерности, обнаружить исключения:

- уровень подтекста в политических анекдотах повышается тогда, когда необходимо иносказание для высказывания своего недовольства относительно существующего режима. Свое недовольство скрывают, когда проводится репрессивная политика против инакомыслящих. Следовательно, высокий уровень подтекста в политических анекдотах говорит о страхе и уважении распространителей политического фольклора к власти, источнику этой репрессивной политики.
- уровень подтекста повышается тогда, когда распространители политических анекдотов получают возможность «поиграть в секретность», когда репрессивная политика ослабевала, но память о ней оставалась (некоторое время после смерти И. В. Сталина), либо в обществе присутствовало ожидание репрессивной политики (как во времена Ю. В. Андропова); также с середины 1970-х до середины 1980-х гг. высокий уровень подтекста можно объяснить тем, что распространители политического фольклора совершенствовались в создании политических анекдотов;
- уровень подтекста в политических анекдотах понижается, когда в иносказании нет смысла. Подобное наблюдается либо при ослаблении репрессивной политики против инакомыслящих (например, «Оттепель» во времена Н. С. Хрущева и «Гласность» во времена М. С. Горбачева), либо при достижении в репрессивной политике такого уровня, когда в иносказании также нет смысла (если вообще нельзя иметь свою отличную точку зрения, так зачем тогда говорить намеками? – подобное наблюдалось с 1937 по 1941 гг.);
- очень низкий уровень подтекста в политических анекдотах также наблюдался, когда в обществе присутствовали шок и огромный страх от происходящего. Подобное наблюдалось с начала правления И. В. Сталина до 1934 года.

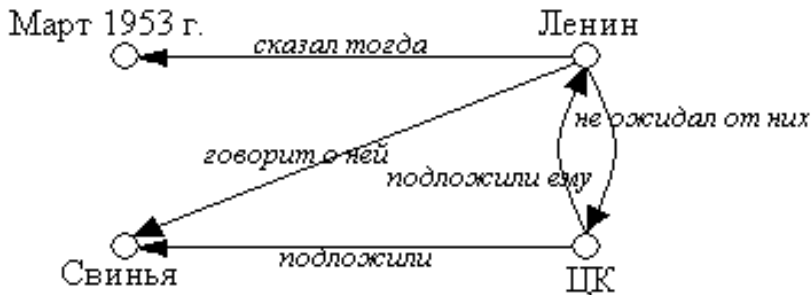
Литература

1. *Александрова Е.* Перевод анекдота: проблемы адекватности и эквивалентности (на материалах французских и русских анекдотов): Дисс. канд. филолог. наук.: 10.02.20 / Е. Александрова. – М., 2005.
2. *Апресян Ю.* Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Апресян. – М., 1974.
3. *Архипова А.* От «Кобочки» до Путина / А. Архипова, М. Мельниченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/analytics/2008/02/15/anekdote.html> / Доступ: 28.08.2008.
4. *Архипова А.* Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А. Архипова, М. Мельниченко // Вестник РГГУ. – Литературоведение. Фольклористика. – № 9. – М., 2009. – С. 271–352.

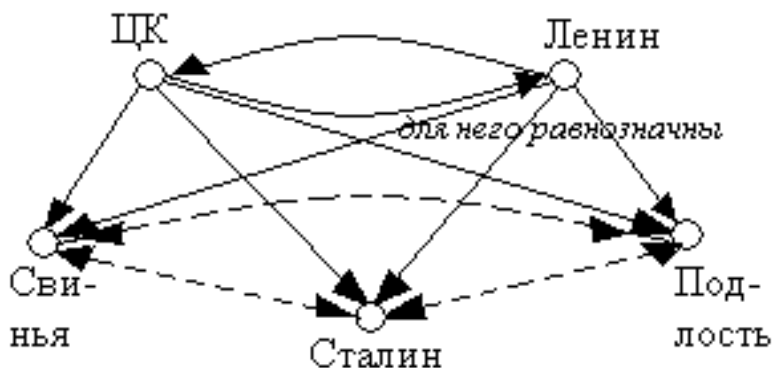
5. *Борев Ю.* XX век в преданиях и анекдотах: в 6 кн. Кн. 3, 4 / Ю. Борев. – Харьков, Ростов н/Д, 1996.
6. *Грицай Е.* Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс, 2009.
7. *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К., 1997.
8. Интервью с Шильманом Михаилом Евгеньевичем // Личный архив автора. – Ан. 010.
9. *Кабанов В.* Источниковедение советского общества: Курс лекций / В. Кабанов – М., 1997.
10. Киевская городская библиотека / Сост. М. Мошков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.misto.Kiev.ua/htm>. Доступ: 28.08.2008.
11. *Карасик В.* Анекдот как предмет лингвистического изучения / В. Карасик // Жанры речи. – Саратов, 1997. – С. 144–153
12. *Колшанский Г.* Контекстная семантика. Изд. 2-е, стереотипное / Г. Колшанский. – М., 2005.
13. *Курганов Е.* Анекдот как жанр / Е. Курганов. – СПб., 1997.
14. *Лоренц К.* Агрессия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ru/PSIHO/LORENC/agressiya.txt> Доступ: 20.04.2010
15. *Мельченко М.* Анекдоты про Ленина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/analytics/2007/04/22/anekdoty.html/>. Доступ: 28.08.1008.
16. *Мельченко М.* Советские анекдоты из коллекции Н. В. Соколовой (1926 год) / М. Мельченко // Живая старина. – 2007. – № 4. – С. 34–56.
17. *Моржковский О.* Анекдоти про Брежнєва в Україні. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.obozrevatel.com/news/2006/12/15/149039.htm/>. Доступ: 21.02.2009.
18. *Москин Н.* Теретико-графовые модели структуры фольклорных текстов, алгоритмы поиска закономерностей и их программная реализация. Автореф. дисс. канд техн. наук / Н. Москин. – Петрозаводск, 2006.
19. *Неклюдов С.* Происхождение анекдота: «муха-цокотуха» под судом советских вождей / С. Неклюдов // Вестник РГГУ. – Литературоведение. Фольклористика. – № 9. – М., 2009. – С. 259–269.
20. Подтекст // Онлайн энциклопедия «Кругосвет». – Гуманитарные науки. – Лингвистика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PODTEKST.html/. Доступ: 20.04.2010
21. *Сидорцов В.* Методология истории: количественные методы и информационные технологии: Учебно-методологическое пособие для вузов / В. Сидорцов – Минск, 2003.
22. *Скороходько Э.* Семантические сети и автоматическая обработка текста / Э. Скороходько. – К., 1983.
23. *Шитц И.* Дневник «Великого перелома» / И. Шитц. – Paris, 1991.
24. *Шишко К.* Образ Л. І. Брежнєва в радянських політичних анекдотах / К. Шишко // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 140–150.
25. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Ярцева. – 2-е изд. – М., 2000.
26. *Scott J.* Domination and the art of resistance: hidden transcripts / J. Scott. – New Haven, 1993.

Приложения

Ленин в марте 53-го года сказал:
«Никогда не думал, что ЦК подложит мне такую свинью»

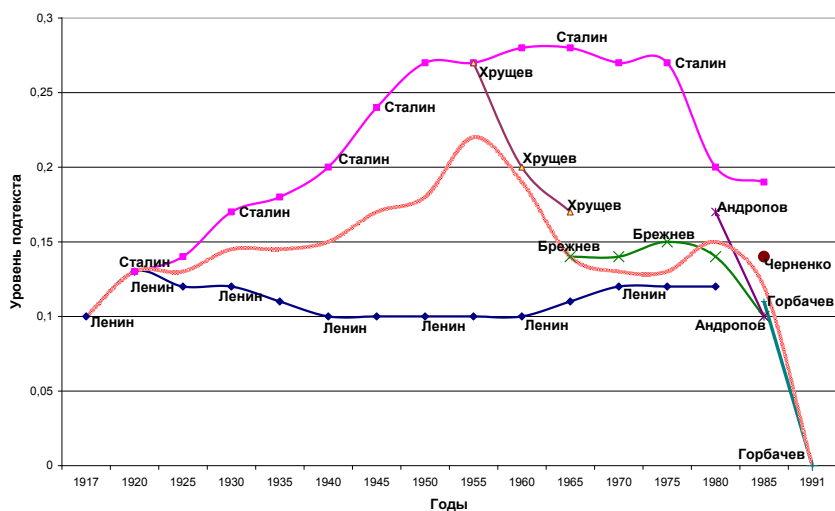
Приложение 1. Буквальная структура анекдота.

Приложение 2. Смысловая структура анекдота.

Приложение 3. Идейная структура анекдота.

Приложение 4. Уровень подтекста в анекдотах про генсеков СССР.

Раннесоветская провинциальная печать: выживание и борьба за сознание масс (на примере Орловской и Брянской губерний РСФСР)

Киселева Елена

Кисельова Олена. Ранньорадянська провінційна преса: виживання і боротьба за свідомість мас (на прикладі Орловської та Брянської губерній РРФСР). У статті проводиться зовнішня критика радянських газет, що виходили в 1918–1920 роках. Розглядаються взаємини повітових газет з губернської. Автор приходить до висновку, що газети різко відрізнялися одна від одного, особливо – газети великих і малих міст. Для останніх розглянутий період був часом виживання, коли все залежало від особистості редактора. **Ключові слова:** Провінційна преса, період Громадянської війни, Орловська та Брянська губернії, відмінності, виживання.

Киселева Елена. Раннесоветская провинциальная печать: выживание и борьба за сознание масс (на примере Орловской и Брянской губерний РСФСР). В статье проводится внешняя критика советских газет, выходивших в 1918–1920 годах. Рассматриваются взаимоотношения уездных газет с губернской. Автор приходит к выводу, что газеты резко отличались друг от друга, особенно – газеты крупных и малых городов. Для последних рассматриваемый период был временем выживания, когда все зависело от личности редактора. **Ключевые слова:** Провинциальная печать, период Гражданской войны, Орловская и Брянская губернии, различия, выживание.

Kiselyova Olena. Early Soviet provincial press: survival and the struggle for the consciousness of the mass (for example, Orel and Bryansk provinces of the RSFSR). In the article the external criticism of the Soviet newspaper published in 1918–1920 is presented. The relationship of county newspapers and the provincial also are depicted. The author concludes that newspapers differed sharply from each other, especially, while contrasting newspapers of large and small cities. For the last, reporting period was the time of survival, when all depended on the personality of the editor. **Key words:** Provincial press, the period of Civil War, Orel and Brynsk provinces, differences, survival.

Газеты, выпускаемые на территории России в период Гражданской войны, активно использовались как средство идеологического воздействия, социальной ориентации. В научной литературе утвердилось мнение, что слово и текст служили тогда для большевиков настоящим оружием [1, с. 91]. Однако, несмотря на обширность историографии, посвященной феномену раннесоветской периодики, проблеме провинциальных газет ни советская, ни постсоветская историческая наука не уделяли достаточного внимания. В обобщающих трудах говорилось, что изучение местной печати – направление перспективное и неизученное [22, с. 197]. Дальше повторения этого тезиса, однако, дело не двигалось. Вышедший недавно комплексный труд Л. А. Молчанова ценен тем, что при анализе массива периодической печати со взвешенных позиций, отмечается общее и особенное в газетах «красных» и «белых», как центра, так и с мест [17]. Труды, специально посвященные местной печати, начали появляться в последнее время [18]. Газет, выходивших на территории Орловской губернии, этот процесс, тем не менее, практически не коснулся. На нескольких страницах о них рассказывает А. И. Кондратенко в своих очерках истории местной печати [16, с. 90-98]. В отношении уездных газет он ограничивается общими замечаниями, а издания, выходившие на территориях, составивших в апреле 1920 г. Брянскую губернию, вообще остались за пределами обзора.

Автор данной статьи ставит своей целью восполнить существующий пробел – проанализировать все газеты Орловской губернии, издаваемые как официальные органы уездных исполкомов советов и комитетов партии большевиков, с позиции формального анализа. Автора интересует структура номеров газет, содержание материалов, редакционная политика и контингент журналистов, система распространения и функции региональной периодики. Стоит отметить, что Орловская губерния относилась к центру страны, лучше всего обеспеченному печатными изданиями. Своей газеты в период Гражданской войны не появилось в Кромском уезде. Напротив, по несколько издавалось в самых крупных по численности населения уездах: две – в Брянском уезде, по три и более – в Елецком и Орловском. В остальных же местная газета была одна. В основном, это – многочисленные «Известия» уездных исполкомов советов. Большинство из них официально заявляли о выходе номеров два раза в неделю: по четвергам и воскресеньям. Три раза в неделю – в среду, пятницу и воскресенье выходил «Наш путь», а также «Коммунист». Однако, учитывая условия военного времени и обнаружившуюся в первой половине 1919 г. нехватку бумаги, в режим печати вносились свои коррективы. Ежедневно, кроме дней предпраздничных, выходили газеты крупных городских центров. Последние резко отличаются от газет малых городов и кадровым составом: здесь в большинстве своем работали профессионалы газетного дела, что определяется и по слогу авторов, и по разнообразию материалов и структурной четкости газеты.

Среди других характерных черт провинциальной печати 1917–1920 гг., отмеченных уже в рамках советской историографии, было частое изменение названий, статуса, нестабильность тиражей, формата и шрифтов газеты, нехватка квалифицированных кадров [9, с. 104]. Елецкая газета трижды меняла свое название за этот период. Что касается тиража уездных газет, то он в разное время составлял от 500 [16, с. 90] до 2000 экз-в [6, л. 101]. Средние значения цен идеально иллюстрирует губернская газета, один номер которой стоил 45 коп., а подписка на месяц – 8 руб. Формат номера к праздничным дням увеличивался, с нехваткой бумаги – уменьшался: от А2 до А4, в основном издавались газеты А3 формата.

Губернские «Орловские известия» в середине июля 1918 г. писали, что «в иных городах, как Елец, Карачев, Ливны газеты существуют чуть ли не с первых дней революции... Недостатков у этих газет (кроме Елецкой) конечно много, и главный из этих недостатков – слабое освещение местной жизни, жизни уезда, и уделение большого внимания телеграммам и жизни больших городов, т.е. того, что можно найти в больших центральных или даже губернских газетах» [21]. Парадокс, но самые близкие к читателю печатные издания действительно слабо освещали местную жизнь. Так, по словам редактора газеты «Наш путь» Виноградова, «местная хроника отсутствует напрочь – так как нет репортера, который бы ее освещал» и «к сожалению, газета до сих пор пользуется случайным материалом в области хроники» [19].

Оценивая деятельность уездных газет, автор губернской критической заметки добавляет: «В одних – газеты большие и содержательные, в других – меньше и поставлены хуже, – но это уже второстепенно... Главное в том, что газеты есть, что интенсивней стала жизнь, что появились какие-то высшие интересы, что духовная жизнь проступает сквозь гущу провинциализма и затхлости» [21]. Однако меньше чем через год, лояльный взгляд Орла на провинциальную печать радикально меняется. По этому поводу в первом квартале 1919 г. на страницах газет региона завязалась характерная дискуссия. Со стороны авторов «Орловских известий» шла острая критика качества материалов уездных газет, последние же сдерживали натиск всеми силами. Отвечая на материал С. Зобкова «Наши газеты и журналы», в полемику вступили авторы «Нашего пути» и «Трубчевских известий». Так, редактор последних А. В. Гончаров пишет: «Не то кажется обидным, что нас называют полуинтеллигентными, а то рельефное указание, что столичные и губернские органы могут потому только дать хороший материал, что там работают «профессионалы печатного слова», т.е. образованные лица». Он заявляет: «если все материалы будут поступать с мест всей губернии в одну газету, он не сможет весь найти места на страницах одной газеты» [13].

Губернская газета, однако, одной статьей не ограничилась. Под критический разбор попал «Наш путь». По горячим следам ее редактор оправдывается, что «газета пользуется популярностью и за

январь-февраль имела, хотя и мизерный, но доход» [20]. Там же в виде «Фельетона презирательно» отвечает на губернскую критику и местный поэт Гр. Дорожжев. Дискуссия заставила редактора открыть рубрику «как улучшить газету». Однако, объекта для нападок центра, в скорости не стало: он ушел на фронт по мобилизации [11].

Дискуссия со всей очевидностью обнажила недостатки провинциальной печати, и, в первую очередь, нехватку журналистских кадров, слабость их подготовки. Очевидно, что мастеров печатного слова в новой советской прессе малых уездных городов просто не могло быть, за ее создание взялись грамотные, но малообразованные рабочие и крестьяне. Редакторами и корреспондентами газет зачастую становились советские служащие, поначалу совмещавшие работу в органах власти с редактурой и журналистикой. Это и рабочий, секретарь уездного исполкома, редактор Трубчевских известий А. В. Гончаров, и председатель отдела народного образования Малоархангельского исполкома, редактор местных известий В. Панфилов, и поэт, публицист и критик «Бежицких известий», секретарь отдела соцобеспечения Бежицкого исполкома Иван Мукосеев, другие. Конечно, в среде редакторов газет новой советской периодики были и люди, не понаслышке знакомые с законами периодической печати. Такой фигурой, в частности, был редактор «Болховских известий» Ф. А. Костин, с конца XIX в. работавший корреспондентом Этнографического бюро.

Помимо редактора в малых газетах работали один-два человека [10, 14]. Нередко на безвозмездной основе [19]. Распространенным явлением для сотрудников редакции или пишущих в газету была анонимность. Часто на страницах газет мелькают обезличенные подписи, такие как «коммунист», «пролетарий», «правдолюб», «старый демократ». В отчетах особенно подчеркивалось, что служащие в редакции – коммунисты [6, л. 101].

Стиль газеты, характер ее материалов определял главный редактор. Показательно в этом отношении как губернские «Орловские известия» обращались в 1918 г. к газете Карачевского уезда «Наш путь» – «виноградовская», по имени ее главного редактора А. Виноградова, тем самым пытаясь подчеркнуть пошлость печатающихся там материалов. «Наш путь», действительно, явно выделялся на общем фоне региональных советских газет Орловской губернии. В газете печаталось мало политической информации и агитационных материалов. Их долю, скорее, перекрывали литературные произведения журналистов и читателей газеты, переписка редакции с читателями. Напротив, обилие агитационных материалов, произведений пролетарской поэзии наблюдалось на страницах «Бежицких известий», редактируемых Н. Азовским. Главред оперативно откликался насквозь политизированными передовицами на все несущие общественный резонанс события – как в области внешней, так и внутренней политики. В большей степени информационную функцию выполнял «Севский

листок», где откровенно агитационный материал, судя по нескольким сохранившимся экземплярам, отсутствовал.

Большинство из уездных газет прекратили свое существование в августе-сентябре 1919 г. после издания соответствующего постановления Губкомпартом. Причиной стала нехватка бумаги. Начиная с июня, формат газет уменьшался, во второй половине 1919–1920 гг. жизнеспособность сохранили 20% от всего массива, выходившего в 1919 г. В печати остались такие газеты, как «Орловские известия», «Соха и молот», «Брянские известия», изредка выходила газета Дмитровска, в конце года начала выпуск газета Мценска «Красный набат».

Расцвет же уездной печати пришелся на первую половину 1919 г. Об этом свидетельствуют мысли самих редакторов на закрытие газет. Афоня-Пролетарий в передовице отмечает: «чем дальше развивалась газета – тем больше она завоевывала симпатии читателя... Газета расхватывалась с боем, лишь только первые номера ее появлялись из печатной машины. А в деревне? Там тоже ждут свою Карачевскую, ждут и с нетерпением следят за деревенскою жизнью, нет ли чего о нашей волости» [12]. Гончаров пишет: «Если сравнивать первые номера с теперешними, то можно заметить, что интерес к сотрудничеству значительно увеличился. Многие начали писать, и в редакцию поступает столько материалов, что он весь не может найти место на страницах газеты при настоящем формате...» [14]. В пользу расцвета уездных газет говорят и объективные данные: рост числа писем в редакцию, информации с мест, платных объявлений. Не закрывать газету, а пойти отличным путем предложил Малоархангельский Укомпарт, вынесший решение «выпускать на место ее бюллетень, хотя бы еженедельник» [10]. Действительно, подобные варианты самоокупаемости были возможны, а местные власти были заинтересованы в выходе своего печатного органа, но ряд обстоятельств не позволил реализовать поддержку. Среди последних то, что 23 августа губерния была объявлена на военном положении в связи с наступлением Деникина, а в октябре – часть ее оккупирована. Предположительно, что в издании постановления о закрытии ряда уездных газет свою роль сыграл и назначенный в июне 1919 г. редактором губернской газеты сторонник никчемности уездной печати С. Зобков; не исключено также, что имела место быть и усилившаяся централизация партийно-советской системы.

Довольно распространенной структурной основой для номера была следующая: первая страница отдавалась под объявления от советских учреждений и начало статьи «на злобу дня», иногда сюда добавлялись декреты и постановления, приказы. Вторая страница заполнялась агитационными материалами на тему номера и радиограммами РОСТА, последние частично занимали и третью полосу, которая в основном заполнялась письмами в редакцию, новостями с мест. Четвертая же полоса отдавалась под частные объявления и отчеты советских учреждений. Типовой вариант структурной организации, однако,

выдерживался не всегда. Причиной могла стать нехватка материала или экстраординарные события, занимавшие практически все пространство номера. К примеру, номер мог быть посвящен съезду советов с публикацией протоколов с него.

Проведенный анализ подтверждает на региональном материале вывод советских историков о том, что партийные и советские газеты, выходившие в первые годы советской власти, по своему содержанию, оформлению, характеру публикуемых материалов, умению преподнести резко отличаются друг от друга [9, с. 105-106]. Из нашего исследования видно, что особенно явно различия бросались в глаза между газетами крупных и малых городов. Период образования и первых лет деятельности – был периодом выживания, когда периодика малых городов держалась на личности редактора и его творческом энтузиазме.

Едва ли не главной проблемой уездных газет, как и всей новой советской печати, была организация системы распространения. Читатель «Трубчевских известий» Д. признается: «мы, жители, глухой провинции, получающие столичные газеты на 4-5 день последних выхода, а иногда и неделями сидящие без всяких газет, поневоле приучаемся удовлетворяться более скромными газетами, находя в них как сведения общегосударственного и мирового значения, так равно и отражение местной жизни...» [14]. О слабом обеспечении газетами отчитываются местные парторганизации Брянского уезда осенью 1918 г. на втором уездном съезде [6, л. 89].

В 1918 г. распространением газет, как и всей агитационно-просветительской работой, занимались в основном, военные комиссариаты. «Своевременная поставка газет» значилась в числе обязанностей политических комиссаров, назначаемых военным комиссаром [15]. О том, как проходил процесс, можно увидеть в докладах агитаторов и инструкторов, информации губернского совета. Как пишет об этом агитатор Коханов, бывший в сентябре 1918 г. в ряде волостей Брянского уезда, распространение могло проходить совершенно поразному в соседних волостях: от сплошных задержек до оперативной доставки. Первое, однако, в документах встречается чаще [8, л. 69 об., 6, л. 16 об.]. В свою очередь, редакция газеты «Известия» сообщает в Брянский укомпарт в середине сентября: «Газета распространяется по всему уезду: волостным совдепом, Военным волостным комиссариатом и фабрично заводским комитетом. Распространяется между пленобежавших. Распространяется между воинскими отрядами, но чрез культурно-просветительный отдел. Газеты распространяются большинством бесплатно, ввиду чего она не может оправдать расходы приходом» [6, л. 101].

С середины 1918 г. берется за распространение, а в конце 1918 – начале 1919 г. активизируется в этом направлении партийная вертикаль [5, л. 94]. Укомпарты постоянно интересовались, какие газеты выписываются, а местные организации за их доставку отчитывались. Так,

в отчете Брянского горкома партии за декабрь 1918 г. указывается, что газеты как местные, так и из центра отпускаются комитетом ежедневно в Красном Доме [2, л. 10]. На пятой уездной конференции Брянской партийной организации в июне 1919 г. в протоколе говорится, что «ввиду недостатка бумаги газеты, книги и брошюры распределить в первую очередь среди членов комячеек» [7, л. 14]. В 1920 г. в Дятьковском районе всех членов партии обязывают читать газеты и оформлять подписку под расписку [5, л. 66 об.]. До простого рабочего, а тем более крестьянина, газета практически не доходила, оставаясь на руках у партийных и советских деятелей и агитаторов.

Главной же задачей большевистских газет была пропаганда коммунистических принципов, что они не скрывали. Редактор А. В. Гончаров признается на годовщину известий Трубочевского совета: «Моя мысль была именно такова, чтобы создать газету с направлением агитации и пропаганды» [14]. Редакция газеты «Брянских известий» прямо утверждает 3 сентября 1918 г., что материалы, помещаемые в газету, прежде всего, должны быть одобрены редакционной коллегией комитета партии [4, л. 1]. Как отмечает в этой связи исследователь Л. И. Молчанов, «журналисты понимали, что давая объективную оценку действительности, они свою задачу не решат» [17, с. 193-194]. Пропагандируя успехи советского строя, большевистские газеты списывали экономические провалы и социальный кризис на своих военных и политических противников, стремились создать миф о преобразующей силе Октябрьской революции, прогрессивной деятельности Советского правительства.

Такие функции, выполняемые советской периодикой, как информационная, просветительская и мифотворчество [17, с. 198], были необходимы для решения основной задачи по манипулированию общественным сознанием. Газеты читались в массовом порядке в избах-читальнях, на митингах и в ходе агиткампаний с целью «уяснения массами сущности момента». И если в 1918 г. свидетельства об этом периодические [3, л. 22, 6, л. 89 об.], то в 1920 г. — их число увеличивается [5, л. 66 об.]. Газеты стремились руководить читательской аудиторией, подсказывая ей ответы на актуальные политические проблемы, предлагая свои правила поведения, указывая врагов и союзников. Целью всего массива общественно-политической литературы было обозначить присутствие власти, сформировать привлекательный ее образ. Содержание газет позволит изучить массовую культуру в части, отражающей идеологию партийно-государственного аппарата, которую он активно стремился навязать обществу. В этом направлении перспективным представляется изучение того, какое количественное воплощение находила та или иная тема на страницах газет в разные периоды гражданской войны, а также установление связи полученных результатов с событиями на внешнем и внутреннем фронтах.

Литература

1. *Байрау Д.* Пропаганда как механизм самоорганизации / Д. Байрау // Отечественная история. – 2008. – № 1.
2. *Государственный архив Брянской области* (далее ГАБО). – Ф. П-1249. – Оп. 1. – Д. 3.
3. *ГАБО.* – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 7.
4. *ГАБО.* – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 19.
5. *ГАБО.* – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 27.
6. *ГАБО.* – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 40.
7. *ГАБО.* – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 58.
8. *ГАБО.* – Ф. Р-1616. – Оп. 1. – Д. 64.
9. *Гончаров А. А.* Большевистские партийные и советские газеты периода триумфального шествия советской власти и начала Гражданской войны (25 октября 1917- июль 1918 гг.) дисс. ... канд. ист. Наук / А. Гончаров – М., 1968.
10. *Известия* Малоархангельского уездного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 8 августа.
11. *Известия* советов рабочих и крестьянских депутатов Карачевского района. – 1919. – 14 мая.
12. *Известия* советов рабочих и крестьянских депутатов Карачевского района. – 1919. – 11 сентября.
13. *Известия* Трубчевского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 26 января.
14. *Известия* Трубчевского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 3 марта.
15. *Инструкция* о политических комиссарах и партийных ячейках // Известия народного комиссариата по военным делам. – 1918. – 6 июля.
16. *Кондратенко А. И.* Очерки истории периодической печати Орловской губернии (1816–1928) / А. Кондратенко. – Орел, 2002.
17. *Молчанов Л. А.* Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны. (1917–1920 гг.) / Л. Молчанов. – М., 2002.
18. *Мухаметзянова Н. Р.* Периодическая печать Среднего Поволжья времени гражданской войны в России (1918–1920 гг.) как исторический источник: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.09 / Казанский ун-т. / Н. Мухаметзянова. – Казань, 1997. – 18 с.
19. *Наш путь.* – 1919. – 2 апреля.
20. *Наш путь.* – 1919. – 23 марта.
21. *Орловские известия.* – 1918. – 20 июля.
22. *Щавелев В. С.* Советская историография агитационно-пропагандистской деятельности большевистской партии в первые годы Советской власти. Дисс. ... канд. ист. наук / В. Щавелев. – Горький, 1975.

Военная доктрина и её реализация на практике: проблема контроля за личным составом во французской армии 1920-х гг.

Магадеев Искандэр

Магадеев Искандер. Военна доктрина та її реалізація на практиці: проблема контролю за особистим складом у французькій армії. Основная мета статті – вивчення причин і механізмів трансформації військової доктрини під час її зіткнення з практикою. Автор на прикладі проблеми контролю за особистим складом у французькій армії у 1920-х рр. демонструє, що французьке воєнне керівництво, вимоги яких через соціально-політичні і фінансові причини було важко реалізувати на практиці, обрали свій шлях – вибудовувати легітимний статус своєї доктрини, статус, з яким було пов'язано їх власне соціальне положення. **Ключові слова:** воєнна доктрина, контроль, французька армія, «методична битва».

Магадеев Искандэр. Военная доктрина и её реализация на практике: проблема контроля за личным составом во французской армии 1920-х гг. Основная цель статьи – изучение причин и механизма трансформации военной доктрины при её столкновении с практикой. Автор на примере проблемы контроля за личным составом во французской армии в 1920-е гг. демонстрирует, что французское военное руководство, чьи требования в силу социально-политических и финансовых причин были с трудом реализуемы на практике, выбрали свой путь – отстаивать легитимный статус своей доктрины, статус, с которым было связано их собственное социальное положение. **Ключевые слова:** военная доктрина, контроль, французская армия, «методическая битва».

Magadeev Iskander. Military doctrine and its implementation: the problem of control over manpower in the French army of the 1920s. The main aim of the article is to investigate the causes and mechanisms of the transformation of military doctrine during its realization. On the basis of history of control over manpower in the French army of the 1920s the author concludes that French military leaders whose demands were not realizable because of socio-political and financial

constraints chose not to reject the doctrine but to stand for it and defend its legitimate status which was closely linked to their social position.

Одной из ключевых проблем, с которой сталкиваются разработчики любой военной доктрины, является возможность её реализации на практике при имеющихся ресурсах и социально-политических условиях, существующих в том или ином государстве. Как показывает история, цели военной доктрины редко реализуются на 100%, скорее, речь идёт о той или иной степени их воплощения на практике. Учитывая, что современные государства далеки от того, чтобы отказаться от разработок военных доктрин, изучение причин и механизма трансформации изначальных целей, формулируемых военными, является актуальной исследовательской задачей.

История развития французской армии в 1920-е гг. представляет в этом смысле неплохой пример. Тот факт, что анализ данного периода может быть полезным и при разработке современных военных доктрин (в том числе, НАТО) уже отмечался в литературе [22, р. 195]. При этом в его пользу говорит и наличие глубоких исторических исследований, посвящённых французской армии. Среди ключевых работ в этом направлении выделяются исследования американских историков Р. Дауги [11], Э. Кир [14], Е. Кислинг [15] и их французских коллег: авторов «Военной истории Франции» [13], Ф. -А. Паоли [21], Ф. Массона [19].

Однако в рамках данного исторического периода есть сюжеты, вызвавшие меньше интереса исследователей, среди них проблема контроля за личным составом французской армии (сухопутных сил). Среди известных нам работ её подробной разработкой занимается в основном Э. Опп [20]. При этом ценность изучения данной проблемы, как мы постараемся показать ниже, достаточно высока. Источниковой базой для её решения для нас стали материалы французской военной периодики 1920-х гг. Данные материалы, слабо либо вовсе не задействованные в российской историографии, позволяют, с одной стороны, выявить основные элементы военной доктрины, с другой, проанализировать слабости и упущения в её реализации на практике, которые отмечались самими военными на страницах ведущих французских журналов. Именно через призму проблемы контроля за личным составом в рамках общей военной доктрины Франции в 1920-е гг. мы и будем разрабатывать тему данной статьи.

Целью нашей работы является выявление механизма, с помощью которого французское военное руководство пыталось реализовать на практике идеалы своей военной доктрины, а также причин, по которым оно было вынуждено их трансформировать. Для достижения данной цели необходимо решить следующие задачи: 1) выявить основные элементы проблемы контроля за личным составом в боевой обстановке во французской армии в 1920-е гг.; 2) раскрыть содержание и значение

ключевых факторов, способствовавших или препятствовавших реализации целей военного руководства; 3) проанализировать результаты «столкновения» требований военной доктрины с реальностью.

Стоит отметить, что под проблемой контроля в боевой обстановке мы имеем в виду комплекс представлений военного руководства по вопросу о том, как контролировать личный состав в условиях боя. При её решении мы сделаем акцент на представления о характере будущих военных действий и задачах, к которым военная элита считала необходимым готовить личный состав армии.

Доминирующей концепцией в сфере взглядов французских военных на природу боя в будущей войне в Европе была доктрина «методической битвы» (*bataille conduite*). Как отмечает Э. Опп, она «выросла из пересечения [двух факторов]: принятия военной элитой того [факта], что оборона была доминирующей в тактическом и оперативном отношении, и уверенности в том, что координация была наиболее важной составляющей победы в современной войне» [20, p 66].

Проблема координации была одной из доминирующих военно-теоретических проблем 1920-х гг. Для сухопутных войск ключевой была проблема координации ведения огня и манёвра. По сути, два этих понятия были неразрывно связаны. Мысль маршала Петэна о том, что «катака это огонь, который продвигается вперед, защита это огонь, который останавливает, манёвр это огонь, который перемещается» [цит. по: 7, p. 272] вошла в основные руководящие документы французской армии. Так, координация огня и манёвра была важнейшим фактором реализации одного из основных требований «Временной инструкции» от 6 октября 1921г. – пожалуй, главного французского руководства по тактическим действиям – создания непрерывных огневых заграждений (*barrage de feu continu*) [10, p. 290].

Данное требование могло быть реализовано лишь в весьма специфических условиях. Речь идёт, как минимум, о двух факторах. Во-первых, о децентрализации командования. Не раз отмечалось, что «децентрализация средств ведения огня во всех эшелонах должна позволить сначала командирам рот первого эшелона, затем командирам батальонов, быстро решать локальные инциденты и продвигаться вперёд» [8, p. 506]. Во-вторых, о необходимости обеспечения слаженных действий солдат и их подразделений.

Насколько имевшаяся система обучения личного состава могла обеспечить подобную слаженность? По доктрине «методической битвы», теоретически, обучение резервистов должно было включать в себя отработку взаимодействия на уровне полка и выше. Однако, как отмечалось самими военными, в условиях сокращённых штатов обучение, которое формально производилось в полку, фактически осуществлялось лишь на уровне рот и батальонов, т.к. номинальный полк по своей численности равнялся лишь нескольким ротам [23, p. 564].

Иными словами, складывалась парадоксальная ситуация: требования доктрины и практика обучения личного состава находились в противоречии друг с другом. Как можно объяснить этот парадокс?

На наш взгляд, речь шла о своеобразном компромиссе между концепцией боя, закрепленной в руководящих документах, и действительной организацией армии. Требования создания непрерывных огневых заграждений, слаженности действий бойцов в условиях существовавшей военной системы могли быть реализованы лишь на уровне подразделений – рот и батальонов. Отмечалось, что «только подразделение (пехотная рота, взвод) могут быть ответственны за защиту участка линии [фронта]» [9, р. 73]. По сути, складывалась ситуация, когда требования руководящих документов не были реализуемы на уровне соединений (дивизий). Подполковник Бай, анализируя требования, предъявляемые к реализации плана огня на местности, сделал вывод о недостатке средств для их воплощения на практике при условии фронта дивизии в 4 км [4, р. 33–35]. Важно отметить, что для того, чтобы на дивизию приходился такой участок фронта, армия должна обладать огромной материальной частью и быть полностью обеспечена людьми. Неслучайно, что фронт обороны дивизии не превышал 5 км лишь к концу Первой мировой войны [2, с. 608].

Аналогичный парадокс можно констатировать при анализе другого требования французских военных – наложения друг на друга (*superposition*) трех планов огня: рот первого эшелона, пулеметов, артиллерии [10, р. 297]. Английский полковник Ренни отмечал, что создать непрерывное огневое заграждение на оборонительном фронте невозможно, он говорил о необходимости взаимозамещения огня пехоты, пулеметов и артиллерии [24, р. 42] – том, что во французской литературе обозначалось термином *juxtaposition*. Ренни пишет о бригадных или даже дивизионных планах огня и в данном контексте с ним сложно не согласиться. По сути, наложение трёх планов огня было возможно лишь на ограниченном участке, примерно равном фронту обороны батальона, оцениваемому французскими военными в 1 км [1, с. 177; 10, р. 295]. Таким образом, можно констатировать, что требования руководящих французских документов в области организации обороны на уровне соединений были реализуемы лишь в результате серьёзного усиления армии, возможного при развёртывании вооружённых сил государства и переводе экономики на военный лад. В системе же французской армии 1920-х гг. они могли быть воплощены на практике лишь на уровне подразделений (рот и батальонов). Одновременно именно на данном уровне можно было достигнуть той степени контроля за личным составом и слаженности бойцов, которые считались необходимыми в условиях современной войны. За рассмотренными выше фактами, по сути, скрывался компромисс, на которой пошло военное руководство. Оно предпочло сохранить свои представления о роли контроля и условиях победной организации обороны, несмотря на то, что военная

организация, созданная законами 1927-1928 гг. под давлением политического руководства, лишь в небольшой степени была приспособлена для реализации этих представлений на практике.

Другой стороной концепции «методической битвы» была уверенность в приоритете обороны. Не раз в той или иной форме повторялась мысль о том, что «сегодня никто больше не думает требовать успеха в обороне позиции сопротивления в основном от контратак... Окопавшиеся люди, стреляющие по врагу на марше по открытой местности, находятся в таких условиях, которые позволяют остановить наступающего, несмотря на меньшее количество людей и технических средств. Серьезное увеличение огневой мощи на открытой местности особенно благоприятствует обороне» [10, р. 288]. Важным в данном случае является тот факт, что приоритет обороны был связан с возможностями по осуществлению контроля. Преимуществами обороны, в частности, выступали следующие факторы: 1) возможность предварительной разработки продуманного плана огня. «Хорошо продуманный план огня обеспечивает полное [огневое] заграждение без «щелей» [16, р. 223]; 2) возможность заблаговременного проведения работ на местности, создающих преимущества для обороняющихся и снижающих потери [5, р. 165]. Иными словами, оборонительная позиция предоставляла время для создания своеобразных рамок, в границах которых было легче контролировать ход дальнейшего развёртывания боевых действий.

Напротив, как подчёркивает английский историк М. Александер, наступление вызывало недоверие у французского руководства, так как являлось наиболее неконтролируемой формой боевых действий [12, р. 185]. Если всё же ценность наступательных действий признавалась военными, то это не означало уменьшение значения контроля за личным составом, а, напротив, увеличение роли чёткого координирования средств ведения огня и передвижения войск [6]. Иными словами, требование контроля приобретало в этом случае ещё большее значение. Так, в частности, генеральный инспектор пехоты генерал Мэстр отмечал в 1921 г., что лишь координация действий новейших вооружений и личного состава при выполнении тщательно продуманных временных графиков может помочь превзойти оборону противника [20, р. 68].

Французские военные в 1920-е гг. рассматривали боевые действия через призму тщательно разработанных схем, в которых солдатам и офицерам отводилась роль исполнителей. Для военной мысли было характерно своеобразное «расчерчивание» поля битвы на 3 зоны: ближняя, промежуточная и дальняя. В первой из них основным средством обороны был огонь пехоты, в третьей – огонь артиллерии, во второй – противник считался мало уязвимым [18, р. 227–228]. Для каждой зоны существовал свой план огня, очередность вступления в бой той или иной огневой точки.

Как можно заметить, для французских военных был характерен своеобразный «технологический» подход к боевым действиям. «Техника

заменяет численность», – такова была, по словам генерала Аллео, ходячая истина во Франции [1, с. 148]. Складывается ощущение, что очень многое, если не всё, должна была решить техника и планы командования, солдаты должны были лишь чётко выполнять инструкции. Не раз повторялось, что «при нашей подготовке к будущей войне мы должны, прежде всего, подумать о мощных и разнообразных технических средствах» [2, с. 177]. В данном контексте от эффективности контроля над личным составом зависело очень многое.

При этом ещё до 1914 г. высказывались сомнения в том, что резервисты отвечают тем высоким требованиям по координации действий солдат, которые задаёт современный бой [20, р. 57]. Средством решения вопроса стало увеличение числа профессиональных войск.

Французское командование рассматривало профессиональные части как наиболее боеспособную и наиболее надёжную часть войск. Костяк профессиональной армии составляли военные, прошедшие через Первую мировую. Выражались опасения по поводу ситуации в случае постепенного ухода из армии этих кадров [23, р. 571]. В условиях сокращения срока службы военные стремились сопроводить каждый подобный закон увеличением общего количества профессиональных войск. Так, в июне 1922 г. во время дебатов по вопросу введения 1,5-годового срока службы (будущий закон 1 апреля 1923 г.) бывший военный министр А. Лефевр настаивал на том, что переход к такому сроку службы возможен без опасности лишь в случае наличия профессиональной армии из 100 тыс. чел. [23, р. 574]. Законы 1927–1928 гг., установившие новую организацию и штаты армии, а также срок службы в 1 год, сопровождались увеличением числа профессиональных военных (вместе с категорией отставных офицеров (*agents militaires*) – 121 тыс. чел.) [13, р. 342].

Нужда в профессиональных кадрах усиливались в свете быстрого технического развития военных средств в 1920-е гг. Этот процесс находился, по мнению военных, в противоречии с уменьшением срока службы. Призывники не успевали изучить новые вооружения, получить устойчивые навыки работы с ними [1, с. 151]. И всё это в условиях, когда уровень владения техникой рассматривался как основное условие выполнения армией возложенных на неё миссий [17, р. 703].

Таким образом, анализ проблемы контроля за личным составом в свете вопроса о реализации военной доктрины на практике показал, что: 1) основными средствами контроля выступали увеличение количества профессиональных военных в общей структуре армии, а также разработка планов и схем боевых действий, которые должны были служить «рамками» для действий солдат в условиях войны; 2) основным фактором, препятствовавшим воплощению в жизнь представлений военной элиты, являлось несоответствие этих взглядов имеющимся ресурсам: финансовым (затраты на армию), политическим (расхождение точек зрения политического и военного руководства по вопросам о

будущем устройстве армии – сроке службы, количестве профессиональных солдат, др.); 3) основное значение мероприятий по реализации представлений военной элиты в сфере контроля заключалось в том, что: а) личный состав французской армии готовился к войне, в целом весьма похожей на Первую мировую; б) воплощение на практике представлений военных об условиях будущего боя, могло осуществиться лишь при условии мобилизации армии, её доукомплектования и обеспечения мощной материальной частью, т.е. в условиях войны. Армия мирного времени, по сути, не могла соответствовать их требованиям.

В результате рассмотрения проблемы реализации военной доктрины на практике мы можем констатировать, что политика военного руководства в данном вопросе обуславливалась двумя группами причин. Во-первых, причинами, не зависевшими от воли самих военных. В эту группу входили политические факторы, с которыми были связаны мероприятия по сокращению армии и срока военной службы, а также процессы трансформации общественно-политической жизни послевоенной Франции – рост пацифистских настроений, проекты демократизации армии. Во-вторых, речь идёт о причинах, связанных с решениями и концепциями самого военного руководства. Военное руководство выработало определенную систему представлений о характере будущих вооруженных столкновений («методическая битва»), приоритет в которой отдавался оборонительной тактике и усилению контроля над действиями военнослужащих. Данные представления военные стремились сохранить за счёт насыщения армии профессиональными военными в условиях, когда общая военная организация не отвечала их запросам.

Тем самым история военной доктрины французской армии в рамках рассмотренного частного случая её приложения раскрывает любопытный аспект одного из возможных вариантов соотношения самой доктрины и её реализации на практике. Французские военные в условиях невозможности полной реализации своих представлений в мирное время, не пошли на трансформацию самой доктрины – они предпочли отстаивать её и бороться за её легитимный статус. И это не было случайным. Ведь от легитимного статуса доктрины в немалой степени зависел легитимный социальный статус самих военных, статус, от которого любая социальная группа не отказывается «без боя».

Литература

1. Аллео. Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы [Текст] / Аллео. – М., 1936.
2. Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне [Текст] / А. А. Строков. – М., 1974.
3. Фош Ф. Воспоминания (война 1914–1918 гг.) [Текст] / Ф. Фош. – М., 1939.

4. *Baills*. Évolution des idées sur l'emploi tactique de l'organisation du terrain, de Napoléon à nos jours [Текст] / Baills // Revue militaire française. – Janvier, 1927. – №67. – P. 28–51.
5. *Baills*. Évolution des idées sur l'emploi tactique de l'organisation du terrain, de Napoléon à nos jours [Текст] / Baills // Revue militaire française. – Février, 1927. – №68. – P. 164–185.
6. *Barbeyrac de Saint-Maurice*. L'ajustage des feux et la manœuvre [Текст] / Barbeyrac de Saint-Maurice // Revue militaire française. – Octobre-Décembre 1928. – T. XXX. – P. 154–175.
7. *Berenguier*. L'Instruction et l'éducation de l'infanterie [Текст] / Berenguier // La Revue d'infanterie. – Septembre 1926. – Vol. 69. – P. 269–281.
8. *Berenguier*. L'Instruction et l'éducation de l'infanterie [Текст] / Berenguier // La Revue d'infanterie. – Novembre 1926. – Vol. 69. – P. 493–511.
9. *Bouchacourt*. L'infanterie dans la bataille. Étude sur la défense [Текст] / Bouchacourt // La Revue d'infanterie. – Juillet 1926. – Vol. 69. – P. 20–77.
10. *Bouchacourt*. L'infanterie dans la bataille. Étude sur la défense [Текст] / Bouchacourt // La Revue d'infanterie. – Septembre 1926. – Vol. 69. – P. 281–315.
11. *Doughty R. A.* The Seeds of Disaster. The Development of French Army Doctrine 1919 – 1939 [Текст] / R. A. Doughty. – Hamden, 1985.
12. France's Foreign and Defense Policy, 1918-1940. The Decline and Fall of a Great Power [Текст] / Edited by R. Boyce. – London, 1998.
13. Histoire militaire de la France. [Текст]. Vol. III. / Sous la direction de A. Corvisier. – Paris, 1992.
14. *Kier E.* Imagining war. French and British military doctrine between the wars [Текст] / E. Kier. – Princeton, 1997.
15. *Kielsing E.* Arming Against Hitler: France and the Limits of Military Planning [Текст] / E. Kiesling. – Lawrence, 1996.
16. Les bataillons de mitrailleurs [Текст] // La Revue d'infanterie. – Aout 1926. – Vol. 69. №407. – P. 222–235.
17. L'Instruction de l'infanterie allemande en vue du combat (d'après les manuels recents) [Текст] // La Revue d'infanterie. – 1926. – №411. – P. 688–703.
18. *Lugand*. Étude au sujet des mitrailleuses [Текст] / Lugand // Revue militaire française. – Mai 1924. – №35. – P. 213–235.
19. *Masson P.* Histoire de l'armée française. De 1914 à nos jours. [Текст] / P. Masson. – Paris, 1999.
20. *Orr A.* Mental Maginot Lines: Anti-Republicanism, Gender, and Voting Rights in the Politics of the French Army, 1871-1940 [Текст]: Ph. D. Dissertation / A. Orr. – Notre Dame, 2007.
21. *Paoli F. -A.* L'Armée française de 1919 à 1939 [Текст]. Vol. II-III. / F. -A. Paoli. – Paris (s.d.).
22. *Rajevs I.* The French Army in the Interwar Period [Текст] / I. Rajevs // Baltic Security & Defense Review. – 2009. – Vol. 11. № 2. – P. 186–207.
23. *Rebour*. La question des effectifs [Текст] / Rebour // Revue des deux mondes. – 1 Avril 1925. – P. 561-579.
24. *Renny L. F.* The Coordination of Fire-Power in Defense [Текст] / L. F. Renny // Army Quarterly. – April 1927. – Vol. 14. №1. – P. 35–44.

Історія міжнародних відносин

К вопросу о роли США в процессе становления и укрепления Освободительной армии Косово (середина 1990-х – июнь 1999 г.)

Белоус Сергей

Білоус Сергій. До питання про роль США у процесі становлення і зміцнення Визвольної армії Косово (сер. 1990-х – червень 1999 р.). В статті розглядається питання про роль США у процесі становлення, військового розвитку і зміцнення політичних позицій Визвольної армії Косово. Досліджуючи політику американської влади щодо ВАК і методи, які використовувалися для її реалізації, автор вказує на специфічну роль західних спецслужб та приватних військових кампаній у розглядаємому процесі, а також приділяє особливу увагу аспекту співпраці НАТО з ВАК в період повітряної операції альянсу «Союзнницька сила». **Ключові слова:** ВАК, УЧК, США, НАТО, спецслужби, Косово, конфлікт.

Белоус Сергей. К вопросу о роли США в процессе становления и укрепления Освободительной армии Косово (сер. 1990-х – июнь 1999 г.). В статье рассматривается вопрос о роли США в процессе становления, военного развития и укрепления политических позиций Освободительной армии Косово. Исследуя политику американского правительства по отношению к ОАК и методы, используемые для её реализации, автор отмечает специфическую роль западных спецслужб и частных военных организаций в рассматриваемом процессе, а также уделяет особое внимание аспекту сотрудничества НАТО с ОАК в период воздушной операции альянса «Союзническая сила». **Ключевые слова:** ОАК, УЧК, США, НАТО, спецслужбы, Косово, конфликт.

Belous Sergey. On the Issue of the U. S. role in process of establishment and strengthening the Kosovo Liberation Army (mid 1990's – June 1999). The article describes the US role in process of establishment, military development and strengthening of political positions of the Kosovo Liberation Army. Researching the U. S. government policy concerning the KLA and methods used for its implementation, the author emphasizes the specific role played by western special forces and mercenaries, as well as gives special

attention to the aspect of NATO collaboration with the KLA in period of the «Allied Force» alliance air campaign. **Key words:** KLA, UCK, U. S., NATO, special forces, Kosovo, conflict.

Косовский конфликт, уходящий корнями вглубь веков, вновь начал обостряться уже в конце 80-х гг. XX в., однако в стадию катастрофической эскалации он перешёл во второй половине 90-х, когда на поле битвы вышла Освободительная армия Косово (ОАК, УЧК от. Алб. UÇK – Ushtria Çlirimtare e Kosovës). Её программу можно выразить простой формулой – «освобождение всех албанских территорий от славянской оккупации»[9], причём реализовывалась она при помощи терактов среди мирного населения и нападений на сербские службы безопасности [16, с. 49].*

Процесс становления и укрепления ОАК – сложен: в него, помимо косоваров, была вовлечена албанская диаспора [5, с. 33; 12, с. 153; 6, с. 14], спецслужбы стран НАТО (США (CIA, SF, DIA), Великобритании (SAS, M16), Германии (BND)) [2; 3; 4; 11], частные военные компании (MPRI, DynCorp, etc.) [7] и, частично, даже Аль-Каида [1; 3; 4; 8]. Все эти факторы, несомненно, ещё сильнее разжигали конфликт и препятствовали его погашению.

Но главным катализатором кризиса являлись США – именно они, как доминирующий член Североатлантического альянса, координировали работу спецслужб вышеуказанных западноевропейских государств, в него входящих (в процессе подготовки к воздушной операции), а также являлись заказчиками отмеченных компаний. Как подметил Збигнев Бжезинский, НАТО «связывает наиболее развитые и влиятельные государства Европы с Америкой, превращая Соединенные Штаты в главное действующее лицо даже во внутриевропейских делах» [13, с. 40] – в нашем случае Альянс стал ещё и «союзником» албанских боевиков, поддерживаемых США.

Данная проблема, несмотря на свою чрезвычайную важность для адекватного анализа косовского конфликта, в историографии стран СНГ разработана недостаточно, а в зарубежной (западной) – несмотря на сравнительно больший прогресс, рассматривается эпизодично. Это, в большей мере, обусловлено дефицитом необходимой для исследования информации, которая, как правило, является секретной, хотя благодаря периодическим «утечкам» некоторая её часть всё же становится доступной. Кроме этого, на разработку рассматриваемого вопроса негативно влияла и укоренившаяся в западной историографии традиция идеализации США, не учитывавшая их геостратегические

* По данным сербской прессы, только за 1998 г. ими было совершено 1185 терактов (288 чел. Погибло, 561 чел. ранено) [16, с. 49].

интересы* и не допускавшая мысли об использовании ними столь нетрадиционной методики при достижении этих интересов – поддержки албанских боевиков.

Главная цель данной статьи – способствовать заполнению «белого пятна» в истории косовского конфликта: вопроса о роли Соединённых Штатов в процессе становления, усиления военной мощности и укрепления политических позиций ОАК, исследуя политику американского правительства по отношению к данной группировке и методы, которые оно использовало для её реализации.

Источниковая база исследования состоит из мемуаров командиров УЧК – Рrustема Мустафы («Война за Косово» («War for Kosova»)) и Рамуша Харадиная («Рассказ о войне и свободе» («Narrative about war and Freedom»)), госсекретаря Мадлен Олбрайт («Госпожа госсекретарь»), Олега Валецкого, русского добровольца, участвовавшего в военных действиях на стороне сербов («Югославская война»). Они очень хорошо иллюстрируют рассматриваемый вопрос. Использовались также публикации Н. Чуксина «Косовский полигон», А. Маначинского «Косово і Метохія: історичні перехрестя», статьи зарубежных исследователей: В. Мэдсена, М. Чоссудовского и др. В них содержатся весьма ценные данные о методах поддержки американским правительством ОАК.

Говоря об отношении США к УЧК, стоит заметить, что до конца 1998 г. американское правительство официально (по сути – формально) занимало позицию, которая заключалась, по словам Мадлен Олбрайт, в осуждении «насилия любой из сторон конфликта» [16, с. 501]. «Мы высказались против международной поддержки ОАК» [16, с. 493], – пишет госсекретарь. Специальный представитель президента США на Балканах Роберт Гелбард даже заявил, что ОАК – «без каких-либо возражений террористическая группа... ...действия этой группировки говорят сами за себя» [10]. Однако это не мешало Соединённым Штатам тайно финансировать и технически поддерживать албанских боевиков, которые, будучи связаны с организованной преступностью Албании, Турции и Западной Европы, кроме террора были причастны к торговле наркотиками и оружием [18, с. 33]. Среди документов Европейской полиции (ЕВРОПОЛА) есть множество отчётов спецслужб доказывающих вышесказанное; приведу лишь одну цитату: «...Финансирование партизанской войны в Косово ставит перед Западом серьёзный вопрос, который является своего рода тестом на этичность западноевропейской внешней политики: продолжать ли и далее финансировать так называемую АОК [ОАК] после признания того факта,

* Вопрос геостратегических интересов США в Балканском регионе, и в Косово в частности, требует отдельного исследования и в данной статье освещаться не будет. Подробный анализ данной проблемы изложен в книге А. Маначинского «Югославия приговор вынесен» (Маначинский А. Югославия: приговор вынесен / А. Маначинский. – К., 2005).

что эту террористическую организацию финансирует организованная преступность...» [18, с. 33].

Также особенно интересны высказывания лидеров УЧК о роли США и НАТО в поддержке их действий. Так, Рамуш Харадинай утверждает: «интервенция НАТО обусловила победу в войне за Косово», которое было «совместной мастерской» Альянса и УЧК [5, с. 153], а Ррустем Мустафа вообще заявляет, что ОАК «получила в качестве союзника наибольшую армию в мире, армию НАТО» [12, с.155]. Однако рассмотрим вначале довоенные события.

В 1998 г. Госдепартамент США вверил задание вооружения и обучения УЧК Разведывательному управлению министерства обороны (РУМО) (Defence Intelligence Agency (DIA)) и Британской секретной службе М16 (Britain's Secret Intelligence Services MI6), а также бывшим и служащим членам 22 полка САС (Britain's 22nd Special Air Services Regiment); кроме них, также к данному заданию были привлечены частые американские и английские военные компании [3], о которых будет отдельно сказано ниже.

Финансирование ОАК также имело свои особенности: кроме «классического» прямого финансирования повстанцев использовалась следующая система: «грязные деньги» от торговли наркотиками (которой покровительствует УЧК) при помощи западных спецслужб входят в легальную банковскую сеть, а оттуда, уже «очищенные», эти деньги непосредственно используются для снаряжения боевиков, деятельность которых приносит США геополитические «дивиденды» [18, с. 34].

Важной особенностью поддержки США албанских боевиков было участие т.н. «наёмников» – частных военных компаний, специализирующихся по вопросам военной и полицейской подготовки. Это позволяло на ранних этапах скрывать своё участие.

Так, по заказу Пентагона MPRI (Military Professional Resources, Inc.) проводила тренировки бойцов ОАК на секретных базах в Албании, где инструкторами были отставные американские военные [7]; Кроме MPRI, в Косово также действовала и DynCorp, которая также, выполняя заказ Пентагона, предоставила 75 миротворцев для миссии KBM–ОБСЕ (Kosovo Verification Mission) [7]. На этом моменте стоит остановиться подробнее.

После подписания 14 октября 1998 г. соглашения Холбрук – Милошевич, спасшего, по словам Харадинай, УЧК [5, с. 115], в край была направлена миссия ОБСЕ (Организация по Безопасности и Сотрудничеству в Европе) по мониторингу прекращения огня в Косово (Kosovo Verification Mission), в которой, согласно данным «The Sunday Times», присутствовали офицеры ЦРУ, развивавшие связи с ОАК и предоставлявшие американские пособия по военной тренировке, а также советы в сфере борьбы с югославской армией и сербской полицией [11] (этот факт, даёт основания для предположений о действительной сущности группы «миротворцев» предоставленной DynCorp – они, вероятно, также были причастны к вышеописанным действиям ЦРУ).

По мнению одного из наблюдателей, тесно связанного с американской разведкой, одна из целей этих действий ЦРУ – всего лишь «собрание разведданных о вооружении и руководстве УЧК» [11]. Но на самом деле, цели были иные – укрепление позиций УЧК перед началом интервенции НАТО. Так, Рамуш Харадинай, откровенно заявляет, что «прибытие миссии ОБСЕ в Косово сделало восстановление УЧК возможным» [5, с. 115], а «мониторинг... деятельности [УЧК] вынуждал нас к развитию, самосовершенствованию» [5, с. 117]; кроме того, по его словам УЧК после сентября (когда была принята резолюция ООН 1199, требовавшая воюющие стороны прекратить боевые действия [19, с. 225]) сформировала «восемь тесно связанных оперативных соединений» и «за пять месяцев наши [УЧК] силы выросли до 4000 бойцов» [5, с. 118]. Также был восстановлен авторитет боевиков среди местного населения, которое «после сентябрьского наступления [сербских сил] потеряло веру в армию [УЧК]» [ibid., 116-117]. Кстати, главой миссии ОБСЕ был американец Уильям Уокер, имеющий репутацию человека тесно связанного с ЦРУ [11].

Параллельно с усилением военной мощности, американское правительство способствовало укреплению и политических позиций УЧК. В мае 1998 года США инициировала высокоуровневые встречи с албанскими боевиками, а 24 июня их даже посетил Ричард Холбрук [6, с. 15]. Мадлен Олбрайт оправдывала подобные контакты: по её словам, «к середине июня стало очевидно, что без участия мятежников никакое политическое урегулирование состояться в принципе не может, поэтому наши дипломаты начали проводить встречи с представителями ОАК» [17, с. 501]. Конечно, на фоне приведённых ранее фактов становится очевидным совсем другое – а именно: США стремились легитимизировать усилившуюся не без их помощи УЧК как политическую силу (забегая вперёд, отмечу, что благодаря этому представители УЧК получили возможность участвовать в «мирных переговорах»* в Рамбуйе, где они сыграли ключевую роль [3]). Впрочем, М. Олбрайт была вынуждена признать, что «такие вопросы, как прекращение огня и начало переговорного процесса их [УЧК] не интересовали» [17, с. 501].

* Назвать переговорами то, что происходило в Рамбуйе в феврале 1999 года нельзя – как подметил Генри Киссинджер, «...В Рамбуйе были не переговоры, как часто утверждается, а ультиматум» [16, с. 56]. Подробнее см.: Гуськова Е. Ю. Кто виноват в срыве переговоров в Рамбуйе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://guskova.ru/w/wars/1998-03-25> Доступ – 05.06.2010 г.

После того как сербская сторона отказалась подписать ультиматум* во втором раунде конференции «по мирному урегулированию» проходившей в Рамбуйе (рядом с Парижем) 15 марта, а албанская делегация сделал это в одностороннем порядке, из края была отозвана (20 марта) миссия КВМ ОБСЕ, НАТО начало подготовку к воздушной операции. Интересно, что перед её выводом, ОАК были тайно переданы спутниковые телефоны и системы глобального позиционирования, чтобы командиры боевиков могли оставаться на связи с Вашингтоном и НАТО, причём некоторые лидеры получили мобильный номер главнокомандующего силами Альянса – генерала Уэсли Кларка [11].

После начала бомбардировок (24 марта 1999 г.), ОАК предприняла наступление на югославскую и полицейские силы в районе Глоговац – Србица, Подуево, Косовска-Митровицы, Джаковицы, активизировала свои действия вдоль границы с Албанией, а во время наносимых НАТО воздушных ударов по расположениям Армии Югославии албанские боевики продолжали наземные операции, как против армии, полиции, так и против мирного сербского населения [15]. Выполнение задач авиацией Альянса во время войны облегчило то, что командиры ОАК передавали информацию о дислокации югославской армии [14]. НАТО, в свою очередь, несмотря на изначальное требование М. Олбрайт, чтобы Альянсу «не отводилась роль военно-воздушных сил Освободительной Армии Косово и чтобы [Альянсу] не пришлось выручать ОАК, если вдруг она в результате собственных действий окажется в затруднительном положении» [17, с. 501], оказывала весьма существенную поддержку боевикам, которые не раз в него попадали. Здесь, в контексте вышецитированного требования М. Олбрайт, уместно будет привести слова благодарности Рамуша Харадина НАТО: «Во время сражения, когда мы были на грани разгрома, авиация НАТО атаковала сербские войска в Ратише и Лумебарде. Я особо отметить использование

* И не удивительно – «соглашение» предполагало, что НАТО развернёт свои силы на всей (!) территории СРЮ, причём персонал НАТО, в таком случае, пользовался «иммунитетом от всех видов судебной ответственности: гражданской судебной и уголовной (!)», а «вместе со своими наземными транспортными средствами, кораблями, воздушными судами и имуществом» получал «право свободного и неограниченного прохода и беспрепятственного доступа на всей территории СРЮ включая соответствующее воздушное пространство и территориальные воды. Это включает в себя право – но не ограничивается им – располагаться биваком, производить маневры, проводить расквартирование и использовать любые районы или объекты, связанных с обеспечением, обучением и ведением операций» (Соглашения Рамбуйе (Временное соглашение о мире и самоуправлении в Косово) (1999). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.un.org/russian/documen/kosovo/99-648.pdf>. Доступ – 05.06.2010 г.) По этому поводу здесь уместно будет привести слова одного из представителей администрации США: «Мы намеренно подняли планку слишком высоко, чтобы сербы её не взяли. Они заслужили бомбардировки, и они их получают» [20, с. 282].

бомбардировщиков Б-52 за два дня до подписания соглашения между Сербиями и НАТО [8 июня 1999 года], которое было для нас решающим» [5, с. 153]. Общую картину он описывает следующим образом: «Я выиграл от воздушных налётов, а лётчики НАТО получили выгоду от нашей огневой линии, которая сделала сербские силы незащищёнными» [5, с. 153]. «Это было наше сотрудничество» [5, с. 153] – подытоживает командир. В общем, в подобных ситуациях, тактика УЧК была следующая: УЧК ведёт наступательные действия, что вынуждает югославскую армию сосредоточиться и обозначить свой передний край – по нему немедленно наносятся авиаудары [20, с. 250].

Интересно это «сотрудничество» выглядит и глазами противников УЧК – Югославской Народной Армии, а точнее её члена, русского добровольца Олега Валецкого: «УЧК очевидно имела связь с авиацией НАТО и в этом я полностью уверился, когда во время авиаударов услышал по захваченной раньше у шиптар [албанцев] портативной радиостанции торопливый говор, что офицер безопасности перевел как просьбы оборонявшихся к своему командованию об огневой поддержке» [14]. Немаловажно и то, что по его словам, «В Дреницу в конце апреля, пошло современное оружие и снаряжение, пусть и не в достаточном количестве. У УЧК появились новые снайперские винтовки, средства связи, мины, а главное, приборы для лазерной и радарной подсветки целей, которыми они наводили авиацию НАТО» [20, с. 250].

При всём этом следует отметить, что, в конечном итоге, даже при столь щедрой поддержке Альянса действия ОАК были малоуспешны: например, в ходе операции «Стрела», начатой ею в районе Пастрика на юго-западе Косова в конце мая, несмотря даже на поддержку американских стратегических Б-52, ей за две недели удалось продвинуться в глубь края лишь на несколько миль [20, с. 250]. Впрочем, неудачи албанских боевиков не сильно повлияли на многократное превосходство авиации НАТО над югославскими вооружёнными силами. «Мы [ОАК] гордимся, – говорил Р. Мустафа, – что самой молодой в мире армии удалось стать союзником сильнейшей армии в мире» [12, с. 155].

Таким образом, как свидетельствуют сами командиры УЧК, благодаря поддержке США и Североатлантического альянса они получили «победу в войне за Косово» [5, с. 153], которое после успешного для них окончания военных действий попало под международный протекторат (де-факто – получило независимость), что, при этом, полностью соответствовало и геостратегическим интересам Соединённых Штатов.

Как видно из вышеизложенного, тактике США при достижении их геостратегических целей – не чужд древний принцип: «враг моего врага – мой друг». Как сказала М. Олбрайт, Америка «помогая попавшим в отчаянное положение людям, она в результате помогает сама себе» [17, с.72], не скрывая, впрочем, и того, что «интересы [США] в Косово являлись продолжением... [их] интересов в Мирной Европе» [16, с. 503]. Оказывая поддержку ОАК, американское правительство способствовало

эскалации конфликта, которая была ему выгодна с геополитической точки зрения, так как стала предлогом для последующего военного вмешательства (операция НАТО «Союзническая сила»), которое способствовало реализации их геостратегических интересов в данном регионе.

Литература

1. *Bissett J.* War on terrorism skipped the KLA / J. Bissett // The National Post, November 14, 2001. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.nationalpost.com/commentary/story.html?f=/stories/20011114/783573.htm>. Access May 20, 2010.
2. *Bowman R. M.* Chronology of the Conflict in Kosovo. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.rm1.com/iss/kosovo.htm>. Access May 21, 2010.
3. *Chossudovsky M.* Al-Qaeda and the "War on Terrorism" / M. Chossudovsky // Global Research, January 20, 2008. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.globalpolicy.org/empire/terrorwar/analysis/2008/0120history.htm>. Access May 21, 2010.
4. *Chossudovsky M.* German Intelligence and the CIA supported Al Qaeda sponsored Terrorists in Yugoslavia / M. Chossudovsky // Global Research, January 15, 2005. [On-line resource]. – Access mode: <http://globalresearch.ca/articles/BEH502A.html>. Access May 21, 2010.
5. *Hamzaj B.* Narrative about war and Freedom (Dialog with commander Ramush Haradinaj) / B. Hamzaj. – Pristina, 2000.
6. *Heinemann-Grüder A.* Paes W. -C. Brief 20. Wag the Dog: The Mobilization and Demobilization of the Kosovo Liberation Army / A. Heinemann-Grüder, W. – C. Paes – Bonn International Center for Conversion (BICC), 2001. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.bicc.de/uploads/pdf/publications/briefs/brief20/brief20.pdf>. Access May 21, 2010.
7. *Madsen W.* Mercenaries in Kosovo: The U. S. connection to the KLA / W. Madsen // The Progressive, August 1, 1999. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.thefreelibrary.com/Mercenaries+IN+KOSOVO:+The+U.S.+connection+to+the+KLA-a055309049>. Access May 21, 2010.
8. *Seper J.* KLA rebels train in terrorist camps / J. Seper // The Washington Times, May 4, 1999 [On-line resource]. Access mode: <http://www.geocities.com/Heartland/7006/KLA-drugs.html>. – Access March 24, 2009.
9. *Shinasi A. R.* The Serb-Albanian War, and International Community's Miscalculations. [On-line resource]. – Access mode: <http://www.alb-net.com/amcc/cgi-bin/viewnews.cgi?newsid985323600,53297>,. – Access February 21, 2010.
10. Special Representative Robert S. Gelbard Press Conference, Belgrade, Serbia and Montenegro, February 23, 1998. [On-line resource]. – Access mode: http://www.state.gov/www/policy_remarks/1998/980223_gelbard_belgrade.html. Access February 21, 2010.
11. *Walker T.* Laverty A. CIA aided Kosovo guerrilla army / T. Walker // The Sunday Times, March 12, 2000. [On-line resource]. – Access mode: http://www.balkanpeace.org/index.php?index=/content/balkans/kosovo_metohija/articles/kam01.incl. Access February 21, 2010.
12. *Zejnnullahu S.* War for Kosova (Commandante Remi Speaks) / S. Zejnnullahu. – Pristina, 2001.

13. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский. – М., 2006.
14. Валецкий О. В. Боевые действия в Космете во время агрессии НАТО против Югославии / О. Валецкий // Югославская война [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://army.armor.kiev.ua/hist/kosovo.shtml>. – Доступ – 01.06.2010 г.
15. Гуськова Е. Ю. Радикализация сецессионистского движения / Е. Ю. Гуськова // Албанское сецессионистское движение в Косове [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://guskova.ru/w/wars/2003-mar>. Доступ – 05.06.2010 г.
16. Маначинський О. Я. Косово і Метохія: історичні перехрестя / О. Я. Маначинський. – К., 2001.
17. Олбрайт М. Госпожа госсекретарь. Мемуары Мадлен Олбрайт / М. Олбрайт / Пер. с англ. – М., 2004.
18. Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт / Пер. с англ. – М., 2007.
19. Чосудовський М. Наркотики та зброя як засіб досягнення геополітичної мети «Великих держав» / М. Чосудовський // Число 15: Югославія. Косово. Європа. – Львів, 1999.
20. Чуксин Н. Я. Косовский полигон / Н. Я. Чуксин. – М., 2003.

УДК 341. 241. 8 (410: 44) «1920»: 622. 323 (5 - 15)

Угода Бертело-Кедмена і персько-месопотамська нафта (1920)

Ласкавий Дмитро

Ласкавий Дмитро. Угода Бертело-Кедмена і персько-месопотамська нафта (1920). У статті доведено, що англо-французька нафтова угода 1920 року була результатом їх взаємного компромісу та не виключала участі США в експлуатації нафтових родовищ на Близькому та Середньому Сході. **Ключові слова:** угода, нафта, Великобританія, Франція, США.

Ласкавий Дмитрий. Соглашение Бэртэло-Кэдмэна и персидско-месопотамская нефть (1920). В статье доказано, что англо-французское нефтяное соглашение 1920 года было результатом их взаимного компромисса и не исключало участия США в эксплуатации нефтяных месторождений на Ближнем и Среднем Востоке. **Ключевые слова:** соглашение, нефть, Великобритания, Франция, США.

Laskavyi Dmitry. The Berthelot-Cadman Agreement and perso-mesopotamian oil (1920). In article it is proved that the Anglo-French Oil Agreement 1920 was result of their mutual compromise and did not exclude participation of the USA in exploitation of oilfields on Near and Middle East. **Key words:** agreement, oil, Great Britain, France, USA.

Історія міжнародної боротьби за нафту у районі Перської затоки завжди привертала велику увагу дослідників, доволі часто викликаючи на сторінках наукових видань жваві наукові дискусії, диспути. І здається, що на сьогодні вже не може бути теми, яка б не була ними досліджена.

Однак, як з'ясовується, все далеко не так. В історії формування спільної англо-французької нафтової політики щодо Месопотамії, зокрема, після Першої світової війни, ще залишається чимало «білих плям». Вони, з одного боку, буцімто й не псують загальновідомої картини міжнародної боротьби за джерела стратегічної сировини, а з іншого, не дають чіткого уявлення про причини тих чи інших подій, розмиваючи таким чином історичну панораму та приховуючи витoki багатьох актуальних проблем світової політики в районі Перської затоки.

Одною з таких маловідомих сторінок історії формування міжнародної нафтової політики великих держав на Середньому Сході є англо-французька нафтова угода 1920 року, відома ще як угода Бертело-Кедмена. Укладена навесні того року в Сан-Ремо, вона, не дивлячись на свою важливість і значущість, так і не стала предметом окремого дослідження навіть в англійській історіографії, не кажучи вже про будь-яку іншу, у тому числі українську. Хоча цей не дивно, оскільки самому договору, як і конференції країн Антанти, на якій він був укладений, дослідники історії формування нафтової політики Великобританії зокрема та міжнародної боротьби в цілому приділили не так багато уваги, як можна було очікувати.

На одній із сторінок тематичної статті Дж. Гарет Джонса («Корпус крісті колледж» в Кембріджі) «Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук нафтової політики», опублікованій в авторитетному періодичному виданні «Хісторікл джорнал», про названу угоду йдеться лише в одному реченні [4, с. 670]. Автор статті схиляється до думки, що «англо-французька угода 1920 року призвела до зростання ворожості у США та посилення їх вимог щодо запровадження принципу «відкритих дверей» у Месопотамії і, як наслідок, подальшому хаосу у британській нафтовій політиці» [4, с. 670].

Інший представник британської історіографії, відомий дослідник історії Англо-перської нафтової компанії, яка першою світі на початку ХХ століття розпочала промисловий видобуток нафти в районі Перської затоки, Р. Фер'є у першому томі своєї великої та ґрунтовної двотомної праці «Історія «Бритіш петролеум», також відзначився скромністю у

висвітленні даного питання [3]. Торкаючись укладання названої угоди щодо Месопотамії та не вдаючись у її подробиці, він зазначив: «Це був початок політики «відкритих дверей», яка спричинила потік газетних коментарів і дипломатичних депеш та остаточно призвела до участі американців, разом із французами, у Турецькій нафтовій компанії» [3, с. 358]. Отже, Р. Фер'є, як і Дж. Гарет Джонс, вважає угоду Бертело-Кедмена початком політики «відкритих дверей».

Що стосується радянської та сучасної російської історіографії, то Г. Н. Валіахметова, автор порівняно недавно захищеної кандидатської дисертації «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)», у своїй праці доводить зворотнє [1, с. 104–107]. Вона переконана, що «в результаті створення «нафтової Антанти» перед американським нафтовим капіталом були зачинені двері на Близький Схід» [1, с. 106]. Тобто, на відміну від вище названих британських дослідників, які вважають англо-французьку нафтову угоду 1920 року, ще раз повторюємо, початком політики «відкритих дверей», Г. Валіахметова додержується протилежної думки.

Отже, у відомій та далеко не чисельній історіографії є щонайменше два зовсім різних погляди на одну проблему. Розібратися у її суті може допомогти всебічний та глибокий порівняльно-історичний аналіз меморандуму угоди Бертело-Кедмена, опублікованому на офіційному сайті архіву уряду Її Величності, але так і не залучених до наукового обігу [5]. Окрім цього, дуже важливим джерелом для розкриття означеного питання є багатотомне офіційне видання документів з архівів З'єднаного Королівства «Документи про британську зовнішню політику, 1919–1939», здійснене на початку 1950-х років під керівництвом професора нової історії Університету Оксфорда Е. Вудварда [2]. В одинадцятому томі першої серії у четвертому розділі представлені меморандуми двох попередніх англо-французьких нафтових угод: Лонга-Беранже та Грінвуда-Беранже [2, с. 1089–1092, с. 1114–1116].

Таким чином, з огляду на те, що в історіографії відсутнє спеціальне дослідження актуальної проблеми, а існуючі праці суперечать одна одній, мета статті полягає у тому, щоб, спираючись на першоджерела та здобутки попередників, зробити об'єктивний історично-правовий аналіз угоди Бертело-Кедмена у контексті становлення після Першої світової війни нової, Версальсько-Вашингтонської, системи міжнародних відносин.

Важливою складовою розвитку післявоєнної світової політики стало формування англо-французького нафтового альянсу, так званої «нафтової Антанти», метою якої було, об'єднавши зусилля, не тільки позбутися залежності від поставок стратегічної сировини зі США, а й самим опанувати багаті джерела у Месопотамії, не допустивши туди заокеанського суперника. Не вдаючись у подробиці дуже складних і суперечливих англо-французьких перемовин, що тривали з кінця січня і до кінця квітня 1920 року, можна зазначити головне. За змістом вони дуже нагадували переговори, що передували укладанню угоди Лонга-

Беранже від 8 квітня 1919 року та угоди Грінвуда-Беранже від 21 грудня того самого року [2, с. 1089-1092, с. 1114-1116]. Тобто британський уряд уже втретє намагався зберегти за собою якомога більшу частку відновлюваної Турецької нафтової компанії, яка була чи не єдиним легітимним претендентом на Месопотамію й, відповідно, віддати французькому уряду якомога меншу.

І знов Лондон спочатку розраховував зберегти за собою щонайменше 80% акцій та віддати Парижу щонайбільше 20%. Проте, висока вірогідність об'єднання французів з американцями в антибританську нафтову коаліцію змусила Уайтхолл у черговий раз передивитися свої вимоги та зайняти більш компромісну позицію, встановив співвідношення у розподілі пакету акцій турецької компанії 75% на 25%, що в цілому відповідало інтересам обох країн і фактично повторювало положення попередніх двох угод. Окрім цього, Франція, також вкотре демонструючи бажання дійти згоди з Великобританією та побоюючись, врешті-решт, утрати все, зняла свої претензії на участь у розробці нафти в Персії.

Нарешті, на конференції Верховної ради Антанти у Сан-Ремо (19–26 квітня 1920 року, Італія), присвяченій досягненню домовленостей між-країнами переможницями у Першій світовій війні по ряду питань, що залишились невирішеними на Паризькій мирній конференції, обидві сторони досягли порозуміння. 24 квітня, таємно від представників інших країн, у першу чергу США, директор департаменту політики та комерції Міністерства зовнішніх справ Франції Філіп Бертело з одного боку та директор Його Величності нафтового департаменту, професор Джон Кедмен з іншого підписали меморандум англо-французької нафтової угоди. Наступного дня меморандум був завірений прем'єр-міністрами Девідом Ллойд Джорджем і Олександром Мілбераном [5].

Документ складався з 18 статей, у яких були викладені найбільш важливі принципи двостороннього співробітництва у нафтовій сфері [5]. У другій статті зазначалося, що узгоджені принципи спільної нафтової політики полягали у «ширій кооперації та взаємодії в усіх тих країнах, де нафтові інтереси двох націй можуть бути з користю поєднані» [5]. «Цей меморандум стосується наступних держав чи країн: Румунії, Малої Азії, територій пізньої Російської імперії, Галичини, французьких колоній та протекторатів і колоній британської корони», – йшлося у документі [5]. У третій статті окремо зазначалося, що угода може бути розповсюджена на інші країни за взаємною згодою [5].

Згідно до четвертої та п'ятої статей частка кожної сторони у поділі ворожих, тобто німецьких та австро-угорських, концесій у румунських нафтових промислах мала становити 50% [5]. Що стосується «пізньої Російської імперії», то на її теренах англійці та французи домовились надавати один одному всіляку підтримку та об'єднати зусилля з отримання нафтових концесій на цих територіях [5]. Однак відсутність у третій поспіль угоді конкретних прав і зобов'язань сторін, у тому числі принципу розподілу акцій, який, наприклад, був чітко виписаний щодо Румунії, ясно

вказувала на невпевненість французьких і британських правлячих кіл, принаймні найближчим часом, у світлому майбутньому своїх нафтових підприємств у революцій Росії. Тому шоста стаття угоди щодо російської нафти скоріше нагадувала декларацію намірів на далеке майбутнє.

Проте, ні румунська, ні тим більше примарна російська нафта не були так важливі для Великобританії та Франції, як омріяна месопотамська, вирішенню питань видобутку, поділу та транспортуванню якої й присвячена угода Бертело-Кедмена та меморандум до неї, власне кажучи як і попередні два договори Лонга-Беранже та Грінвуда-Беранже. Причому, якщо в останній угоді з названих із вісімнадцяти статей про месопотамську нафту йшлося у шести, то у досліджуваній уже в семи статтях [2, с. 1114-1116; 5]. Відбулися зміни й у їх змісті.

«Британський уряд, у випадку експлуатації нафтових родовищ у Месопотамії його підприємством, зобов'язується надавати французькому уряду чи уповноваженій ним компанії 25% видобутої месопотамської сирої нафти за ринковими цінами. Якщо розробкою месопотамських надр займатиметься приватна компанія, то британський уряд надасть французькому 25% її акцій за ціною не вище тієї, яку платитимуть будь-які інші учасники. Також зрозуміло, що обговорювана компанія буде знаходитись під постійним британським контролем», – зазначалося у меморандумі Бертело-Кедмена [5]. Отже, Франція, відповідно до сьомої статті, зберегла за собою право на участь у експлуатаційній компанії, щоправда, у випадку, якщо вона буде приватною.

«Узгоджено, що якщо приватна нафтова компанія утвориться як обговорювалося у попередній статті, то уряд Месопотамії та інші зацікавлені представники місцевих, у разі їх бажання, отримують у названій компанії частку у шонайбільше 20% акцій. У такому випадку французи нададуть одну половину перших 10%, а решту кожний учасник пропорційно до його частки», – наголошувалось у восьмій статті, повністю повторюючи перший пункт додатку до меморандуму угоди Грінвуда-Беранже, але за одним єдиним, але дуже важливим винятком [5; 2, с. 1116].

Якщо у попередніх двох угодах та меморандумах до них головним господарчим суб'єктом у Месопотамії була відновлювана Турецька нафтова компанія, виключно у рамках якої і мали діяти Великобританія та Франція, то у досліджуваних угоді та меморандумі, третіх посліпль, її назва не зустрічається жодного разу. Замість неї з'явилися якась незрозуміла, чи то приватна, чи то державна «нафтова компанія», яка, щоправда, «буде знаходитись під постійним британським контролем». Такою компанією, єдиною в двох обличчях, була лише одна – Англо-перська нафтова компанія, 51% акцій якої належало уряду Великобританії і яка вже мала ще довоєнну концесію на месопотамські родовища поблизу перського кордону.

І з огляду на те, що дев'ята стаття гарантувала Франції «особливі переваги» на придбання 25% об'єму перської нафти, транспортованої компанією по нафтопроводу по її підмандатним територіям до

Середземномор'я, сумніватися в тому, що під туманним поняттям «нафтова компанія» в угоді Бертело-Кедмена малася на увазі саме англо-перська, не приходиться. У свою чергу Франція, відповідно до умов десятої та одинадцятої статей та логіки самого договору, мала погодитись на будівництво двох трубопроводів та залізниць для транспортування персько-месопотамської нафти до порту чи портів у Східному Середземномор'ї [5]. Однак, оскільки Франція дала свою згоду на їх будівництво ще у попередній угоді Грінвуда-Беранже, а стаття про перську нафту по пільговій ціні для неї з'явилась тільки зараз, то можна з упевненістю стверджувати, що це, як і гарантія на придбання 25% месопотамської, була певна компенсація Парижу за його можливу не участь у безпосередній розробці надр межиріччя Тигру та Єфрату. Їх експлуатацію Великобританія, вже отримавши мандат на Месопотамію, вочевидь збиралась доручити Англо-перській нафтовій компанії.

Що стосується співробітництва між ними в їх колоніях, протекторатах і сферах впливу, то їх умови також обговорювані ще в угоді Грінвуда-Беранже, залишилися без змін: участь Франції, так само, як Великобританії, у будь-якій франко-британській групі, яка діяла на території її імперії дорівнювала 67% [2, с. 1116; 5].

Таким чином, як показав аналіз меморандуму угоди Бертело-Кедмена, перелік територій, як і умови співпраці в них, за виключенням Месопотамії та Персії, у порівнянні з попередніми двома угодами практично не змінився. І зважаючи на це можна з упевненістю стверджувати, що головним каменем спотикання у формуванні англо-французького нафтового союзу була персько-месопотамська нафта. Великобританія хотіла її всю, а Франція принаймні половину. Та навіть коли Париж уже готовий був обійтись 25%, Лондон все одно вважав таку частку завеликою. Звідси й поява в угодах спочатку 10%, а потім 20% долі уряду Месопотамії, яка майже на половину формувалася за рахунок акцій французької сторони. Однак, Франція, не маюча взагалі жодного відсотку акцій, погодилась на такі умови і довгоочікуваний договір урешті-решт був підписаний.

Що стосується того питання, хто переміг і хто був переможений та чи «зачинила» угода Бертело-Кедмена або, навпаки, «відкрила двері» перед США на Близький та Середній Схід, то однозначної відповіді нема. З одного боку, нафту Месопотамії поділили між собою Великобританія та Франція і, здавалося, справді усунули США від справ. Проте, з іншого боку, участь третьої сторони в експлуатації родовищ угодою не тільки не заборонялась, а й напроти – передбачалась, і вочевидь проблема полягала лише в ціні питання.

Отже, англо-французька нафтова угода 1920 року була результатом їх взаємного компромісу та не виключала участі США в експлуатації нафтових родовищ на Близькому та Середньому Сході. І те, що невдовзі Сполучені Штати таки долучились до англо-французького тандему,

утворивши велике нафтове тріо, яскраве цьому підтвердження. Однак питання, чому і як це відбулось, є предметом для окремого дослідження.

Література

1. *Валиахметова Г. Л.* Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 / Г. Валиахметова. – Екатеринбург, 1999.
2. *Documents on British Foreign Policy, 1919–1939* / [Edited by E. Woodward]. – Oxford, 1952. – (I series). Vol. XI.
3. *Ferrier R.* The History of British Petroleum Company / R. Ferrier. – Cambridge, 1982. – Vol. 1.
4. *Gareth Jones G.* The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // *The Historical Journal*. – 1977. – Vol. 20, № 3. – P. 647–672.
5. *The Anglo-French Petroleum Agreement and Mesopotamia*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/large/cab-24-108.pdf>. – Доступ 2.03.2010 р.

УДК 327. 8 (410) «1914»: 28 - 768

Методи протидії заклику халіфа до джихаду у Британській імперії в 1914 р.

Щестюк Тетяна

Щестюк Тетяна. Методи протидії заклику халіфа до джихаду в Британській імперії в 1914 р. Стаття присвячена аналізу спільних стратегій, що застосовувались британською владою на різних рівнях для спростування заклику султана до джихаду і забезпечення лояльності мусульманських підданих імперії. Автор вважає, що аналіз британської преси за листопад-грудень 1914 р., перші місяці після вступу Туреччини у Першу світову війну дозволяє краще зрозуміти, як Британія протидіяла загрозі джихаду. У статті розглядаються аргументи, які використовувалися для доказу дружнього ставлення Британії до ісламу, і аргументи, що піддавали сумніву легітимність заклику халіфа до джихаду. **Ключові слова:** Перша світова війна, іслам, Велика Британія, лояльність, халіфат, джихад.

Щестюк Татьяна. Методы противодействия призыву халифа к джихаду в Британской империи в 1914 г. Статья посвящена анализу общих стратегий, применяемых британскими властями разного уровня для опровержения призыва султана к джихаду и обеспечения лояльности мусульманских подданных империи. Автор полагает, что анализ британской прессы за ноябрь-декабрь 1914 г., первых месяцев после вступления Турции в Первую мировую войну будет полезен для понимания того, как Британия противодействовала угрозе джихада. В статье рассматриваются аргументы, которые использовались для доказательства дружельюбного отношения Британии к исламу, и аргументы, которые поддавали сомнению легитимность призыва к джихаду. **Ключевые слова:** Первая мировая война, ислам, Великобритания, лояльность, халифат, джихад.

Tetyana Shchestyuk. Methods of Refuting Caliph's Call to Jihad in the British Empire in 1914. The article of analyzes the common strategies applied by the various British authorities to refute the Sultan's call to jihad and to safeguard the loyalty of British Muslim subjects. The author suggests that analysis of the British press in the months which followed Turkey's entry into the First World War can contribute to the better understanding of the means the threat of jihad was dealt with in the British empire. The article focus on arguments used to prove that Britain remained the friend of Islam, and arguments that questioned the legitimacy of Sultan's call to jihad. **Keywords:** First World War, Islam, UK, loyalty, Caliphate, Jihad

Хоч Перша світова війна була глобальним конфліктом, її визначальні актори та битви були в Європі. Навіть для такої колоніальної держави як Велика Британія, війна лишалась переважно європейською, в якій війні з Османською імперією відводилось другорядне значення [5, с. 300; 15, с. 83]. Навіть британські нафтові інтереси у Перській затоці вважались другорядними порівняно з захистом Європи [19, с. 118]. Однак, дослідники стверджують, що війні з Османською імперією Британія все одно приділяла більш уваги і ресурсів, ніж це було виправдано з військових міркувань [1].

Мемуари Д. Ллойд Джорджа, який протягом війни був членом уряду, та Р. Сторрса, що в цей час працював у британській резиденції в Каїрі, пропонують ймовірне пояснення цієї уваги. Д. Ллойд Джордж вказує на особливий зв'язок між турецьким султаном як халіфом і мусульманськими підданими Британської імперії, через який війна з Туреччиною була «делікатним питанням» [4, с.66-67]. Головна небезпека у війні з Туреччиною полягала у її впливі на мусульманське населення Британської Індії, Єгипту і Судану, пише Р. Сторрс [24, с. 149]. Таких поглядів дотримувались не тільки британці. Як зазначає Д. Фромкін, в німецькому міністерства закордонних справ передбачали, що оголошення

джихаду халіфом «пробудить фанатизм ісламу» і призведе до великомасштабної революції в Індії [15, с. 109].

І хоч у серпні 1914 р. Османська імперія оголосила нейтралітет, 30 жовтня 1914 р. відбувся розрив дипломатичних відносин між Великою Британією та Османською імперією. 7 листопада 1914 р. султан оголосив війну, а 11 листопада відповідно до британських страхів та німецьких сподівань закликав мусульман Франції, Росії та Британії до джихаду. В промові з приводу проголошення війни Мехмед V звертався до підданих Османської імперії, закликаючи їх боротися за халіфат, який є надією усіх мусульман, що страждають від іноземної тиранії [23]. Натомість у фетві адресованій мусульманам у країнах Антанти, шейхюльіслам за допомогою риторичних питань доводить, що обов'язок кожного мусульманина «боронити іслам у цій священній війні» переважає над усіма його обов'язками перед державою, підданам якої він є, а ухилення ж від цього обов'язку проголошувалось гріхом [14].

Однак, питання, як саме Британія намагалась протидіяти впливу халіфа на мусульман Британської імперії, лишається недослідженим. Такі дослідники, як Б. Ліддел Гарт, Дж. Антоніус та Дж. Воллах, розглядають підтримку шерифа Мекки Хусейна і Арабське повстання 1916 р. як спробу протидіяти заклику до джихаду і підірвати підстави претензій султана на халіфат [3, с.293; 7, с.141; 33, с.150]. Така інтерпретація, однак, є малопереконливою. Якщо джихад був проголошений у листопаді 1914 р., чому британська протидія йому датується 1916 р.? Чи не мали бути зроблені кроки покликанні протидіяти заклику халіфа до джихаду раніше, а якщо так, то у чому вони полягали? Наукова новизна даного дослідження полягає саме у з'ясуванні цього коло питань на підставі повідомлень газети «Таймс», що містила як звернення британських посадовців і мусульманських лідерів, так і репортажі власних кореспондентів «Таймс» з різних куточків імперії. Хронологічні рамки роботи охоплюють листопад-грудень 1914 р., перші місяці після оголошення джихаду, коли потреба у протидії впливу халіфа та в збереженні лояльності мусульман була найбільш відчутною.

Д. Фромкін зазначає, що на початку війни більшість британців дотримувались думки, що оскільки халіф є передусім релігійним лідером, то протидіяти його заклику до джихаду можна за допомогою звернень інших релігійних лідерів [16, с. 360-361]. Матеріали «Таймс» засвідчують, що протягом перших місяців війни дійсно з'являється величезна кількість закликів до лояльності та декларацій лояльності від провідних релігійних авторитетів в Індії, Єгипті та Судані. В Індії звернення до одновірців з приводу війни з Османською імперією з закликом зберігати лояльність видав ага-хан [20; 12]. Маніфести аналогічного змісту видали нізам Хайдерабада, бегум Бхопалу, наваби Рампуру та Тонку. Віце-король отримав телеграми від хана Калата, навабів Малеркотла та Банганапалла з виразом лояльності і прагнення служити Британській імперії [12; 13]. Свою лояльність засвідчили і публічні установи: Всеіндійська

мусульманська ліга, Бомбейська мусульманська ліга, Мусульманська ліга об'єднаних провінцій, мусульманська ліга Пенджабу, а також коледж в Алігарх та комітет всеіндійської освітньої конференції [12]. В Єгипті рада лідерів улеми опублікувала важливу відозву з закликком до мусульман Єгипту зберігати спокійне та мирне ставлення. Відозву підписано 27 членами улеми, включно з шейхюльісламом Єгипту [9]. В Судані улема публічно засвідчила свою лояльність на зібранні, що було організовано генерал-губернатором [25], були отримані декларації лояльності від шерифів ель-Моргані та Юзефа ель-Хінді, нащадків Пророка, та старшого сина магді [32]. Стаття в «Таймс» про те, як Р. Вінгейту вдалось зберегти лояльність мусульман Судану [32], дає підстави стверджувати, що ці декларації лояльності були ініційовані британцями. Однак, цього не достатнього, щоб погодитись з припущення А. Озджана, що насправді симпатії мусульман Індії були на боці Османської імперії [21, с. 181].

Однак, особливу увагу хотілося б приділити не розгляду інстанцій, які доносили до мусульман Британської імперії її позицію щодо цієї війни, а стратегіям спростування релігійного характеру війни, що постійно повторювались на різних рівнях впродовж перших місяців після вступу Османської імперії у війну. На підставі зібраного матеріалу можна говорити про дві основні стратегії спростування релігійного характеру війни, який наголошувався султаном. Перша з них доводить, що Британія не є ворогом ісламу і для неї це не релігійна війна, друга – що війна не є релігійною і для халіфа та Османської імперії.

У доведенні дружнього ставлення Великої Британії до ісламу особливе місце відводилось спільній декларація Великобританії, Франції та Росії щодо недоторканості священних місць ісламу [2, с.82; 6, с.34]. Декларація була видана урядом Індії 6 листопада 1914 р. і проголошувала, що «з огляду на спалах війни між Великою Британією і Туреччиною, який на превеликий жаль Великої Британії був викликаний нерозважливим, безпідставним і навмисними діями Оттоманського уряду, його світлість віце-король уповноважений урядом його величності оприлюднити наступне оголошення щодо священних місць Аравії, включно зі святинями Месопотамії і портом Джеда, щоб у найбільш лояльних мусульманських підданих його величності не було жодного сумніву щодо позиції уряду його величності у цій війні, яка не є спричиненою жодним питанням релігійного характеру» [29]. Однак, ще за декілька днів до неї уряд Індії видав загальні гарантії шейхам Перської затоки зробити все можливе, щоб зберегти їх незалежність і релігію, а також зобов'язувався зберігати недоторканність священних місць Мекки, Медини і Месопотамії, якщо зворотнього не вимагатимуть індійські паломники [13; 18, с. 439]. Аналогічну заяву оприлюднив генерал-губернатор Судану Р. Вінгейт, який оголосив, що «світова політика Великої Британії лишиться незмінною. Вона буде дотримуватись і змусить інших дотримуватись святості і недоторканності священних місць. Буде і надалі опікуватись і охороняти всіх мусульман і мечеті в

межах її кордонів» [32]. У пресі гарантії держав Антанти щодо недоторканності священних місць ісламу протиставлялись планам Німеччини їх контролювати [27].

Згідно оцінці джерел, декларація щодо недоторканності священних місць ісламу дозволила завоювати прихильність мусульманського світу. Лорд Керзон в парламенті відзначає, що завдяки декларації про недоторканність священних місць ісламу «світ ісламу знає, що ми не воюємо проти магометянської релігії» і можна бути впевненими у лояльності мусульман Індії [22]. Ф. Грейвс повідомляє, що дізнавшись від Персі Кокса про декларацію, лідер ваххабітів Ібн Сауд зайняв пробританську позицію [11, с. 197]. А російський консул в Калькутті доповідає, що пропаганда джихаду не досягла успіхів через «нашу спільну декларацію» [6, с. 34]. Більш того, кореспонденти «Таймс» повідомляють, що запевнення від імені уряду у недоторканності священних місць ісламу було зустрінуте з вдячністю всюди в Індії [12]. Зокрема, повідомляється, що Рада Всеіндійської мусульманської ліги висловила свою глибоку вдячність британському уряду за гарантії надані мусульманським підданам щодо недоторканності священних місць ісламу в Аравії та інших місцях та за отримання подібних гарантії від союзників. Вдячність висловили і релігійні організації, як Кхудам-і-кааба, яка в 1913 р. під час Балканської війни збирала гроші на підтримку султана [12]. З вдячністю декларацію сприйняли і мусульмани індійських частин у Франції [30].

Іншим аргументом на користь того, що Британія не є ворогом ісламу виступає те, що війну оголосила Османська імперія, а не Британія, тобто жодної загрози для ісламу не існувало. Зокрема, у промові перед парламентом Георг V стверджує «Мої мусульманські піддані добре знають, що розрив з Туреччиною був нав'язаний Нам всупереч Нашій волі» [8]. Король підкреслює, що не Британія, а Османська імперія виступила агресором у війні і наголошує на спробах Британії зберегти нейтралітет, незважаючи на численні провокації з боку Османської імперії [8]. В деклараціях лояльності наваба Тонка та ага-хана висловлюють жаль, що Османська імперія не оцінила британську підтримку і приєдналась до ворогів Британії [20; 12]. У зверненні до арабів у Басрі П. Кокс зазначає, що оголошення війни Туреччині є вимушеним кроком, який був викликаний ворожістю останньої, що використовувалась Німеччиною в своїх цілях [11, с.179-180]. Так само Р. Вінгейт у зверненні до шейхів та улеми Судану доводить, що Велика Британія не вступала у цю війну бездумно чи з метою розширення за рахунок мусульманської держави. В неї немає конфлікту з мусульманським світом, ісламом чи його духовними лідерами. Її гнів спрямований виключно проти Німеччини та її турецьких союзників [32]. В статті «Таймс» з приводу вступу Туреччини у війну за найкращий доказ того, що не було жодної загрози ісламу, наводиться те, що тисячі

мусульман воюють за короля-імператора, царя і Францію, коли немає жодного мусульманина в німецьких шеренгах [27].

Часто спростовуючи тезу халіфа, що Британія є ворогом ісламу, британські посадовці та мусульманські лідери апелюють до особливого ставлення до ісламу в Британській імперії. Так Д. Ллойд Джордж зауважує, що за кількістю мусульман Британська імперія, а не Османська є найбільшою мусульманською державою світу. Далі в своїй промові з приводу вступу Туреччини у війну він підкреслює, що немає нічого гіршого, ніж зводити релігійні рахунки засобом війни, і що британці воюють не з ворогами християнства, не з «магометанами», а з турками. Турки дискредитували віру своїм керуванням, стверджує він [5, с.69]. Д. Ллойд Джордж ставить риторичне питання: що спільного мають турки з висококультурними мусульманами Індії чи арабами? [5, с.70]. Ель-Моргані у телеграмі до генерал-губернатора Судану відзначає справедливність з якою Англія ставиться до мільйонів мусульман у всьому світі і називає її «справжнім другом усіх мусульман» [25]. Бегум Бхопалу також нагадує про численні випадки, в яких Велика Британія продемонструвала себе справжнім другом мусульман [12; 13]. В Судані Р. Вінгейт нагадує улемі, що Британія ніколи не втручалась у свободу сповідання релігії, натомість проявила виключну турботу про духовні потреби мусульман через допомогу релігійним діячам, будівництво та реставрацію мечетей, сприяння вивченню Корану [32].

Згідно другої стратегії протидії заклику халіфа до джихаду, сам заклик кваліфікувався як неправомірний, бо був продиктований силами, що не мали нічого спільного з ісламом.

На передній план тут висувається німецька інтрига. Р. Вінгейт пояснює улемі Судану, що Німеччина використовувала Енвер пашу, щоб втягнути Османську імперію у війну [32]. Ага-хан та шериф ель-Моргані також стверджують, що це не справжня воля султана, а німецьких офіцерів та інших не мусульман, що змусили його виконувати свої побажання [20; 25; 27]. Наголошується, що це звичайна політична війна в підтримку Німеччини і задля її престижу [32]. Турецькі лідери звинувачуються у тому, що продали інтереси ісламу за пару крейсерів і декілька мільйонів фунтів [27]. Доводиться, що втручання Німеччини позбавляє Османську імперію її панівного становища у ісламі. Зокрема, в одній зі статей стверджується, що турки мали переваги, які забезпечували їм панівне становище в ісламі: священні реліквії, опіка над священними містами ісламу, визнання Османських султанів халіфами. Туреччина могла користуватись цим, якщо б не забруднила руки у німецьких інтригах [27]. Німецька спроба використати джихад проголошується прорахунком. «Іслам підіймався і йшов у битву з багатьох причин, але його послідовники в інших землях [поза Османською імперією] ніколи не будуть воювати під прапором німецького кайзера [27]. Лише в тевтонській уяві могла виникнути думка, що іслам підійметься на таку

священну війну [26]. Як може бути священна війна у союзі з невірними, питає лорд Кромер [10].

Окрім уваги до німецької інтриги, ця стратегія піддає сумніву право Комітету єдності і прогресу говорити від імені ісламу. Комітет оголошується зборищем атеїстів, крипто-їудеїв (чи євреїв з Салоніки), циган та інтригантів низького походження [27; 31; 32]. Хоч тут це виступає як риторичний прийом, покликаний довести, що при владі в Османській імперії не мусульмани, не варто забувати, що протягом довго часу ототожнення младотурків з євреями було поширеним серед британських політиків [15, с.41-43; 17, с.243-248].

Більш того, під сумнів ставиться легітимність влади Мехмеда V, передусім його спадкові права. Основною причиною для цього є те, що Мехмед V ніколи не мав реальної особистої незалежності, такою як та, що здобула визнання Абдул Хаміду [28], якого багато хто з його підданих і досі вважають своїм халіфом [27]. Його роль як халіфа послаблюється парламентським урядом [13], під сумнів ставиться правомірність фетви шейхюльіслама щодо заміщення Абдул Хаміда [27].

Окрім того, в «Таймс» навіть є натяк на те, що претензії Османської династії на халіфат є спірними. Повідомляється, що султан знає наскільки слабкими і спірними є його претензії на халіфат: він не з крові племені корейш, з якого був пророк. Автор питає, які підстави для халіфату залишаться в нього після втрати Константинополя і священних міст у війни [27].

Таким чином, заклик халіфа до джихада британська сторона протиставила достатньо розроблену стратегію заперечення релігійного характеру війну, аргументи якої підкреслювали дружнє ставлення Британії до ісламу та піддавали сумніву легітимність заклику халіфа. Протягом листопада-грудня 1914 р., коли питання щодо лояльності мусульман Британської імперії стояло особливо гостро, ці аргументи повторювались на різних рівнях влади, від короля і до мусульманських лідерів Індії, Єгипту та Судану, та знаходили подальший розвиток у пресі.

Література

1. *Данициг, Б. М.* Ирак в прошлом и настоящем / Б. Данициг. – М., 1960.
2. *Кряжин, В.* Сумерки Востока (Империализм на Востоке) / В. Кряжин. – М., 1919.
3. Лиддел Г. Б. Полковник Лоуренс // Лоуренс Аравийский. – Спб., 2002. – С. 276-552.
4. *Ллойд Джордж, Д.* Военные мемуары / Л. Джордж. – Т. I-II. – М., 1934.
5. *Ллойд Джордж, Д.* Речи, произнесенные за время войны. Через ужасы к победе / Л. Джордж. – Петроград, 1916.
6. *Синяя книга.* Сборник тайных документов извлеченных из архивов бывшего министерства иностранных дел. – М., 1918.
7. *Antonius, G.* The Arab awakening: the story of the Arab national movement / G. Antonius. – London, 1945.

8. *British Patience Abused* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 9.
9. *Egyptian Loyalty. Turkey Repudiated by Moslem Leaders* // The Times. – 1914. – November 15. – P. 3.
10. *German Methods in the East* // The Times. – 1914. – December 15. – P. 9.
11. *Graves, Ph. The Life of Sir Percy Cox* / Ph. Graves – London, 1941.
12. *Indian Moslem Loyalty* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 7.
13. *Indian Moslem Loyalty. Not a Religious War* // The Times. – 1914. – November 4 – P. 7.
14. *Issuance of Ottoman Fetva by Essad Effendi, Sheik-UI-Islam.* – November 1914 // Source Records of the Great War, Vol. III. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/ottoman_fetva.htm. – Доступ 25.05.2007.
15. *Fromkin D. A Peace to End All Peace: the Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East* / D. Fromkin. – New York, 1990. – P. 109.
16. *James L. The Rise and Fall of the British Empire* / L. James. – London, 1997.
17. *Kedourie E. Arab Political Memoirs and Other studies* / E. Kedourie. – London, 1974.
18. *Kent M. Asiatic Turkey, 1914–1916* / M. Kent // British Foreign Policy under Sir Edward Grey. – Cambridge, 1977. – P. 436-451.
19. *Kent M. Oil and Empire. British Policy and Mesopotamian Oil, 1900–1920* / M. Kent. – New York, 1976.
20. *Loyalty of British Moslem Subjects. The Aga Khan's Message to Moslems* // The Times. – 1914. – November 4. – P. 8.
21. *Özcan A. Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877–1924* / A. Özcan. – Leiden, New York, Köln, 1997.
22. *Parliament* // The Times. – 1914. – November 12. – P. 12-13.
23. *Proclamation by Sultan Mehmed V, November 1914* // Source Records of the Great War, Vol. III. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/mehmed_fetva.htm. Доступ – 25.05.2007.
24. *Storr R. Orientations* / R. Storrs. – London, 1945.
25. *Sudanese Loyalty* // The Times. – 1914. – December 31. – P. 10.
26. *The Battle of Lodz* // The Times. – 1914. – December 3. – P. 9.
27. *The Betrayal of Islam* // The Times. – 1914. – November 3. – P. 7.
28. *The Future of the Khalifate* // The Times. – 1915. – April 24. – P. 9.
29. *The Holy Places. Declaration by the Indian Government* // The Times. – 1914. – November 6. – P. 7.
30. *The Indian Army in France* // The Times. – 1914. – November 16 – P. 7.
31. *The Rupture with Turkey* // The Times. – 1914. – December 11. – P. 7
32. *The Sudan and the War. Unanimous Loyalty* // The Times. – 1914. – December 29. – P. 7.
33. *Wallach J. Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell* / J. Wallach. – New York, 1996.

Історія України

Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці XX–XXI століть

Бабкова Надія

Бабкова Надія. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибутиці XX–XXI століть. У статті поетапно аналізує застосування козацьких клейнодів у військовій символіці та атрибутиці починаючи з 1918 року і до сьогодення. Розглядається використання клейнодів на погонах офіцерського складу та прапорах Збройних Сил України, державних нагородах. Висвітлюється процес трансформації козацьких клейнодів на нагородах пов'язаних із Другою Світовою війною. Простежується процес збереження сучасними фахівцями традицій військової символіки періоду національно-визвольної боротьби 1917–1921 років. **Ключові слова:** Збройні Сили України, погони, прапори, нагороди.

Бабкова Надежда. Казацкие клейноды в украинской военной символике и атрибутике XX–XXI веков. В статье поэтапно анализирует использование казацких клейнодов в военной символике и атрибутике, начиная с 1918 года и по сегодняшний день. Рассматривается употребление клейнодов на погонах офицерского состава и флагах Вооруженных Сил Украины, государственных наградах. Освещается процесс трансформации казацких клейнодов на наградах связанных со Второй Мировой войной. Прослеживается процесс сохранения современными специалистами традиций военной символики периода национально-освободительной борьбы 1917–1921 годов. **Ключевые слова:** Вооруженные Силы Украины, погоны, награды.

Babkova Nadya. Cossack's kleynods in ukrainian military symbols and attribution of XX–XXI centuries. In article the application of cossack's kleynods in ukrainian military symbols and attribution from 1918 to nowadays are studies. Then, the kleynods on shoulder straps officer's and banner of Armed Forces of Ukraine and government's decoration are examines. The process of transformations of cossack's kleynods in decoration of Second World War are explains. The process of preservation of military symbols' traditions of national liberation movement in 1917–1921 years by contemporary specialists are traces.

Key words: Armed Forces of Ukraine, shoulder straps, banner, decorations.

Активна європейська інтеграція українського суспільства призвела до змін в усіх сферах життя нашої держави. Можна довго сперечатися про їх корисність чи недоцільність, але вже цілком очевидним є те, що цей процес з кожним роком буде набувати все ширших і ширших масштабів. І прикладом цього є зміни у Збройних Силах України, де вводяться не лише нові форми служби, але й нова форма та знаки розрізнення, що відповідають загальноєвропейським зразкам. У такий спосіб іде процес адаптації української армії до європейських вимог. Разом з тим зберігаються і національні традиції, що чітко простежуються на форменому одязі військовослужбовців. Серед різних символів української геральдики особливе місце займають козацькі клейноди, зображення яких протягом XX–XXI століття наносилося, і наноситься, на рангові відзнаки військовослужбовців. У такий спосіб не лише підкреслюється значення цих символів для українського народу, але відбувається і своєрідне ознайомлення європейської спільноти з нашими традиціями та історією.

Питанню становлення військової символіки українських збройних сил присвячена значна кількість праць як очевидців певних подій, так і військових фахівців й істориків. Серед них необхідно відмітити М. Бутовича, П. Дубрівного, В. Карпова та Д. Табачника, М. Чмира, В. Сича. Деякі з цих авторів, висвітлюючи той чи інший період, аналізували вплив історичних традицій на символіку нашої армії, але нажаль комплексної роботи, яка б розкривала взаємозв'язок сучасної військової атрибутики з символікою XX століття не має і досі.

Мета статті – на конкретних прикладах використання козацьких клейнодів у військовій символіці протягом всього XX та початку XXI століть проаналізувати традиції у сучасній символіці української армії.

Початок використання зображення козацьких клейнодів (перначів та булав) у системах відзнак військових звань відноситься до часів національно-визвольної боротьби першої чверті XX століття (1917–1921 роки). Як особлива відзнака вищого керівного складу, булави та перначі використовувалися в збройних силах Української Народної Республіки (УНР), Української Держави Павла Скоропадського (Гетьманат), Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а також з'єднань, створених австрійських керівництвом.

За часів існування УНР, в ході становлення власних збройних сил, постало питання про створення власне української уніформи та системи розрізнення військових звань. В ході різних експериментів, 1 квітня 1918 року наказом Військового міністерства було затверджено новий опис уніформи, яку затвердив військовий міністр О. Жуковський. Згідно з наказом, відзнаки посад старшин розміщувалися на кольорових ромбовидних петличах з емблемами родів зброї. Підхорунжий (кандидат

у старшину) мав на петлиці одну поперечну срібну або золоту смужку 0,5 см завширшки, хорунжий (молодший старшина) – дві, сотник (командир сотні) – крім того, зірочку. Такі ж знаки розрізнення мали курінний (командир куреня), осавул (помічник командира полку) й полковник (командир полку), але смужки ширші – 1 см. На петлицях отаманів (начальники бригади, дивізії, корпусу) зображували пернач і дві гілки. Отаман дивізії зірочок на петлицях не мав, отаман корпусу й отаман армії мали одну і дві зірочки відповідно. Але нова форма та знаки розрізнення не встигли набуті широкого застосування – їх отримали лише штаби та окремі частини [13, с. 96].

В ніч з 28 на 29 квітня 1918 року до влади в Україні прийшов генерал-лейтенант колишньої царської армії Павло Скоропадський, який продовжив традицію УНР по створенню регулярної сильної армії. Наказом Військової офіції від 16 червня 1918 року всім військовослужбовцям України, поверталися ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту. Знаки розрізнення мали вигляд погонів, спочатку лише для старшин, а згодом і для підстаршин. Старшина мала повсякденні та похідні погони. Створюючи нові знаки розрізнення, комісія з проектування і вироблення зразків нової уніформи намагалася поєднати традиції німецької та російської армій. Похідні погони виготовляли з сукна захисного кольору однакової форми й розміру для всіх категорій старшин. Погон мав клиновидну форму із заокругленим верхнім кінцем і кант кольору роду зброї. Ранги позначалися відповідно кількістю ромбоподібних зірочок у обер – та штаб – старшин і булав у генеральних старшин. Генеральний хорунжий булав не мав, у генерального значкового на погоні була одна булава, у генерального бунчужного – дві схрещенні булави.

«Верховний Воевода Української Армії та Фльоти» – Гетьман П. Скоропадський – мав погони із золотих шнурів з гербом України (тризуб, обшитий пшеничним колосом) та двома перехрещеними булавами [12, с. 208-209].

Разом з тим, схрещені булави, як відзнаки для носіння над кокардами, так звана «Зоря», використовувалися на головних уборах старшин Штабу та конвою Ясновельможного Пана Гетьмана, й були присутні на кашкетах службовців гетьманської гвардії – Окремої Сердюцької Дивізії. Використання булав вказувало на особливий статус цих формувань та надзвичайно близьку приближеність до глави держави.

М. Бутович, у свої спогадах, вказує на використання булав у системі відзнак першої козачої стрілецької дивізії – сірожупанники – сформованої австрійських урядом з українських військовополонених. Рангові відзнаки військовослужбовців цієї дивізії розташовувалися на комірах жупанів. Для генералів було встановлено срібний галун на комірі із зображенням золотих булав – однієї, двох чи трьох, залежно від рангу [2, с. 22].

Булави, як особливі відзнаки найвищого військового командування, використовувалися і в армії Західноукраїнської народної республіки –

Українській Галицькій Армії. Згідно з XLVI Розпорядом державного секретаріату військових справ від 22 квітня 1919 року, знаки розрізнення військових рангів розміщувалися у нижній частині рукавів. Звання генерального четаря (лейтенанта) позначалося широким, розшитим сріблом пружком зі схрещеними золотими булавами та розеткою на кінці. Генеральний поручник та генеральний сотник, крім цього, мали носити відповідно один і два вужчих пружка [14, с. 314]

Використання булав у військовій символіці не припиняється і з приходом до влади Директорії. Відповідно до наказу Головної команди війська УНР (ГКВ УНР) від 12 березня 1920 року, відзнаки рангів мали розміщуватися на кольорових петлицях. Для позначення булавної старшини (осавул, підполковник, полковник) використовувалося зображення схрещених булав і одна – три зірки, для генеральної старшини – герб (тризуб) у лавровому вінку й одна – три зірки.

У тому ж 1920 році зображення схрещених булав з'явилося і на державній нагороді. Наказом ГКВ УНР від 19 жовтня 1920 року, для учасників Зимового походу 16 грудня 1919 – 6 травня 1920 років, було встановлено відзнаку Залізного Хреста. «Залізний хрест сталевий, вороно-вороний, чотирьохконечний, простий з рівними кінцями, окрайки вузьенькі з жовтого металу. На середохресті чотирьохкутня золота зоря, в осередку якої на блакитному полі герб старинний український золотий. До верхнього вікічення хреста прилютовано кільце, в яке протягнуто дві булави жовтого металу, косим хрестом складені, кільце ланкою сполучається з биндою» [6, с. 117]. Нагорода надавалася всім учасникам, пораненим, вбитим чи померлим від поранень чи хвороб у період походу. Жінки з медичного персоналу отримували жетон – такий же хрест, але зменшений у три рази, який носився в розетці жовто-блакитного кольору.

Поряд з відзнакою, в 1920 році, на честь першої річниці Охорони Головного Отамана С. Петлюри (ОГО), з'явився нагрудний знак, який носили всі старшини, урядовці та козаки, що вступили до частини до 14 червня 1920 року, і прослужили в ній не менше року. Нагрудний знак – залізний окисований хрест з рельєфними кантами і датою «1920–10/ V» з накладним зображенням схрещених булав, переплєтених з літерами «ОГО», та герба УНР жовтого металу. Схрещені булави, у поєднанні з аббревіатурою «ОГО» тлумачилися як історична емблема Верховної Влади пана Головного Отамана [13, с. 105].

Після поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, та приходу радянської влади, застосування клейнодів у військовій символіці припиняється. Цей процес був пов'язаний, як з відмовою взагалі від знаків розрізнення, як і з боротьбою проявів націоналізму народів, що увійшли до складу єдиної держави.

Новий же виток використання зображення клейнодів пов'язаний із орденами та медалями Другої Світової війни. В ході цієї війни відмічався небувалий підйом патріотичних почуттів населення країни, і армії в цілому. Саме патріотичні почуття підштовхували людей на здійснення

героїчних вчинків. В цій ситуації влада пішла на поступки в офіційній ідеології. Послання на Олександра Невського та Дмитра Донського, Богдана Хмельницького, Суворова і Кутузова зайняли особливе місце у ідеологічній пропаганді. Саме їх зображення розміщували на орденах і медалях, значна кількість яких була встановлена лише в кінці 1942 року, коли відбувся перелом у боротьбі на користь Червоної армії.

Так Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 року встановлено Орден Богдана Хмельницького I, II і III ступеня для нагородження командирів і бійців Червоної армії і Військово-морського флоту, керівників партизанських загонів і партизанів, що особливо відзначились у боротьбі з німецькими військами. На відміну від інших полководницьких орденів СРСР, орденом Богдана Хмельницького нагороджувались усі чини армії і флоту, а також найактивніші учасники партизанського руху, аж до рядових [7, с.179].

Після розгрому німецьких військ влітку 1943 року на Курській дузі Червона армія готувалася до відвоювання України. Ідея встановлення ордена Богдана Хмельницького належить видатним діячам української культури – Олександрові Довженку та Миколі Бажану. Пропозицію щодо нового ордена підтримав Микита Хрущов і керівництво СРСР.

Розробка ескізів ордена проводилась у Москві. Для остаточного вирішення відібрали проекти українських митців Михайла Дерєгуса, Валентина Литвиненка та Олександра Пащенко. Проект Олександра Пащенко визнано кращим, тож його практично без змін передали на Московський монетний двір для втілення у виробництво.

Орден Богдана Хмельницького I ступеня виготовлявся із золота у вигляді п'ятикутної зірки, кінці якої мали вигляд сонячних променів, що розходяться. Посередині знака – круглий золотий медальйон з рельєфним зображенням погруддя Богдана Хмельницького з булавою, обрамлений срібним обідком із рельєфним орнаментом. Орден II ступеня такого ж вигляду і розміру, виготовлений зі срібла. Орден Богдана Хмельницького III ступеня – менший за розміром, виготовлений зі срібла. Кінці зірки мають поліровані грані. Обідок з рельєфним орнаментом відсутній. На орденах усіх ступенів напис українською мовою «Богдан Хмельницький» [9, с. 275-276].

Усього орденом Богдана Хмельницького першого ступеня здійснено 323 нагородження. Першим кавалером ордена вищого ступеня став 26 жовтня 1943 року командувач 12-ї армії 3-го Українського фронту генерал-майор О.І. Данилов за вміле керівництво військами під час визволення м. Запоріжжя.

Орден Богдана Хмельницького був не тільки персональною, але й колективною нагородою. Так, у січні 1944 року орденом першого ступеня нагороджено 1-у Чехословацьку окрему бригаду під командуванням полковника Л. Свободи. Бойове хрещення ця бригада отримала у березні 1943 р. поблизу с. Соколове Харківської області.

Орденем Богдана Хмельницького нагороджувалися відомі командири партизанських з'єднань та загонів, партизани. Вже 4 січня 1944 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР орденом Богдана Хмельницького I та II ступеня була відзначена група командирів і комісарів з'єднань партизанських загонів України: генерал-майор Василь Бегма, двічі Герой Радянського Союзу Сидір Ковпак, Михайло Наумов, Олександр Сабуров, Олексій Федоров.

У березні 1944 року від фашистських загарбників було звільнено м. Хмельницький. На честь двадцятип'ятиріччя цієї події була виготовлена бронзова пам'ятна медаль. На її аверсі – профільне зображення танка на фоні пам'ятної зірки з серпом і молотом. Під ним напис «XXV років». По колу «Визволення від німецько-фашистських загарбників». На реверсі медалі – рельєфне профільне, повернуте праворуч напівпогрудне зображення Богдана Хмельницького в гетьманському вбранні з булавою. По колу знизу на невеликому підвищенні напис «м. Хмельницький» [1, с. 32].

Найбільше ж застосування зображення клейнодів у військовій атрибутиці починається зі становленням незалежної Української держави. Вже з 1993 року, активно працюючи над створенням власної національної символіки, фахівці зверталися, і зараз звертаються до традицій не лише козацьких часів, але й періоду національно-визвольних змагань. Як результат козацькі клейноди зустрічаються не лише на прапорах та емблемах міністерств та управлінь, але й на нагрудних знаках та нашивках різноманітних окремих військових частин.

Вперше зображення козацьких клейнодів було використано у символіці Національної гвардії України (1991 – 2000 рік). У червні 1999 року, за півроку до свого розформування гвардія отримала свій офіційний символ – наказ командувача Національної гвардії України № 214 від 11 червня 1999 року. Гербовий щит синього кольору містив зображення малого герба України, золотого тризуба в щитку синього кольору, що спирався на перехрещені пірнач та булаву [11, с. 12]. Після розформування Національної гвардії, перестала використовуватися і така символіка. Але козацькі клейноди і надалі залишилися одним із основних атрибутів української армії.

Наказом Президента України від 20 червня 2006 року «Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України» остаточно було затверджено прапори та емблеми Збройних Сил України. Згідно з Наказом: «емблема Міністерства оборони України являє собою прямий рівносторонній хрест із розбіжними сторонами малинового кольору, в центрі якого у круглому медальйоні синього кольору вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Медальйон накладено на зображення меча вістрям угору і двох схрещених булав, що розміщені між сторонами хреста» [8, с. 26]. Як і в символіці Національної гвардії, булава в атрибутиці цього міністерства вказує на нього важливе військово – політичне та адміністративне значення.

Продовжуючи славні традиції попередників, українські фахівці розміщують зображення козацьких клейнодів і на державних та відомчих відзнаках. У 2007 році наказом Міністра оборони України № 480 від 21 серпня була заснована ювілейна медаль «85 років 128 бригаді». В центрі медалі у дубовому вінку розміщено зображення емблеми 128 бригади, що накладена на схрещену шаблю та булаву. В такий спосіб фахівці, що створювали нагороду, намагалися підкреслити значення цієї дивізії для українських військових [5, с. 130].

В результаті початку переходу Збройних Сил України на європейський лад, розпочалась робота по створенню нових проєктів знаків розрізнення рангів військовослужбовців.

У 2000 році, за ініціативи Міністра внутрішніх справ Ю. В. Кравченка, працівниками Геральдичної палати України була розроблена нова система відзнак міліції. Проєкт О. Руденка передбачав використання перехрещених пірначів на погонах старших офіцерів (майор, підполковник, полковник), і схрещених пірначів у дубовому вінку на погонах генералів (генерал – майор, генерал – лейтенант, генерал – полковник, Міністр внутрішніх справ України). Зазначений проєкт був втілений у життя з середини 2000 року, але у зв'язку з відставкою зазначеного міністра широкого використання не набув [13, с. 107].

У 2009 році відділ військової символіки та геральдики Генерального Штабу Збройних Сил України розробив ряд нововведень, які стосуються нових знаків розрізнення військовослужбовців. Усю різноманітність погонів повинен змінити єдиний погон-хлястик, який має застібатися на гудзик. На нього одягається муфта з відповідними знаками розрізнення, яка легко знімається. Для Повітряних Сил та Сухопутних військ Збройних Сил України передбачається розміщення на військовій формі погон-хлястика з муфтою з металевими чи вишитими елементами знаків розрізнення. Для молодшого офіцерського складу це просто зірки, для старших офіцерів – напіввінок із листя калини, для генералів – схрещені булави у калиновому вінку. Таким чином герольди-фахівці продовжують започатковану у 1918 році традицію використання перехрещених булав у військовій символіці. Планується, що цей проєкт буде прийнятий Кабінетом міністрів України у 2011 році [10, с. 6].

В тому ж таки 2009 році Державний департамент України з питань виконання покарань на обговорення широкого загалу виніс проєкт форменого одягу та знаків розрізнення Державної кримінально – виконавчої служби. Згідно з цим проєктом, повсякденні та парадні погони осіб вищою начальницького складу мають форму трапеції із закругленням у верхній частині, з отвором для вушка гудзика у верхній частині погону. Поле погонів може бути з шовкової стрічки чорного або срібного кольору, з кантом крапового кольору, з гаптованими ромбовидними зорями та із рельєфним зображенням перехрещених пірначів металевого кольору [4].

На основі поданого вище матеріалу можна виділити основні етапи використання у військовій символіці зображення козацьких клейнодів. Перший пов'язаний з національно – визвольним рухом 1917–1921 років. В цей період вперше з'являється використання схрещених булав, як ознак найвищого військового складу УНР, Гетьманату П. Скоропадського, ЗУНР, а також першої козачої стрілецької дивізії (сірожупанників). Ця традиція простежується і на державній нагороді тих часів – Залізному хресті за бойовий похід кінця 1919 – середини 1920 року та нагрудному знаці Охорони Головного Отамана С. Петлюри.

Другий етап відноситься до подій Другої Світової війни та характеризується залученням зображень козацьких клейнодів у військові ордени та медалі. У такий спосіб радянська влада намагалася підвищити та підтримати патріотизм та гордість за країну. Прикладом служать орден Богдана Хмельницького (встановлений 10 жовтня 1943 року) та медаль на честь двадцятип'ятиріччя визволення м. Хмельницький від німецько – фашистських загарбників. Характерною особливістю цих відзнак є зображення Богдана Хмельницького з гетьманською булавою.

Третій етап розпочався із проголошенням незалежності України. З 1993 року почався процес поступової відмови від радянської військової символіки та вироблення власне української. Комплексний же підхід у цій справі почався з початком XXI століття, коли розпочалося звернення до історичних традицій. В результаті на знаках розрізнення рангів, з'явилися схрещені перначі, як данина традиції подіям 1917–1921 року. Нанесення ж клейнодів на прапори видів Збройних Сил України та державні нагороди вказує на безцінне значення українського козацтва для нашого народу. Перспективи ж подальших досліджень полягають у вивченні процесу використання зображень клейнодів представниками української еміграції.

Література

1. *Барштейн Ю. А.* Настільні пам'ятні медалі, присвячені подіям Великої Вітчизняної війни / Ю. А. Барштейн // *Архіви України.* – 1990. – № 3. – С. 29 – 40.
2. *Бутович М.* Формування сірої дивізії у Володимирі – Волинському / М. Бутович // *За державність.* – 1966. – 36. 11. – С. 18-42.
3. *Дубрівний П.* Сірожупанники / П. Дубрівський // *За державність.* – 1964. – 36. 10. – С. 38 – 79.
4. Зразки форменого одягу і відповідні знаки розрізнення осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kvs.gov.ua/forma_new.pdf. – Доступ: 22.05.2010.
5. *Карпов В., Табачник Д.* Військова символіка держави / В. Карпов, Д. Табачник. – К., 2007.
6. Нагороди України: факти, документи: в 3т / Авт. кол.: Д. Табачник (керівник), І. Безгін, В. Бузало та інші. – К., 1996. – Т. 1.
7. *Потрашков С. В., Лившиц И. И.* Награды второй мировой войны 1939–1945 / С. В. Потрашков, И. И. Лившин. – М., 2008.

8. Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України: указ Президента України від 20 червня 2006 року № 551/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 25. – С. 23 – 43.
9. Сборник законов СССР и Указов Президии Верховного Совета СССР. 1938–1945 гг. – М., 1945.
10. Сич В. Однострій має стати дійсно українським / В. Сич // Наша армія. – 2009. – 22 серпня. – С. 6.
11. Слободянюк М. Символ Національної гвардії України / М. Слободянюк // Знак. – 2000. – Число 22 (вересень). – С. 12.
12. Чмир М. Булава в українській військовій символіці та емблематиці 1917–1921 років / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2003. – Число 10 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 207 – 220.
13. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 років / М. Чмир // Військово – історичний альманах. – 2001. – Число 2. – С. 92 – 109.
14. Чмир М. Символіка наукових знаків Збройних Сил ЗУНР – ЗОУР 1918–1919 рр / М. Чмир // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики: зб. наук. пр. – К., 2004. – Число 11 у двох частинах. – Ч. 1. – С. 308 – 325.

УДК 311. 43: 271. 2 – 855 (477. 54) «1825/ 1843»

Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад

Єремєєв Павло

Єремєєв Павло. Старообрядництво Харківщини (1825–1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад. Робота присвячена дослідженню чисельності, локалізації, конфесійного та станового складу старообрядництва Харківщини в період з 1825 по 1843 рр. Проаналізовано статистичні дані про динаміку чисельності харківських старообрядців, доведена гіпотеза про неточність матеріалів державної статистики щодо чисельності старообрядців Харківщини. Дана характеристика локалізації старообрядців регіону, їхнього конфесійного та станового складу.
Ключові слова: старообрядництво, Харківщина, статистика.

Еремеев Павел. Старообрядчество Харьковщины (1825–1843 гг.): численность, локализация, конфессиональный и сословный

состав. Работа посвящена исследованию численности, локализации, конфессионального и сословного состава старообрядчества Харьковщины в период с 1825 по 1843 гг. Проанализированы статистические данные о динамике численности харьковских старообрядцев, доказана гипотеза о неточности материалов государственной статистики в отношении численности старообрядцев Харьковщины. Охарактеризована локализация старообрядцев региона, их конфессиональный и сословный состав. *Ключевые слова:* старообрядчество, Харьковщина, статистика.

Yeremeev Pavlo. Old Belief of Kharkiv Region (1825–1843): quantity, localization, confessional and social structure. The paper is devoted to the study of quantity, localization, confessional and class structure of Old Belief in Kharkiv Region in the period from 1825 to 1843. Statistical data about the dynamic of quantity of the Old-Believers in Kharkiv province was analyzed. Hypothesis of inaccuracy of the materials of the state statistic of the Old Belief in Kharkiv region was proved. Localization, confessional and class structure of Old Belief in Kharkiv Region was characterized. *Key words:* Old Belief, Kharkiv Region, statistics.

Старообрядництво (старовір'я, древлеправослав'я) – загальна назва православного духовенства та мирян, що відмовляються прийняти обрядові реформи, здійснені в Російській православній церкві в XVII ст. патріархом Никоном, суть яких полягала в прагненні наблизити російську богослужбову практику до грецької [37]. Довгий час старообрядці мали величезний вплив на духовне, культурне, соціально-економічне та політичне життя Російської імперії [Див., напр.: 26; 28; 30], що обумовлює необхідність всебічного дослідження різних аспектів історії старообрядництва.

Старообрядці Харківщини відігравали важливу роль в історії старообрядницького світу [4, с. 82-86; 5, с. 136-140; 26, с. 25, 29-31, 60-61]. Тому без дослідження історії «старої віри» на харківських теренах, розуміння загальних процесів древлеправославної історії залишається не повним. Аналіз чисельності старообрядців Харківщини, їхньої локалізації, конфесійного та станового складу є важливою передумовою дослідження інших аспектів історії цього релігійного напрямку в Харківському регіоні. Крім того, дослідження регіональної специфіки нерідко допомагає вирішувати загальні теоретичні проблеми, а тенденції, виявлені на Харківщині, можуть стати поштовхом для подальших досліджень даної проблематики в інших регіонах та в цілому по Російській імперії.

Питання про чисельність старообрядців Російської імперії, їхню локалізацію, конфесійний та соціальний склад привертає увагу дослідників з середини XIX ст. [Див., напр.: 6; 27; 28]. В той же час,

багато аспектів даної проблематики до сих пір залишаються дискусійними. Так, незважаючи на низку спроб [26, с. 120–121; 27, с. 384–409;], не вирішене питання про загальну чисельність старообрядців Російської імперії; на периферії дослідницького пошуку залишається питання про те, наскільки адекватно матеріали офіційної статистики відображали конфесійний склад та локалізацію зареєстрованих старообрядців, тощо. При цьому, до сих пір практично не було робіт, у яких досліджується чисельність та структура старообрядництва Харківщини в період з 1825 по 1843 рр. Окремі звернення до даної проблематики здійснювалися лише епізодично та не носили комплексного характеру [4, с. 82–86; 5, с. 136–140].

Основу джерельної бази дослідження склали статистичні матеріали Канцелярії харківського губернатора Державного архіву Харківської області (фонд № 3) щодо чисельності старообрядців та інших релігійних дисидентів регіону [12–23], «Історико-статистичний опис Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Гумілевського) [34–36], діловодні матеріали установ державної влади та офіційної церкви на території Харківщини, що регулювали облік старообрядців [Див., напр.: 18. – Арк. 104; 19. – Арк. 112].

Хронологічні рамки дослідження обумовлені особливістю джерельної бази. Адже саме з 1825 р. почався регулярний збір статистичних даних про старообрядців Російської імперії, в тому числі, і Слобідсько-Української губернії. Облік старообрядців здійснювався губернськими статистичними установами по лінії Міністерства внутрішніх справ. На низовому рівні збором статистичних даних займалася місцева поліція [12. – Арк. 1]. Верхня хронологічна рамка – 1843 р., – пояснюється тим, що з наступного, 1844 р., відомості про старообрядців стали збиратися за новою формою, яка відображала вдосконалену класифікацію старообрядництва [3, с. 54]. А це, в свою чергу, суттєво вплинуло на характер статистичних даних про старообрядців.

Якщо подивитися на динаміку змін офіційних даних про чисельність старообрядців на Харківщині, можна помітити високий рівень варіації (її коефіцієнт складає 18 %), постійні та досить безсистемні підйоми та спади офіційних даних про кількість старообрядців (Дод. 1). Так, у 1825 р. на Харківщині було офіційно зареєстровано 3339 старообрядців [12. – Арк. 72–79], у 1826 р. вже на 1332 старообрядця більше – 4671 [12. – Арк. 181–182]. А у 1828 р. у Харківській губернії офіційно значилося лише 2675 старообрядців, тобто, на 1996 чоловік менше [13. – Арк. 62–64]. Схожа ситуація прослідковується і по окремих населених пунктах Харківської губернії. Так, в 1833 р. в слободі Уди Харківського повіту було зареєстровано 432 старообрядця [17. – Арк. 46–47], у 1834 р. – 305 [18. – Арк. 61–62], а у 1835 р. – 594 [19. – Арк. 61, 63]. Ряд дослідників старообрядництва (М. В. Варадінов, С. В. Таранець) доводять, що найчастіше подібний характер динаміки офіційних даних про чисельність старообрядців був викликаний недосконалістю державного обліку [6,

с. 179-180; 33, с. 28]. Адже якщо немає даних про масовий перехід старообрядців до лав офіційної церкви або про їх масову міграцію в цей період (а за цим влада слідувала дуже пильно), то єдиним поясненням виявленої динаміки залишається неточність в офіційних даних про чисельність старовірів.

Подібна ситуація була характерною для всієї Російської імперії. Достатньо згадати, що в 1825 р. у Росії було офіційно зареєстровано 827 тисяч старообрядців, протягом наступних 25 років, за офіційними даними, у православ'я та єдиновір'я перейшло більше одного мільйона старовірів. І при цьому, в 1851 р. їх залишалося близько 750 тисяч [27, с. 397].

Применшення реальної кількості старовірів на той час на місцях було вигідно і владі, і самим старообрядцям. В умовах утисків з боку держави та офіційної церкви, старообрядці нерідко намагалися не афішувати або навіть приховувати свою релігійну приналежність. З іншого боку, парафіяльним священикам офіційної церкви також була вигідна подібна ситуація. Адже в такому разі, старообрядці, фактично не відвідуючи новообрядницьких богослужінь, формально були приписані до православного приходу, і, відповідно, платили священикам задля збереження в таємниці свого дійсного віросповідання [27, с. 395-396]. Цивільні ж чиновники, применшуючи чисельність старообрядців, прагнули продемонструвати свої успіхи у боротьбі з «розколом» [27, с. 392-393].

Питання про дійсну чисельність старообрядців Харківщини залишається відкритим та потребує подальших досліджень. В даній статті, за відсутності інших джерел, ми будемо спиратися на дані офіційної статистики. Як зазначає М. В. Варадінов, матеріали державного обліку, при всій своїй неточності, дозволяють судити якщо не про абсолютну, то принаймні про відносну чисельність старообрядців: про місця найбільшого розповсюдження «старої віри», співвідношення чисельності старообрядців різних згод та станів, тощо [6, с. 138].

Частка офіційно зареєстрованих старообрядців у загальній кількості населення Харківської губернії була незначною. У 1838 р. в губернії проживало 1366,2 тис. чоловік [32, с. 29]. При цьому, за офіційними даними, старообрядців на Харківщині в цей час було лише 3624 особи [20, с. 66]. В процентному відношенні це складає 0,27 % від загальної чисельності населення губернії. Серед усіх офіційно зареєстрованих старообрядців Російської імперії (974018 осіб за даними 1837 р.) [6, с. 375], частка старообрядців Харківської губернії (без врахування Чугувських військових поселень) складала приблизно 0,37 %.

В територіальному відношенні протягом досліджуваного періоду найбільше старообрядців проживало у Вовчанському, Старобільському, Зміївському, Харківському, Куп'янському повітах, а також у губернському місті Харків (Дод. 2). Таким чином, зареєстровані старообрядці Харківської губернії концентрувалися у південно-східній її частині, а в північно-західних повітах Харківської губернії протягом

дослідженого періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Подібна ситуація є досить дивною, адже Слобідські землі знаходились на шляху між великими старообрядницькими центрами: Веткою та Стародубщиною – з північного заходу, Доном та Іргізом – з південного сходу. Існують дані, що старовіри регіону забезпечували зв'язок цих центрів [25, с. 29-31]. Вплив старовірів Дону на розвиток «старої віри» Слобожанщини очевидний: саме в контексті історії старообрядництва на Дону слід розглядати утворення в кінці XVII ст. старообрядницьких поселень на Сіверському Донці, які згодом увійшли до Старобільського повіту [28, с. 81; 29, с. 25]. Однак у Сумському та Охтирському повітах, що знаходилися в безпосередній близькості до двох інших старообрядницьких центрів – Чернігівщини та Стародубщини, – протягом досліджуваного періоду не було зареєстровано жодного старообрядця. Причини даного феномену ще мають бути з'ясованими.

Як відомо, вже з кінця XVII ст. старообрядці розділилися на два основні напрямки – попівців та безпопівців, кожний з яких незабаром розділювався на велику кількість напрямів і сект, званих толками та згодами. У матеріалах державного обліку 1825–1843 рр. попівці позначалися як «старообрядці, що приймають священство», а безпопівці – як «розкольників, що не приймають священство, але поклоняються іконам» [9. – Арк. 1]. Автором була здійснена перевірка достовірності інформації державної статистики щодо конфесійної приналежності зареєстрованих старообрядців у досліджуваній період. Шляхом співставлення офіційних даних різних рівнів (повітового та губернського) за декілька років, із залученням інших джерел (матеріалів кримінальних справ та офіційного листування [Див. напр.: 18. – Арк. 104; 19. – Арк. 112], «Історико-статистичного опису Харківської єпархії» [34-36]), було встановлено, що інформація про віросповідання зареєстрованих старообрядців у губернських відомостях у 18 % випадків була перекрученою. Найпоширенішими причинами помилок у даних офіційних відомостей про віросповідання старообрядців були: слабка інформованість чиновників про конфесійне життя старообрядців, секретний характер обліку старообрядців та описки у відомостях про віросповідання записних старообрядців [27, с. 384-409]. Враховуючи це, в даному дослідженні матеріали державної статистики використовувалися автором лише після ретельної перевірки та, в разі необхідності, виправлення помилок.

Протягом досліджуваного періоду на Харківщині, як і в попередні роки, продовжувала чисельно переважати безпопівщина. В середньому, співвідношення між попівцями та безпопівцями Харківщини в 1825–1843 рр. дорівнювало, відповідно, 24,73: 75.27 (Дод. 3), в той час як в цілому по Російській імперії аналогічне співвідношення становило 62,63: 37,37 на користь попівців [Підраховано автором на основі: 6, с. 375]. Питання щодо причин чисельної переваги безпопівців на Харківщині на сьогодні залишається відкритим. Як зазначалося вище, зі сходу та заходу

з Харківською губернією межували великі центри попівщини: Чернігівська губернія та Земля війська Донського. Причому під час заселення старовірами Слобожанщини та Дону, умови цих регіонів були досить схожими. Тому домінування безпопівського напрямку старообрядництва на Слобожанщині навряд доцільно пояснювати соціально-політичними та економічними особливостями регіону. Скоріш за все, вирішальну роль зіграло заснування в середині XVIII ст. в Чугуєві монастиря Поморської згоди, який незабаром став найбільшим духовним центром безпопівщини у Східній Україні [5, с. 136-140]. Навколо монастиря велася активна старообрядницька пропаганда [35, с. 251, 407], і не виключено, що саме це зумовило домінування безпопівщини на харківських теренах.

Попівці домінували лише в Старобільському повіті (позначилася близькість до донських козаків, які масово сповідували попівщину та насильницьке переселення сюди частини старообрядців-попівців після другого розгрому Ветки у XVIII ст. [35, с. 407]) та у Харкові (хоча, як свідчать архівні документи, більша частина тих, хто реєструвався у «розкольникських відомостях» Харкова, насправді належав до Єдиновірницької Церкви [18. – Арк. 85, 104]). Помітною була також присутність попівців у Куп'янському повіті, де вони мешкали поруч з безпопівцями [12. – Арк. 72-79, 181-182; 13. – Арк. 62-64; 14. – Арк. 52-55]. Наприкінці досліджуваного періоду до лав попівщини перейшли старообрядці Харківського повіту [23. – Арк. 75], які до того належали до Поморської згоди безпопівщини. Це зумовило різке збільшення частки попівців в цілому по губернії у 1843 р. (Дод. 3)

Стосовно станового складу, «розкольникські відомості» 1825–1843 рр. розподіляли старообрядців лише на дві категорії: «поміщицьких селян» та «різних [тобто, всіх інших – прим. автора] станів». Якщо поглянути на співвідношення поміщицьких селян та представників інших станів серед старообрядців Харківщини, можна побачити, що частка перших була мізерною та становила, в середньому, 4,86 %. (Дод. 4). Подібна ситуація була характерною не тільки для Харківщини, але і для інших регіонів Російської імперії [33, с. 23]. С. В. Таранець пояснює це тим, що релігійні переконання не дозволяли старообрядцям перебувати у власності поміщика, і тому старовіри тікали від кріпацтва, називаючи його «печаткою антихриста» [33, с. 23]. Як зазначає М. М. Нікольський, заможні старообрядці практикували масовий викуп з кріпацтва своїх одновірців [33, с. 625-637].

Оскільки офіційна форма для заповнення «розкольникських відомостей» передбачала тільки дві графи для визначення соціального статусу старообрядців та інших релігійних дисидентів: «поміщицькі селяни» та «різні стани», визначити співвідношення чисельності старообрядців серед станів, що не належали до поміщицьких селян протягом 1820-х – 1830-х рр. за наявної джерельної бази досить проблематично. Однак після того, як в 1839 р. реєстрація старообрядців зі

стану державних селян була передана до Міністерства державних маєтностей, вони стали реєструватися окремо, що дає змогу судити про частку державних селян у загальній кількості старовірів Харківської губернії.

Дані Харківської палати Міністерства державних маєтностей за 1840 р. свідчать, що в цей рік у Харківській губернії було офіційно зареєстровано 3121 старообрядців, що належали до стану державних селян [20. – Арк. 63, 68]. Таким чином, станом на 1840 р., з 3624 старообрядців, офіційно зареєстрованих на Харківщині [20. – Арк. 66], 86 % належали до стану державних селян. 278 старообрядців (7,67 %) були зареєстровані як поміщицькі селяни. Наявна джерельна база не дозволяє точно визначити станову приналежність ще 225 старообрядців (саме таке число утворюється, якщо від загальної чисельності старообрядців, зареєстрованих на Харківщині в 1840 р., відняти кількість державних та поміщицьких селян). Скоріш за все більшість з них належали до міських станів. Зростання кількості старообрядців, які належали до міських станів, почалося ще з другої половини XVIII ст., коли Катерина II указом від 14 грудня 1762 р. дозволила старообрядцям за власним бажанням обирати рід занять: або повертатися до свого колишнього поміщика, від якого вони втекли, або ставати державними селянами, або записуватися у купецтво [26, с. 12]. Як зазначає П. І. Мельников, це мало особливе значення для подальшого розвитку старообрядництва. Старообрядці й раніше у своїй господарській діяльності робили особливий наголос на промисли та торгівлю. Тепер же старообрядці відносно вільно оселялися у великих містах, багатіли, і вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у руках старообрядців, що були приписані до міських станів [28, с. 254–255]. Ці загальноімперські тенденції мали місце і на Харківщині. У 1764 р. старообрядці були вперше офіційно зареєстровані у Харкові. І дуже скоро старообрядці склали значну частку серед купецтва міста [9. – Арк. 1–2; 10. – Арк. 1–38; 11. – Арк. 1–35].

Традиційно вважається, що старообрядництво (принаймні в XIX ст.) було виключно народним релігійним рухом, що включав селян та міські стани, а вищі шари суспільства відійшли від «розколу» ще в кінці XVII ст. [Див., напр.: 26] Однак в рапорті Зміївського земського суду харківському губернатору Сергію Михайловичу Муханову від 15 травня 1847 р. зазначається, що в 1845 р. померла поміщиця Філіпьева, яка останньою з сімейства Філіпьевих сповідувала «розкол» [25. – Арк. 80]. На Харківщині на сьогодні це єдиний відомий випадок приналежності представника дворянського стану XIX ст. до старообрядництва. Однак в масштабах імперії він не був унікальним. Наприклад, в одному з селищ Курського повіту здавна проживала велика кількість дрібнопомісних дворян, які носили одне прізвище та належали до «розколу», а в Новгородській губернії до старообрядництва належала одна поміщиця разом зі своєю донькою та сином [6, с. 315]. Проблема розповсюдження

старообрядництва серед дрібнопомісних дворян Російської імперії до сих пір не була предметом спеціального наукового дослідження. Хоча очевидно, що приналежність дворян до «старої віри» хоча й мала місце, в тому числі і на Харківщині, але було скоріше винятком. В цілому, «стара віра» сприймалася серед дворянства як сліпе тримання за мертвий обряд, марновірство та породження неучтва та забобонів [1, с. 16].

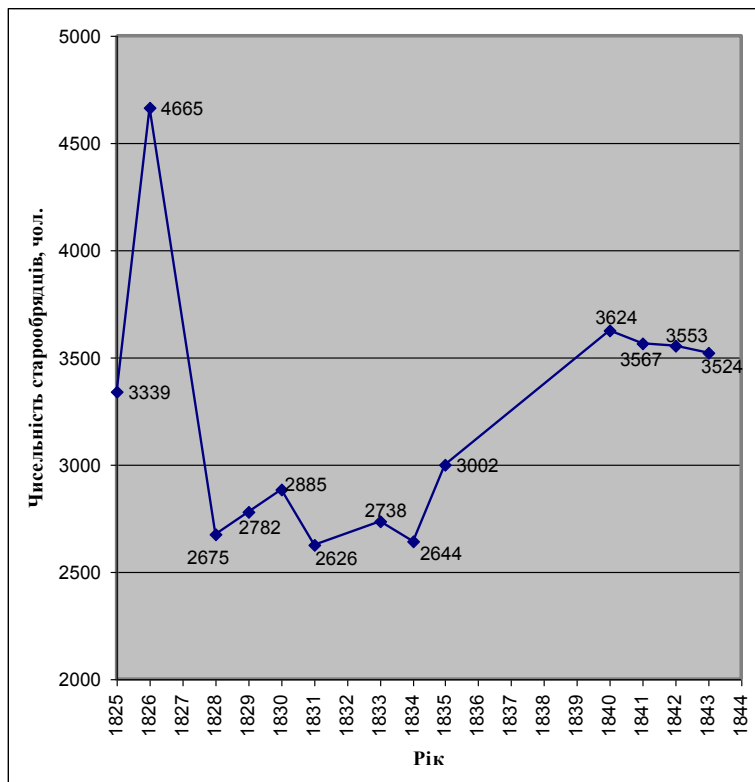
Таким чином, дані державної статистики про кількість старовірів у регіоні були заниженими. Частка офіційно зареєстрованих старообрядців у загальній чисельності населення Харківської губернії була незначною – 0,27% (за даними 1840 р.). Протягом досліджуваного періоду найбільше старообрядців Харківської губернії проживали на південному сході регіону. В конфесійному плані протягом на Харківщині, як і в попередні роки, продовжувала чисельно переважати безпопівщина. За даними 1840 р. 86 % старообрядців регіону належали до стану державних селян, 7, 67 % – до поміщицьких селян, 6,2 % – до міських станів. Зафіксований один випадок приналежності представниці дворянського стану до старообрядництва.

Література

1. *Асипова Н. В.* Церковный раскол в общественном мнении России (конец 1850-х – 1860-е гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук / Н. В. Асипова. – М., 2009.
2. *Бабинський А.* Старообрядництво / А. Бабинський. [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ukr/major.religions/oldbelievers/>. Доступ – 21.11.2009.
3. *Бежан Е. М.* Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук / Е. М. Бежан. – Омск, 2008.
4. *Безогодов А. А.* Христиане-поморцы Украины: краткий обзор и постановка вопроса / А. А. Безогодов // Старообрядництво України та Росії: минуле та сучасне: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2004. – С. 82–86.
5. *Бучастая С. И.* История старообрядчества в Чугуеве / С. И. Бучастая, О. А. Шевченко // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство. – Харків, 2005. – С. 136–140.
6. *Варадинов Н. В.* История МВД: в 8 кн. / Н. В. Варадинов. – СПб., 1858–1862. – Кн. 8: История распоряжений о расколе.
7. *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава, 2005.
8. *Голдіна С. О.* Єдиновірство як спосіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40–60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної України) / С. О. Голдіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 18. – С. 51–55.
9. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 17. – Спр. 310. – 2 арк.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 19. – Спр. 790. – 38 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 25. – Спр. 178. – 35 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – 182 арк.
13. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – 76 арк.
14. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – 58 арк.

15. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – 45 арк.
16. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – 59 арк.
17. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – 59 арк.
18. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – 148 арк.
19. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – 124 арк.
20. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – 96 арк.
21. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – 102 арк.
22. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – 88 арк.
23. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – 77 арк.
24. *ДАХО*. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – 93 арк.
25. Емельян Путаев на следствии: Сб. док. и материалов / Сост. Р. В. Овчинников, А. С. Светенко. – М., 1997.
26. Карцов В. Г. Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России: в 2 ч. / В. Г. Карцов. – Калинин, 1971. – Ч. 2.
27. Мельников П. И. (Андрей Печерский). Счисление раскольников / П. И. Мельников // Мельников П. И. (Андрей Печерский). Полное собрание сочинений. – 2-е изд. – СПб., 1909. – Т. 7. – С. 384–409.
28. Мельников П. И. Исторические очерки поповщины / П. И. Мельников. – М., 1864.
29. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк / В. И. Наулко. – К., 1975.
30. Никольский Н. М. Сектанство и развитие капитализма в России / Н. М. Никольский // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – С. 625–637.
31. Потоцкий В. П. Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008. – Вып. 5. – С. 77–88.
32. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): статистические очерки / А. Г. Рашин. – М, 1956.
33. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К, 2000.
34. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский) – Харьков, 2004. – Т. 1.
35. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2005. – Т. 2.
36. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2006.
37. Шахов М. О. Философские аспекты староверия / М. О. Шахов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://starajavera.narod.ru/> Доступ – 07.08.2009.

Додатки

Додаток 1. Динаміка чисельності старообрядців Харківщини за матеріалами канцелярії Харківського губернатора*

* Цей графік та подані нижче таблиці складені на основі: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – Арк. 72 – 79, 181 – 182; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – Арк. 62 – 64; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – Арк. 52 – 55; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – Арк. 2 – 4; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – Арк. 50 – 52; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – Арк. 46 – 47; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – Арк. 61 – 62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – Арк. 61, 63; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – Арк. 57; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – Арк. 86; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – Арк. 82; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – Арк. 75.

Роки	1825	1826	1828	1829	1830	1831	1833
Губ. місто Харків	141	154	207	199	208	221	205
Повіт. місто Зміїв	6	8	8	9	9	9	19
Харківський повіт	425	423	413	393	417	532	537
Зміївський повіт	538	568	371	396	396	475	536
Ізюмський повіт	13	15	12	10	18	4	6
Куп'янський повіт	691	696	391	404	403	326	359
Вовчанський повіт	819	2307	792	892	955	592	611
Старобільський повіт	693	487	473	471	478	466	464
Богодухівський повіт	13	7	8	8	1	1	1
В цілому по губернії	3339	4665	2675	2782	2885	2626	2738

Роки	1834	1835	1840	1841	1842	1843
Губ. місто Харків	196	205	209	159	212	161
Повіт. місто Зміїв	19	15	20	20	17	17
Харківський повіт	451	649	748	748	703	621
Зміївський повіт	510	821	753	756	697	689
Ізюмський повіт	0	30	48	52	50	48
Куп'янський повіт	359	193	443	458	461	475
Вовчанський повіт	694	643	903	874	887	925
Старобільський повіт	414	445	500	500	526	588
Богодухівський повіт	1	1	0	0	0	0
В цілому по губернії	2644	3002	3624	3567	3553	3524

Додаток 2. Кількість старообрядців по містах та повітах Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1825–1843 рр.

Рік	Чисельність попівців	Чисельність безпопівців	Частка попівців у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %	Частка попівців у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %
1825	854	2485	25,58	74,42
1826	660	4005	14,15	85,85
1828	608	2067	22,73	77,27
1829	609	2173	21,89	78,11
1830	480	2405	16,64	83,36
1831	747	1879	28,45	71,55
1833	799	1939	29,18	70,82
1834	747	1897	28,25	71,75
1835	646	2356	21,52	78,48
1840	875	2749	24,14	75,86
1841	832	2735	23,32	76,68
1842	747	2806	21,02	78,98
1843	1570	1954	44,55	55,45

Додаток 3. Співвідношення чисельності старообрядців попівського та безпопівського напрямків на Харківщині в 1825–1843 рр.

Рік	Поміщицьких селян	Різних станів	Частка поміщицьких селян у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %	Частка представників інших станів у загальній чисельності старообрядців Харківщини, %
1825	152	3187	4,55	95,45
1826	147	4518	3,15	96,85
1828	141	2534	5,27	94,73
1829	160	2622	5,75	94,25
1830	164	2721	5,68	94,32
1831	42	2584	1,60	98,40
1833	29	2709	1,06	98,94
1834	32	2612	1,21	98,79
1835	203	2799	6,76	93,24
1840	278	3346	7,67	92,33
1841	219	3348	6,14	93,86
1842	187	3366	5,26	94,74
1843	196	3328	5,56	94,44

Додаток 4. Співвідношення чисельності поміщицьких селян та представників інших станів серед старообрядців Харківщини (1825–1843 рр.)

Житлове будівництво в Харкові (1943–1980 рр.)

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Житлове будівництво в Харкові (1943–1980 рр.) В статті розглядаються етапи повоєнної відбудови житла в місті, простежуються зміни, що відбулися в 50 – 80 – ті роки в будівництві. Показані досягнення і проблеми в житловому будівництві на різних етапах розвитку міста, вплив житлової проблеми на плинність робітничих кадрів.

Іванов Станіслав. Жилищное строительство в Харькове (1943–1980 гг.) В статье рассматриваются этапы послевоенного восстановления жилья города, прослеживаются изменения, которые произошли в 50 – 80 – е годы в строительстве. Показаны достижения и проблемы в жилищном строительстве на различных этапах развития города, влияние жилищной проблемы на текучесть рабочих кадров.

Ivanov Stanislav. House-building in Kharkiv (1943–1980) Stages of post-war house reconstruction in the city, changes that occurred in house building in 50th - 80th are considered in the article. Achievements and problems of house building at different stages of the development of the city, influence of housing problem upon manpower turnover were also discussed.

В роки Другої світової війни в Харкові були зруйновані і пошкоджені всі підприємства й установи, більша частина житлового фонду міста. Особливо постраждало від німецько-фашистської окупації населення Харкова, якщо напередодні війни в місті мешкало понад 900 тис. осіб, то на день його визволення кількість мешканців не перевищувала 190 тис. осіб. [15]

«Я бачив Харків. Таким, мабуть, був Рим, коли через нього проходили орди германських варварів у V ст. Місто – величезне кладовище. На місці гігантських заводів руїни і згарища », так на засіданні зборів АН СРСР академік О. М. Толстой ділився з колегами своїми враженнями після відвідування Харкова. Зруйновані були і околиці міста: Холодна гора, Журавлівка, Основа тощо [13].

Відразу після визволення міста почалась відбудова, переважно найбільш пошкоджених будинків та виробничих площ. З метою мобілізації населення щодо впорядкування квартир, гуртожитків та

дворів створювалися комісії охорони житлового фонду. Тисячі мешканців міста, нехтуючи відпочинком під час суботників і неділеньків розбирали завали, ремонтували шляхи, обладнували дитячі майданчики тощо. Уже через рік після визволення Харкова у серпні 1944 року було відбудовано 300 тис. м² житла [16 с. 43], а протягом 1945р. відбудовано і побудовано 1100 тис. м² житла. [8 с. 112] А за перші два повоєнні роки в експлуатацію було введено до 700 тис м² житла [2 с. 26].

Незважаючи на труднощі повоєнного часу – нестачу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованих будівельників, темпи будівництва зростали. Однак планові завдання не виконувалися. Так, за 1945 рік замість 40 тис.м² за планом було побудовано лише 23 тис. м² житла [14].

Незадовільно проводилось і будівництво житла підприємствами міста. Наприклад, у 1946 році ряд підприємств ХЕМЗ, Велозавод, Харенерго, Промтехбуд та інші не ввели в експлуатацію жодного метра жилої площі, а завод ім. Малишева (№ 75) замість 16 тис. м² побудував тільки близько 3 тис. м² житла. Перевиконав планові завдання року лише ХТЗ, яким було побудовано 11345 м² житла, що становило 132 % від плану [4 с. 41].

Розгортання житлового будівництва було необхідне для відновлення промисловості, яка потребувала забезпечення житлом мешканців міста та прибулих на роботу з сільської місцевості. Враховуючи це, на вільних територіях поблизу великих підприємств, на околицях Харкова, робітникам і службовцям виділялися земельні ділянки для будівництва жилих будинків на праві особистої власності. Зокрема в робітничих селищах «Червоний жовтень», ХТЗ, Герцена, Артема, Фрунзе, Ново – Західне, селище паровозоремонтного заводу. Саме тут і мешкала значна частина робітників, які працювали на підприємствах міста [2 с. 72]. Однак індивідуальне житлове будівництво недостатньо забезпечувалося будівельними матеріалами і деталями, в багатьох випадках забудовники не одержували належної допомоги від підприємств і установ, де працювали [18 т.4., с. 266].

З кожним роком збільшувалась кількість житла у місті. У 1948 р. в експлуатацію було введено вже 3361,3 тис. м² житла, що складало більш 80% довоєнного фонду [4 с. 383]. З метою підвищення якості архітектури і будівельних робіт, впровадження індустріальних методів у будівництво, застосування прогресивних уніфікованих конструкцій в житлово – цивільному будівництві, 6 жовтня 1949 року вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР спрямована на те, щоб щороку проводити конкурс на кращі жилі й цивільні будівлі та комплекси будівель (квартали, селища) в містах і селищах Української РСР [19 т.2., с. 599-601].

Більш інтенсивно і планомірно місто почало забудовуватись з середини 1950-х років. Завдяки зростанню капітальних вкладень у будівництво житла, мобілізації всіх ресурсів будівельних організацій і підприємств, що здійснювали будівництво в 1957 р. було введено 95,2 тис. м², або 121%, що на 72% більше ніж у 1956 році. [11 с.85]

Відзначимо, що для архітектури Харкова, післявоєнного періоду за прикладом Москви було характерним зведення розкішних будинків зі шпильми за індивідуальними проектами, серед них Південний вокзал, Авіа-вокзал, Будинок Рад, а також житлові багатоповерхівки, з прикрасами, зокрема будинки на вулицях Плеханівській, Сумській, пл. Тевелева, просп. Сталіна, в районі вул. Свердлова тощо. Однак після появи Постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» від 10 листопада 1955 р., в якій вказувалося на заощадження будівельних коштів та прискорення темпів введення в експлуатацію житла, архітектура Харкова стала значно скромнішою, це було також обумовлено розширенням масштабів будівництва [3]. Про заощадження коштів та будівельного матеріалу йшлося в Постанові Ради Міністрів Української РСР від 27 квітня 1961 року [17 с. 80]. Це було викликано невинуватим будівництвом в ряді міст України огорож і парканів, для жилих і громадських будинків, торговельних підприємств, парків, скверів тощо, на що витрачалися значні кошти та дефіцитні будівельні матеріали. Так, Харківський завод «Прогрес» в 1960 році без достатньої потреби огородив капітальною огорожею довжиною 450 пог. метрів межуючу з заводом площадку. На будівництво цієї огорожі було витрачено понад 40 тис. крб [17 с. 80]. Будівельно – монтажний трест №86 Харківського раднаргоспу збудував у Харкові, на центральному проспекті, цегляну огорожу висотою 2 метри і довжиною 250 пог. метрів, вартістю 40 тис. крб. [17 с. 80]

З середини 50-х і протягом 60-х років замість квартального міського планування почало застосовуватися мікрорайонування. На запустілих площах окраїн міста почалася забудова нових житлових масивів. Основне будівництво в місті було зосереджено на вільних територіях в районах, Селекційної станції, що займало площу 187 га з населенням близько 60 тис. осіб. Друга черга забудови цього р-ну з 60-х років передбачалася на площі 335 га, житлова площа 732 тис. м² з населенням більш 80 тис. осіб. Цей район, що був розташований близько до великих підприємств і міського транспорту вважався робітничим. Початком новобудов став район Павлове поле, де перші будинки з'явилися у 1954–1958 рр. Він займав територію близько 500 га, тут після закінчення будівництва було зведено близько 500 тис. м² житлової площі, для 55 тис. населення. [1 с. 2-3] Будівлі були переважно із збірного блочного залізобетону, дещо пізніше, в 1960-ті роки, крупноблочного та крупнопанельного з вмонтованими дерев'яними вікнами, що значно економило час і людські ресурси. В ті роки панувала ідея забезпечення всіх житлом: «Кожній сім'ї – окрему квартиру». Розпочалося масове будівництво – на зміну комуналкам прийшли «хрущовки». Слід зазначити, що в центрі міста панельне домобудівництво з архітектурних міркувань не використовувалося тут будувались будинки із цегли. В справі якнайшвидшого розв'язання житлової проблеми великого значення в середині 50-х-60-х роках набув почин трудящих підприємств Харкова,

Львова, Дніпропетровська та інших міст споруджувати понад державний план будинки власними силами, методом народної будови. Для отримання необхідного будівельного матеріалу (цегли, бетону, цементу тощо) створювалися робітничі бригади для роботи на підприємствах будівельних матеріалів, щоб виробити надпланову продукцію і забезпечити будівництво своїх будинків. Наприклад, в Харкові і Дніпропетровську за цим методом було збудовано понад план близько 100 тис. м² житла, у Львові – 70 тис. м² [18 с. 267]. В Харкові, на заводі транспортного машинобудування із робітників найбільш потребує житла було організовано бригаду із 40 осіб чоловіків. Протягом трьох місяців вони працювали на цегляному заводі №2 і виробили необхідну кількість цегли для забудови п'яти 18 і 12 квартирних будинків. В результаті цих заходів за 1956 рік на заводі було введено в експлуатацію 5500 м² житла, а наприкінці 1957 року житло отримали близько 450 сімей. [10, с. 12-14] Бажаючих отримати житло шляхом власного будівництва зазначає один із робітників на заводі було багато. Після робочої зміни в цеху, йшли працювати на цегельний завод, де умови праці були важкі, контингент робітників складний, значна частина працюючих була зі сільської місцевості. У нас була мета – виробити якомога більше цегли. Нас надихало те, що кожен із нас знав в якому будинку буде його квартира, її площа та поверх [6].

Актуальною залишалася проблема якості новозбудованого житла. Будівельні організації, намагаючись виконати план, працювали в умовах штурмівщини, роботи проводилися з великими недоліками. Це призводило до зниження ефективності зроблених капіталовкладень, викликало додаткові затрати на усунення дефектів, не кажучи вже про незручності, яких зазнавали мешканці цього будинку. З 44 будинків, зданих у 1956 р. жоден не дістав відмінної оцінки і тільки 16 мали оцінку «добре». [9, с. 10] Наприклад, в центрі міста, в жилому будинку на вул. Сумській № 36/38, який споруджував УНР-611 тресту № 86 залізобетонні панелі були укладені на 15-17 см нижче від підлоги. У ряді квартир різниця у відмітках підлоги між кімнатами становила до 5 см, зменшені розміри ванних кімнат, сходових площадок тощо [9, с. 10].

Були непоодинокими випадки коли, при спорудженні будинку, цегляна стіна мала відхилення від вертикалі на 15 см, а укладені блоки подекуди на 10-12 см виступали з площини стіни. Інколи неякісно виконані цегляні блоки доводилось демонтувати і замінити звичайною цегляною кладкою. Зокрема, так було в будинку по вул. Пушкінській, 52.

Багато недоліків було і в роботі проектних організацій Харкова. Так, Діпромісто, як правило, технічну документацію видавав з запізненням та некомплектно, крім того порушували строки здачі технічної документації Діпротяжмаш, Діпроавіапром, Діпротракторо – сільгоспмаш [9 с. 10].

Між тим, гостра потреба в житлі вела до заселення будівель із значними недоліками. Респонденти свідчать, що були випадки коли мешканці житла не встигали відсвяткувати новосілля як необхідно було

замазувати зовні стики між панелями які протікали, так само як і дах, ще місяцями тривали роботи сантехніків, нерівною була підлога, двері й вікна не відчинялись або, навпаки, не зачинялись. Низькою була якість столярних робіт, що було викликано використанням лісоматеріалів без попереднього їх просушування [5].

Не дивлячись на всі проблеми, житловий фонд Харкова стрімко зростав, якщо до 1955 року в місті щороку будувалося 57-75 тис. м² житлової площі, то уже в 1966 р. було побудовано близько 400 тис. м² [1 с. 14].

Житлову проблему Харкова в значній мірі розв'язувало кооперативне будівництво, яке розпочалося у 60-ті роки. Завдяки йому на середину 1960-х років житловий фонд становив більше шести з половиною мільйонів квадратних метрів. Проте, це не задовольняло потреби зростаючого населення харків'ян і прибулих у місто на роботу мігрантів в тому числі й з сільської місцевості. У 1965 р. населення Харкова становило вже 1 млн 70 тис. осіб [2 с. 72] .

Планомірно забудовувалися Орджонікідзівський р-н, та Олексіївський житловий масив. У 1960 році були розроблені проекти забудови Левади, площі Повстання, проспекту Гагаріна тощо [12 с. 400]. Це був комплексний план забудови житлових будинків разом з магазинами, школами, дитсадками. До мікрорайону підводилися трамвайні та тролейбусні лінії. Довкола міста створювався одноповерховий житловий пояс в районах Данилівки, Журавлівки, Холодної гори, Основи тощо.

Інтенсивне житлове будівництво загострювало проблеми зведення соціально-побутових і соціально-культурних будівель у щільно забудованих частинах міста не вистачало дитячих садків і ясел. Недостатньо організовувалося продовольче забезпечення околиць Харкова, тут були відсутні аптеки, будинки побуту, тощо.

В 70-ті середині 80-х років, з подальшим розвитком народного господарства постали на порядок денний питання, пов'язані зі здійсненням програми соціальних заходів, спрямованих на підвищення добробуту людей, поліпшення якості їхнього життя. Більш інтенсивно і планомірно розвивалося будівництво в Харкові.

Тільки за першу половину 70-х років у Харкові було побудовано 3750 тис. м² житла, 80 тис. сімей отримали квартири. [16 с. 58] Замість п'ятиповерхових «хрущовок» почали будувати 9, 12, 16, поверхові будівлі з поліпшеним плануванням квартир, збільшеними площами кухонь і підсобних приміщень. Однак повільно впроваджувалися у житлове будівництво прогресивні збірні конструкції заводського виготовлення, недостатньо застосовувалися великоблочні і великопанельні конструкції стін. У другій половині 70-х-поч. 80-х рр. інтенсивно проводилась забудова мікрорайонів: Олексіївки, Салтівки, Рогані, Холодної гори, селища Жуковського тощо.

Характерною рисою при плануванні мікрорайонів міста було те, що обов'язково передбачалося спорудження шкіл, дитячих садків і ясел, магазинів, спортивних майданчиків, а також озеленення дворів

мікрорайону [4 с. 461]. У 1972 році на території житлового масиву Селекційна Станція був закладений Парк культури і відпочинку ім. 50-річчя утворення СРСР [16 с. 54]. Спорудження нових житлових масивів розвантажувало центр міста, особливо це відчувли харків'яни з пуском першої лінії 23 серпня 1975 року метрополітену [16 с. 58].

Період 1970-х – серед. 1980-х рр. були часом уповільненого економічного розвитку країни, а на початок 1980-х років стали помітними ознаки занепаду вітчизняної економіки, що відбилося й на зниженні темпів будівництва житла. Між тим з 1970 по 1980 рр. в Харкові поступово підвищувалися норми житлового забезпечення на одну людину. Зокрема, якщо у 1970 р. середня площа складала 9 м² на чол., то в 1975р. – 10,5 м², а в 1980р.- 12м². [7 с. 14] На початок 1990-х рр. забезпеченість житлом в місті складала 14,7 м² на одну людину, а середній розмір квартири становив 68,3 м², в той час як загалом по Україні він складав 79,6 м² [4 с. 462] Це свідчить про поступове вирішення житлової проблеми в місті, хоча в чергах на отримання житла ще були тисячі харків'ян.

Можна вважати, що вирішення житлової проблеми у Харкові в повоєнний період пройшло такі етапи: серпень 1943–1950рр. – відбудова найменш пошкоджених будинків, впорядкування квартир, гуртожитків, початок житлового будівництва в робітничих селищах поблизу заводів на околицях міста; 1950–1956 рр. – забудова центра міста та центральних магістралей, друга половина 50-х – 80-ті рр. – забудова нових житлових масивів, початок застосування мікрорайонування. Під час будівництва житла, як правило, враховувалася його близькість до промислових підприємств, будувати з урахуванням раціонального співвідношення квартир з різною кількістю кімнат та демографічних особливостей району забудови.

Таким чином, відбудова житла у Харкові в повоєнні роки проходила в надзвичайно складних умовах. Проте з кожним роком збільшувалась кількість житла у місті. У 50 – 60 – ті роки на окраїнних площах міста почалася забудова нових житлових масивів однак житлова проблема так і не була вирішена, що в значній мірі сприяло плинності робітничої молоді на підприємствах міста.

Література

1. *Белогуб В., Лагутцева Л.* Новые жилые массивы в Харькове / В. Белогуб, Л. Лагутцева // Жилищное строительство. – 1968. – №7.
2. *Власенко Г. Е.* Живой трудовой железобетонный / Г. Е. Власенко. – Х. 1964.
3. *В Совете Министров Украинской ССР:* о недостатках в планировании и застройке Харькова // Правда Украины – 1955. – 10 ноября.
4. *Історія міста Харкова XX століття.* – Х., 2004.
5. *Інтерв'ю з Івановою С. І.,* 1937. Краснодар Луганської області в Харкові з 1953 р.
6. *Інтерв'ю з Мартиновим М. Т.,* 192

7. Лагутцева Л. Р. Структура жилищного строительства крупного города с учетом демографии. (например г. Харьков) / Л. Лагутцева // Автореферат дисс. На соискателя Учен. Степ. Канд. тех. наук. Х., 1973г.
8. Михайлик О. Ф. Харкову – 300 років / О. Ф. Михайлик. – Х. 1956.
9. Мельник В. Невідкладні питання будівництва в Харкові / В. Мельник // Будівництво і архітектура – 1957. – №2.
10. Опыт строительство жилых домов своими руками. Сборник материалов. – К., 1957.
11. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1943–1980. Сборник документов и материалов. – Х., 1987.
12. Рідний край. – Х., 1994.
13. Соціалістична Харківщина. – 1943. – 25 грудня.
14. Соціалістична Харківщина. – 1949. – 14 серпня.
15. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943рр.) / А. В. Скоробогатов. – Харків, «Прапор», 2004.
16. Харків. Краткая справочная книга. Х., 1976.
17. Хронологічне зібрання Законів, Указів президії Верховної Ради, Постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. К. – 1963. – Т. 7.
18. Там само. – Т. 4.
19. Там само. – Т. 2.

УДК 94: [323. 17: 316. 344. 42] (477) «172/176»

Еліта войска зарожского-гетманщины между проектами малороссии и Российской Империи (конец 20-х – начало 60-х гг. XVIII в.)

Кононенко Василий

Кононенко Василий. Еліта Війська Запорізького-Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.). У статті розглядається формування малоросійської концепції та проекту Російської імперії в інтелектуальному середовищі еліти Гетьманщини. Автор ставить питання взаємовпливу цих двох ідей та практик у суспільно-політичному житті української автономії. Дані проекти розвивалися у межах процесу легітимізації української еліти свого соціального статусу у Гетьманщині. Час з кінця 20-х до початку 60-х рр. XVIII ст. був вирішальним у самоідентифікації еліти Війська Запорозького, оскільки закріпилася подвійна лояльність,

яка мала витоки ще з Речі Посполитої. Малоросійська ідентичність полягала у подвійній лояльності до православного монарха та Батьківщини-Малоросії чи іншими словами до своєї Батьківщини як імперії православної династії Романових. **Ключові слова:** Військо Запорозьке, Гетьманщина, Малоросія, Російська імперія, еліта, козацькі інтелектуали.

Кононенко Василь. Еліта Войска Запорожского-Гетьманщини между проектами Малороссии и Российской империи (конец 20-х – начало 60-х гг. XVIII в.). В статье рассматривается формирование малороссийской концепции и проекта Российской империи в среде казачьих интеллектуалов Гетманщины. Автор ставит проблему взаимных влияний этих двух идей и практик в общественно-политической жизни украинской автономии. Эти проекты развивались в рамках процесса легитимации украинской элиты своего социального статуса в Гетманщине. Время с конца 20-х до начала 60-х гг. XVIII в. было решающим в самоидентификации элиты Войска Запорожского, поскольку укрепились двойственная лояльность, которая имела корни с прошлого Речи Посполитой. Малороссийская идентичность была двойственной лояльностью до православного монарха и Отечества-Малороссии или другими словами к своему Отечеству как империи православной династии Романовых. **Ключевые слова:** Войско Запорожское, Гетманщина, Малороссия, Российская империя, элита, казацкие интеллектуалы.

Vasily Kononenko. Elite Forces-Hetman of Zaporozhye projects between Little Russia and the Russian Empire (c. 20's – early. 60's XVIII century). The paper is devoted to analyze social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate from the late 20th to the late 60th XVIII century. It is proved that idea of «freedom» was connected with service to Orthodox monarchy that determined development of Little Russian double loyalty. Cossack intellectuals created the scheme of history of their Motherland based on idea that development of «Little Russian freedoms» descended from the time of Rus', Great Duchy of Lithuania and Polish-Lithuanian Commonwealth up to their time. It is considered that development of social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate is presented in the «Cossack's chronicles». It is emphasized that the basis of Little Russian identity base on loyalty to Orthodox monarchy and Motherland-Hetmanate. **Key words:** Zaporozian Host, Hetmanate, Little Russia, elite, Cossack intellectuals.

Политические проекты – следствие политических интересов. В формировании политических проектов в Восточной Европе важную роль сыграли не только этнические факторы, но и

региональные, церковные, общеславянские интересы [11, с. 8]. Важно, то что история казачьего автономизма в XVIII в. была больше историей того, что известные деятели украинской государственности раннего нового времени хотели сделать, нежели того, что они сделали. И общественно-политическая жизнь Украины-Гетманщины проходила больше в области истории сознания, чем в сфере истории событий. Такое видение истории просматривается в украинской историографии и в исторической памяти украинского народа. Более того, общественно-политическая мысль украинской интеллигенции с второй половины XIX в. до наших дней больше развивалась в рамках оценки места прошлого Украины раннего нового времени между ее соседями, а не как самостоятельное историческое явление.

Очерченная научная проблема принадлежит к истории политического сознания Гетманщины. В украинской и мировой историографии ее с разными акцентами ставили А. Бовгиря, В. Горобец, И. Дзыра, З. Когут, В. Кравченко, Т. Литвинова, А. Миллер, А. Оглоблин, С. Плохий, А. Путро, В. Смолий, В. Степанков, А. Струкевич, Н. Шевченко, Н. Яковенко и др. исследователи [1; 2; 3; 4; 5; 11; 12; 17; 20; 25; 26; 27]. Не смотря на значительное наработки с этой тематики, далеко не все остается понятным. Как сосуществовали проекты Малороссии и Российской империи в умах казачьих интеллектуалов? Они противопоставлялись или подталкивали развитие друг друга? Наконец, самое неожиданное: возможно их развитие было взаимообусловлено? Статья есть попыткой сделать небольшой интеллектуальный срез политического сознания элиты Гетманщины именно в контексте поставленных вопросов.

Главной идеей статьи есть тезис, что в процессе легитимации украинской элитой своего социального положения в Гетманщине в ее среде сформировалось и закрепилось малороссийское сознание. Время с конца 20-х до начала 60-х гг. XVIII в. было решающим в самоидентификации украинской элиты: в среде казачьих интеллектуалов сформировалось устойчиво укрепились малороссийское сознание, что в общественной жизни сказывалось через одноименную идентичность. Этот период необходимо рассматривать как сложный процесс, который включал умирание и возрождение разных автономистских идей и развитие общеимперского сознания. Причем весь спектр общественно-политической жизни можно «уложить» в реализацию политиками и интеллектуалами взаимосвязанных концепций Малороссии и Российской империи.

История украинской элиты раннего нового времени – это история ее поисков своего места на ментальной и религиозной карте Центрально-Восточной Европы. Двигателем этих исканий был недостаток легитимности ее социального положения в глазах народа, которым она руководила. Это было понятно как для самой элиты, так и для соседей Гетманщины. Нехватка легитимности отложила отпечаток в

политическом сознании новой элиты, которая свои интеллектуальные силы потратила на оправдание своего статуса через исторический миф и в меньшей мере – закон.

Важно, что общественно-политическое сознание элит Российской империи имело имперские византийские и римские истоки. Влияние византийских идей и практик в Восточной Европе даже приобрело в историографии термин «Byzance aprus Byzance» [10 с. 336]. Важно, что многие церковные и светские деятели Великороссии и Малороссии осмысливали свою общественную деятельность в категориях Рима и Византии и видели в новорожденной Российской империи продолжательницу древних имперских традиций. Это стало основой сближения малороссийской концепции светских интеллектуалов Гетманщины с проектом Российской империи.

Концепция истории казацких интеллектуалов XVIII в. была ответом на церковную версию совместного прошлого Малороссии и Великороссии. Традиция казацкого летописания имела аналоги в центральноевропейской историографии. Новым было то, что украинские светские интеллектуалы, имея церковную и универсальную версию истории Восточной Европы, создали новую концепцию прошлого [6, с. 9–12]. Например, выходцы из Молдавии после Прутского похода 1711 г. не только влились в имперское пространство, но и стали пионерами в формировании имперского сознания [14, л. 1–2]. В этом контексте казацкая концепция Малороссии была альтернативой проекту унифицированной Российской империи.

Время от попытки ликвидации политических институтов Гетманщины до полной интеграции Малороссии в Российскую империю стало знаковым в легитимации казацкой старшиной своего места в украинском обществе и развитии малороссийского сознания и идентичности. Поколение элиты после 20-х гг. XVIII в. выросло в атмосфере сосуществования в Российской империи украинской автономии. В царствование Анны Иоанновны и Елизаветы Петровны казацкая элита привыкла к империи и автономии. В 60-е гг. XVIII в. украинская элита вошла как лояльная императорскому престолу правящая социальная группа и как сословие, которое имело особые права перед этим монаршим домом.

Поворот в малороссийском политическом сознании к союзу с православным соседом также во многом объясняется воздействием негативных образов «ляхов» и «агарян». Для светских интеллектуалов Гетманщины поляки и казаки имели совместные корни. Например, для С. Величко отношения между ними были братскими, но они были разорваны «зрадою ляхов». «Агаряне» и «земля агарянская» были вообще самыми большими врагами христианства. На протяжении значительной части XVIII в. татары и Турецкая империя представлялись грозной силой, и люди воспринимали политический мир в контексте негативного образа

мусульманского мира. Вражеское окружение Украины в представлении церковной и светской элиты воочию видно из ниже приведенных строчек:

О, жалю мой незносный! Больше ли чекати?

Крайней ли погибели еще выглядати

Будем? Не видим что ся грядет? Окаянни...

Кая нужда есть? Еще честь за честь воздати

Можем! Татаре, турки и немцы бывали

Не страшни: и ляхи ли ужасни нам стали? [13, с. 262-263]

В этом контексте важно, что в поле внимания малороссийских интеллектуалов попадали проекты, направленные против внешних врагов Российской империи (и Гетманщины!) [8, л. 103]. Это безусловно сближало видение и реализацию обозначенных в заглавии политических проектов.

Украинская автономия легитимировала свое существование своей длительной историей. В традиции исторического легитимизма написано произведение Ф. Трофимовича. Его драма «Милость Божія, Украину от неудобь носимых обид лядских Богдана Зеновія Хмельницкого преславного войск запорожских гетмана, свободившая и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в училищах Кіевских в 1728 году» свидетельствует о подъеме малороссийского патриотизма в связи с дарованием некоторых давних «прав» казацкой элите. Автор хвалит Петра II и Д. Апостола и с благоговением вспоминает Б. Хмельницкого как идеального исторического деятеля [13, с. 261].

Восприятие украинскими интеллектуалами российских самодержцев в имперском контексте также просматривается в произведениях учащихся Киевской школы – детях казацкой элиты. Так, студенты Киево-Могилянской Академии на честь приезда Елизаветы Петровны создали представление-диалог:

Кіевъ днесъ, градувъ мати радость ощущаю

И для того на златом возе поезжаю.

От радости вопію: чада поспешайте –

Елизаветъ Петровну со мной встречайте!...

Седьмьсотъ сорок четвертый годъ златой сіяет

Дщерь Петрова Елизаветъ Кіевъ посещаетъ... [21, л. 6]

Киевские интеллектуалы даже сравнивали российскую императрицу с римским философом на троне:

Во правду Аврелій монарх бывъ велій,

Что равно нету на целом свету.

Только ему точно едина восточна

Императрица, Россійска денница... [21, л. 7]

Встречаясь с новым аристократическим стилем жизни российского дворянства, малороссийская шляхта меняла одежду и язык. В результате этого она постепенно теряла привычные черты своей традиционной жизни [16, л. 5-14]. По словам представителей элиты, «в черкесском платье не

достичь успеха в обществе». Поэтому молодое поколение шляхетства органично восприняло имперские ценности как ценности нового общества, в котором можно достичь социального успеха. Даже традиционно настроенными казацкими старшинами были восприняты политические ценности имперского общества. Так, в частных записях генеральный хорунжий Н. Ханенко в Москве 14 декабря 1749 г. величает императрицу: «Всепресветлейшая и великодержавнейшая государыня августейшая императрица и самодержица всероссийская государыня всемилостивейшая» [8, л. 110]. Ханенко делает акцент на самодержавном характере власти императрицы и называет ее «помазанницею Божою» [8, л. 112]. Но вместе с тем Н. Ханенко говорит о давних правах малороссийской элиты и убеждает императрицу поддерживать традиционные устои общества: «для вящей всероссийския имперіи славы и для лучшей томуж краю пользы въ первобытность привести...» [8, л. 111]. Это яркий пример доминирующей двойственной лояльности казацких интеллектуалов: православному монарху и Отечеству-Малороссии.

Развитию малороссийского сознания сопутствовала правовая легитимация традиционной общественной жизни. Например, императрица Анна Иоанновна своим указом способствовала направленности деятельности украинских правоведов на кодификацию местных действующих законов [22, л. 4]. Эта кодификация права, по которому должен был судиться «малороссийский народ», переводилась на русский язык [18, л. 1-4]. Также указом этой императрицы подтверждались законы Петра I, которые учитывали «малороссийские права» [23, л. 1].

Казацкая старшина после эпохи Петра Великого встретилась с реальностью признания самобытности Гетманщины в рамках централизованной Российской империи, в которой регламентировалось все: от места людей-бюрократов по табели за рангами до количества каналов, которые необходимо было прорыть на Васильевском острове [15, л. 1-4]. Примером этого служит исследование дела в «комиссіяхъ объ обидахъ приключаемыхъ отъ великороссіянь малороссийскому народу» при К. Разумовском [19, л. 1-6]. Также императрица Елизавета Петровна своим указом предписывала гетману наводить справки об украинцах в Коллегии иностранных дел [24, л. 1]. Все это усиливало автономистское видение политической жизни Гетманщины в рамках малороссийской терминологии.

Таким образом, казацкий автономизм от 20-х гг. XVIII в. до ликвидации Гетманщины развивался одновременно с институционной ликвидацией украинской автономии. Легитимация малороссийской элиты была неразрывно связана с включением малороссийского сознания в имперский интеллектуальный контекст. Концепция «Малороссии» на протяжении этого времени вошла составной частью в проект Российской империи.

Литература

1. *Бовгиря А. М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис. ... кандидата історичних наук / А. Бовгиря. – К., 2004.
2. *Горобець В.* «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007.
3. *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / І. Дзира. – К., 2006.
4. *Когут З.* Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
5. *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К., 2004.
6. *Кононенко В.* Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII – кінець XVIII ст.) Автореф. ... канд. істор. наук / В. Кононенко. – К., 2010. – С. 11-12.
7. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. Кравченко. – Х., 1996.
8. *Летопись о начале света, особливо о Польше и Малой России* // ИР НБУВ.–Ф. VIII.–Д. 147/56.
9. *Литвинова Т.* Общественная мысль Украины, второй половины XVIII – XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... канд. истор. наук / Т. Литвинова. – Днепропетровск, 1993.
10. *Мейендорф И.* Византийское наследие в Православной Церкви / И. Мейендорф. – К., 2007.
11. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М., 2008.
12. *Оглобин О.* Люди Старої України та інші праці / О. Оглобин. – Острог–Нью-Йорк, 2000.
13. *Петров Н.* Очерки изъ украинской литературы XVII – XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII – XVIII вв., преимущественно драматическая / Н. Петров. – К., 1911.
14. *Постановления депутатов дворянства и духовенства Бессарабии о создании комитета двенадцати для утверждения молдавских прав, привилегий и обычаев 1815 г.* // Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. Вернадского (далее – ИР НБУВ).–Ф. V. –Д. 925.
15. *Про невіддільність українців юрисдикції російських установ на Україні* // Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (далее – ЦГИАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Д. 794.
16. *Путешествие Елизаветы из Москвы в Киев в 1744 г.* // ИР НБУВ. – Ф. X. Д. 4232. – Л. 5-14.
17. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. Степанков – К., 1997.
18. *Справа про зведення та переклад російською мовою закон, по яким судився український народ* // ЦГИАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Д. 3284. – Л. 1-4.
19. *Справа про передачу в Генеральну військову канцелярію розслідування справ з «комиссии об обидах приклоняемых» от великороссиян малороссийскому народу» у зв'язку з ліквідацією останньої (8 грудня 1750 – 9 січня 1751 рр.)* // ЦГИАУК – Ф. 51. – Оп. 3. – Д. 11551. – Л. 1-6.

20. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – К., 2002.
21. 1744 р. у Києві // ІР НБУВ. – Ф. X. – Д. 4461. – Л. 7.
22. *Указ* імператриці Анни Іоанновни гетьману Даниїлу Апостолу о составлении единого кодекса законов для жителей Украины на основе малороссийского права, магдебурского и саксонского статутів (17 ноября 1730 г.) // ЦГИАУК. – Ф. 1407. – Оп.1. – Д. 15. – Л. 4.
23. *Указ* імператриці Анни Іоанновни о подтверждении указов Петра I, запрещавших взимать с жителей Украины ямские и почтовые подводы и продовольствие без подорожных и без уплаты поверстных денег (30 июня 1730 г.) // ЦГИАУК. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 1.
24. *Указ* імператриці Єлизавети Петровни гетьману Кирилу Розумовському о наведении справок о проживающих в России украинцах и по другим вопросам только через коллегію Иностранных дел (31 декабря 1751 г.) // ЦГИАУК. – Ф. 1407. – Оп. 1. – Д. 27.
25. *Шевченко Н.* Общественно-политические движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века: Дис. ... канд. истор. наук. / Н. Шевченко. – К., 1991.
26. *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 470 с.
27. *Plokhly S.* Tsars and Cossacks: A study of Iconography / S. Plokhly – Cambridge: Cambridge university press, 2002.

УДК 94: 338. 43. 02 (477. 54) «1943/1947»

Аграрна політика радянської влади в перші післявоєнні роки та її вплив на стан сільського господарства Харківщини

Лупіка Тетяна

Лупіка Тетяна. Аграрна політика радянської влади в перші післявоєнні роки та її вплив на стан сільського господарства Харківщини. Стаття присвячена дослідженню основних особливостей аграрної політики радянської влади в післявоєнний період та її вплив на стан сільського господарства Харківщини. Зроблено висновок, що аграрна політика, впроваджена тоталітарним сталінським режимом в післявоєнний час, мала згубний характер на стан сільського господарства як країни в цілому, так і Харківського регіону зокрема, і стала основою голодомору 1946–1947 рр. **Ключові**

слова: аграрна політика, сільське господарство, політика хлібозаготівель, голодомор, тоталітарний режим.

Лупіка Тат'яна. Аграрная политика советской власти в первые послевоенные годы и её влияние на состояние сельского хозяйства Харьковщины. Данная статья посвящена исследованию основных особенностей аграрной политики советской власти в послевоенный период и её влияния на состояние сельского хозяйства Харьковщины. Сделан вывод, что аграрная политика, введенная тоталитарным сталинским режимом в послевоенный период, имела губительное влияние на состояние сельского хозяйства как Харьковского региона, так и страны в целом, а так же стала основой голодомора 1946–1947 гг. **Ключевые слова:** аграрная политика, сельское хозяйство, политика хлебозаготовок, голодомор, тоталитарный режим.

Lupika Tatiana. Agricultural policy of the Soviet power in the first post-war years and its influence on the development of Kharkiv villages. The present paper is devoted to the complex investigation of the characteristics of the principal causes and features of the condition of the agrarian policy of the totalitarian regime during the post-war period, its influence on the condition of the agriculture of the Kharkiv Region. The conclusion has been made and substantiated that the agrarian policy adopted by Stalin's regime during the post-war period, had affected the condition of the agriculture of the Kharkiv Region and the whole country and it was the basis of Holodomor of 1946–1947. **Key words:** agriculture, agrarian policy, famine, the policy of grain-collectivity, totalitarian regime.

Тема дослідження економічних відносин, зокрема аграрної історії та розвитку сільського господарства післявоєнного періоду продовжує залишатися актуальною і на сучасному етапі розвитку країни. Вже чимало зроблено у справі вивчення аграрного питання в історії українського народу. Але історіографія проблеми недостатньо об'єктивно висвітлює вплив аграрних відносин на стан перетворень, що відбувались на селі в повоєнний період. Так, в працях радянських істориків, зокрема в роботах М. Гавриша, С. Островського [7], В. Юрчука, І. Кожукала [26], П. Снітка [14], І. Разнатовського [18], В. Сидоренка [21] та ін., зазначалось, що основною метою аграрної політики було організаційно-господарське зміцнення колгоспно-радгоспної системи на селі. І зовсім нічого про методи здійснення аграрної політики, вплив політики хлібозаготівель на розвиток сільського господарства та про поступове наростання голоду не сказано. Лише в період незалежності з'явилась можливість ретельно проаналізувати передумови та причини економічних негараздів в країні та об'єктивно висвітлити історію аграрних перетворень на селі. В цей час історики одержали можливість широко

використовувати архівні матеріали та писати про дійсне становище в українському повоєнному селі, висвітлювати соціально-економічні та моральні аспекти проведення аграрної політики радянської влади, яка і стала причиною продовольчих труднощів та голоду 1946–1947 рр. Саме В. Калініченко [14–16], І. Воронов, Ю. Пилявець [6], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [2–5], В. Сергійчук [20], Ю. Шаповал [24, 25], С. Білокінь [1], І. Рибак [19] та ін. критично оцінюють згубний вплив хлібозаготівельної кризи та аграрної політики на стан перетворень, що відбувались на селі в перші післявоєнні роки.

Праці публіцистів, письменників та фахівців-істориків дали поштовх до висвітлення в українській історії трагічної теми післявоєнного голоду в колективних монографіях, збірниках документів і свідчень, підручниках й навчальних посібниках тощо. Важливим внеском у дослідження теми став збірник документів і матеріалів «Голод в Україні 1946–1947 рр.» [8], як і численні інші розробки науковців. Значну кількість публікацій підготовлено й опубліковано саме до 60-х роковин повоєнного голоду [2–5; 17]. Втішною є участь у вивченні цієї актуальної теми молодих дослідників [10, 11; 12; 14, 15].

Основним завданням даної статті є дослідження впливу аграрної політики радянської влади на стан сільського господарства Харківщини післявоєнного періоду.

Повоєнні роки – це час, коли перед Україною постало основне важливе завдання – відбудова економіки і, зокрема, відбудова зруйнованого сільського господарства. Харківщина не стала винятком. Перемога над нацистами породила у народі сподівання на майбутнє покращення життя. Але відбудова господарства селян, які постраждали від війни, завдяки «підкуванню» комуністичної партії, стала аж ніяк не загальнодержавною справою, а особистою справою простих сільських трудівників. Хоча роботи з відродження аграрного сектору в усіх звільнених районах країни почалися ще з 1943 р. і здійснювалися за єдиним планом – постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від окупації» від 21 серпня 1943 р., яка визначала порядок і строки, методи та засоби здійснення відбудови народного господарства, але колективні та індивідуальні селянські господарства не звільнялися від непосильних поставок сільськогосподарської продукції. Нікого не турбувало, що сільське господарство Харківщини повоєнних часів, як і України в цілому, було зовсім зруйноване, колгоспи, радгоспи – пограбовані, сотні сіл – спалені. Незважаючи на величезні збитки, сільський товаровиробник змушений був нести подвійний тягар – відбудовувати село та відновлювати продуктивні сили у промисловості [8, с. 7]. Українське село не змогло протистояти сильній засусі 1946 р. Життя більшості громадян після війни балансувало на межі голоду.

Над селом нависав величезний бюрократичний апарат, єдиним завданням якого було вилучення з нього максимально можливого обсягу продукції, виробленої як у громадському господарстві, так і на

присадибних ділянках. Перед колгоспами і радгоспами ставилось основне завдання – виробництво сільськогосподарської продукції за будь-яку ціну, але при цьому умови життя селян не цікавили владу. У передовій статті газети «Правда» зазначалося: «Кошти колгоспів, працю колгоспників необхідно спрямувати на розвиток громадського господарства колгоспу» [19, с. 98-99]. А це призвело до того, що сільське господарство мало розвиватися, спираючись виключно на власні ресурси. У повоєнному селі увесь основний тягар відбудовних робіт в колгоспах взяли на себе жінки і діти віком від 10 років, оскільки багато чоловіків загинули на фронті або прийшли додому каліками. Нормованого робочого дня не існувало, працювали повний світовий день – від сходу та до заходу сонця. Більшість сільськогосподарських робіт виконувалося вручну. Через брак робочої сили, техніки, худоби значна частина сільськогосподарських робіт виконувалась із запізненням. Посів здійснювали некондиційним насінням у невідготовлений ґрунт.

У 1946 р. тривало розширення орних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, зберігався низький агротехнічний рівень виробництва. Малосніжна зима 1945–1946 рр., весняно-літня посуха ускладнювали ситуацію.

Але влада не квапилася змінювати становище на селі. Одразу після війни партія розробила четвертий п'ятирічний план господарського розвитку країни на 1946–1950 рр., метою якого було швидкими темпами досягти довоєнного рівня розвитку промисловості та сільського господарства.

Разом з тим продовжувалося викачування коштів із сільського господарства методом здійснення нееквівалентного обміну між містом і селом. Ціни на промислову продукцію завищувались, а директивні заготівельні ціни на сільгосппродукцію були суто символічними. Останні навіть не покривали витрат на виробництво даної продукції та транспортних витрат на доставку товарів на заготівельні пункти. Роздрібні ж ціни на сільгосппродукцію були у декілька разів вищими. Колгоспи мали здавати державі фактично все зерно, включаючи посівний матеріал, за безцінь, а потім частину необхідного їм насіння купувати за значно вищу ціну. Тому колгоспи змушені були брати у держави кредити, які не мали можливості потім виплатити. Зрозуміло, що за таких обставин у колгоспів не було коштів для відтворення господарства, а через це низькою була й оплата трудоднів (пересічно від 60 коп. до 1 крб. на один трудодень) [6, с. 3-7]. Завищеними, економічно не обґрунтованими були й норми державних заготівель сільгосппродукції. Проте такий стан аж ніяк не турбував радянське керівництво. Влада вважала, що відсутність прибутку якраз і повинна стимулювати розвиток сільського господарства. Таким чином, у сільському господарстві склалася ситуація, коли колгоспам не вигідно було добре працювати, домагаючись високих врожаїв, оскільки всю вироблену продукцію у них забирали.

Практично не маючи зиску з колгоспної праці, селянин жив переважно з свого присадибного господарства. Але, при цьому, кожен селянський двір мав платити податок на землю та постачати державі встановлену кількість продуктів. Це значно послаблювало особисте господарство. Також вилучалися і так звані лишки землі, надані колгоспами для розвитку підсобних господарств [6, с. 10-11].

Окрім податків і обов'язкових натуральних поставок сільгосппродукції існували плани обов'язково-примусової підписки на державну позику, яка вважалася надзвичайним грошовим податком. Мета кожної такої позики – залучення коштів населення для виконання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства. А постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 липня 1946 р. «Про хлібозаготівлі» та постанова липневого (1946 р.) пленуму ЦК ВКП(б)У була розпочата хлібозаготівельна кампанія, що проводилась під гаслом: «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»; впроваджувались «п'ятиденки хлібоздачі»; підкреслювалось, що «план повинен бути виконаний, навіть якщо він в окремих випадках є напруженим». Ударною силою по проведенні цієї кампанії були так звані «бійці партії» – комуністи на селі [23, 12 вересня].

Головний принцип заготівельної кампанії – фактично податковий характер заготівель. Колгоспи повинні були в обов'язковому порядку здавати державі свою продукцію. Були значно завищені плани державних хлібозаготівель. Враховуючи посуху 1946 р. ці плани не були виконані. І влада вдалася до кампанії тиску на місцеве керівництво з метою примусити до виконання плану обов'язкової задачі сільгосппродукції і, в першу чергу, до виконання плану хлібозаготівель [6, с. 25-27]. Харківська область не стала винятком.

Одержуючи директиви центру, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення зерна із села незалежно від його становища. Для успішного проведення кампанії хлібозаготівлі використовувалися засоби грабіжницького характеру: від визначення «біологічної врожайності» з кожного гектара посівів до різних видів покарань партійних та радянських працівників, голів колгоспів, рядових селян за затримку хлібоздачі тощо.

Згадуючи початок хлібозаготівлі у 1946 р., М. Хрущов зазначав: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси та офіційних документах він «обґрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, відібрати у народу в засіки держави» [8, с. 7-9].

Яскравим підтвердженням цих слів є постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівлі по областях УРСР від 23 січня 1946 р., в якій зазначалося, що у багатьох областях УРСР, які не виконали своїх зобов'язань перед державою на 1 січня 1946 р., останнім часом серйозно послаблено увагу партійних і радянських організацій у справі хлібозаготівлі. У цих областях не тільки не вживаються заходи до

посилення заготівлі у січні, а допущено різке зниження хлібозаготівлі, і в окремих областях навіть згорнули здачу хліба...(наприклад, колгоспи Харківщини мали віддати державі з урожаю 1945 р. приблизно 6848 тис. пудів) Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У грізно нагадували, що вони мають у своєму розпорядженні факти, які свідчать, що в деяких областях УРСР, в тому числі і Харківської області, керівники партійних та радянських організацій не ведуть рішучої боротьби з протидержавною політикою укриття хліба від здачі державі та припускають у керівництві хлібозаготівлями серйозні помилки і недоліки, що дезорганізують хлібозаготівлі. У багатьох колгоспах до виконання плану хлібозаготівлі незаконно створюються різного роду фонди, також мають місце численні випадки грубого порушення закону про хлібопостачання. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 20 січня 1946 р. ухвалили: зобов'язати виконками облард та обкоми КП (б) У негайно усунути недоліки в керівництві хлібозаготівлі та покінчити з наявною в окремих районах антидержавною практикою укриття хліба від здачі державі, а винних у цьому суворо покарати; у десятиденний термін перевірити у всіх колгоспах і радгоспах, які не виконали своїх зобов'язань перед державою, засипання насіннєвих фондів з насіннєвих ділянок, та неправильно засипані насіння в порушення існуючого закону здати державі за планом хлібозаготівлі; прийняти найрішучіші заходи до посилення хлібоздачі усіма колгоспами і радгоспами за державними зобов'язаннями з урожаю 1945 р. та забезпечити протягом січня-лютого 1946 р. виконання державного плану хлібозаготівлі. Відзначаючи, що продовжуються неприпустимий стан виконання колгоспниками своїх зобов'язань перед державою за зернопоставки за 1945 р., обкомам КП(б)У і виконкомам обласних рад наказали негайно організувати в кожному районі суцільну перевірку виконання зобов'язань кожним господарством і забезпечить не пізніше 15 лютого 1946 р. виконання зобов'язань за зернопоставки всіма господарствами колгоспників з їх присадибних ділянок [8, с. 17-18].

Наростала хвиля непокори державній політиці хлібозаготівель, адже вже у колгоспників вилучили все, що могли. Разом з тим країною ширилася хвиля репресій проти непокірних. Розпочалася політика боротьби з так званим розбазарюванням та розтягуванням зерна, саботажем хлібозаготівель. Репресії поступово набули такого розмаху, що це загрожувало повним винищенням більш-менш підготовлених кадрів [6, с. 25-27].

Але, незважаючи на посилення репресій у кінці 1946 – на початку 1947 років, план хлібозаготівель не виконувався. Сталін та його прибічники вважали, що причиною невиконання державного плану є аж ніяк не помилки в аграрній політиці та засуха, а погана робота колгоспників. Вважалося, начебто ці люди не проводять більшовицької боротьби за хліб, проявляють терпимість до фактів недобросовісного ставлення до державних інтересів тощо.

Фактично виконання хлібозаготівельного плану на селі призвело не лише до повного викачування хліба, але й вилучення будь-якої сільгосппродукції.

У лютому 1947 р. відбувся Пленум ЦК ВКП (б), що прийняв рішення про заходи піднесення сільського господарства у післявоєнний період. Пленум поставив перед партійними, радянськими, сільськогосподарськими органами такі завдання: ліквідувати в найкоротший термін відставання зернового господарства, особливо виробництво пшениці, шляхом всебічного підвищення врожайності і повного освоєння всіх невикористаних земель [13, с. 232]; забезпечити відновлення і дальший розвиток бурякосіяння і піднесення інших технічних культур; створити умови для розвитку тваринництва, особливо свинарства; рекомендував направити в МТС і колгоспи агрономів та механізаторів [18, с. 53].

Все це передбачалося здійснити вольовими, адміністративно-командними методами.

А в той час на селі розпочався голод 1946–1947 років. Колгоспам нічим було оплачувати трудові колгоспникам. Хоча зерно в країні було, люди змушені були збирати мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання; їли кропову, лободу, листя та кору дерев, дрібних гризунів, кішок та собак. Рятуючись від голоду селяни цілими сім'ями покидали колгоспи, подаючись у міста і райони, де було простіше з харчами. Або лишаючись на місцях свого проживання, намагались влаштуватись на місцеві підприємства і установи, де була карткова система забезпечення продовольчими товарами [6, с. 29–46]. Партійним керівництвом було вжито заходів щодо повернення колгоспників до праці на користь держави. Повністю були поновлені норми довоєнного часу, що обмежували свободу пересування колгоспників: вони були фактично позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалися оплата з тимчасової непрацездатності, пенсійне забезпечення. Суворо каралися ті, хто «вкрав з колгоспного поля хоча б один колосок». Саме тоді, коли люди ходили опухлі від голоду, їхній хліб радянська влада вивозила до Європи. Цим комуністичні правителі намагались продемонструвати перед усім світом, що населення в Радянському Союзі не тільки не голодує, а навпаки, СРСР має можливість врятувати від цього лиха Європу [9, с. 85–88].

Отже, аграрна політика радянської влади не спроможна була вирішити проблеми повоєнного села, обмін між містом та селом не був рівноцінним, обов'язкові поставки державі поглинали майже весь урожай, оплата праці в колгоспах була мізерною, присадибні господарства селян обкладали непосильними податками, відчувалась гостра нестача робочої сили, відсутність необхідної сільськогосподарської техніки. Посуха 1946 р. поглиблювала ці труднощі. Як наслідок антиселянської політики тоталітарного режиму – черговий третій голодомор в Україні. Все це разом свідчило про глибоку кризу в сільському господарстві країни, трагічний стан селянства. Тоталітарний режим завів селянське господарство в глухий кут.

Література

1. Білоконь С. Голодомор: різні типи і способи терору / С. Білоконь // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – №4. – С. 90-96.
2. Веселова О. Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки / О. М. Веселова // Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 353-359.
3. Веселова О. Голодомори в Україні (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.: Логос, 2000.
4. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946 – 1947 рр. в Україні / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98-124.
5. Веселова О. Українське село під час голоду 1946–1947 рр. / О. Веселова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 392-402.
6. Воронов І. Голод 1946–1947 рр. / І. Воронов, Ю. Пилявець. – К.: Знання УРСР, 1991.
7. Гавриш М. Т. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет / М. Т. Гавриш, С. Я. Островский. – Харьков: Облиздат, 1958.
8. Голод в Україні 1946–1947 роках: Документи і матеріали / Упоряд. О. М. Веселова, Т. Т. Гриценко, А. П. Огінська. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996.
9. Голодомори в підрадянській Україні: Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / колектив авторів Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України: Веселова О., Кульчицький С., Лук'яненко Л., Марочко В. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
10. Горбуров К. Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946–1947 років / К. Горбуров // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 358–360.
11. Горбуров К. Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР / К. Горбуров. – Миколаїв: Вид-во Шамрай П. М., 2006.
12. Долинянська Т. Голод в СРСР 1946–1947 років: Ретроспективний соціально-політичний аналіз. Всесвітня історія / Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. Долинянська. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2006.
13. Історія народного господарства Української РСР у трьох томах, чотирьох книгах. Том 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті рр.). – Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960рр.). – К.: Наукова думка, 1985.
14. Калініченко В. Повоєнний голод в Україні (2 пол. 40-х рр. XXст.): Автореф. дис.к.і.н.: 07.00.01. / В. Калініченко. – Х.: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2001.
15. Калініченко В. До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні / В. Калініченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 430–435.
16. Калініченко В. Столиця відчаю / В. Калініченко. – Харків – Нью-Йорк – Львів: Вид-во М. П. Коць, 2006.

17. Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. / О. Рабенчук // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87-100.
18. Разнатовський І. Господарсько-організаторська діяльність Української радянської держави (1945 – 1959 рр.) / І. Разнатовський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
19. Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. Рибак. – К.: Рідний край, 1997.
20. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук / Ін-т українознавства Нац. Ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1997
21. Сидоренко В. Шляхом великого почину: З історії розвитку соціалістичного змагання на Україні в 1929 – 1962 рр. / В. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1965.
22. Снитко П. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1946 – 1950 гг.) / П. Снитко – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1966.
23. Соціалістична Харківщина. – 1946. – 12 вересня.
24. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990.
25. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993.
26. Юрчук В. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1947гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало – К.: Политиздат Украины, 1986.

УДК 394: 316. 343 – 058. 14: [631. 3. 081. 1] (477.54) «193»

«Новий» Харків проти «старого»: повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки

Любавський Роман

Любавський Роман. «Новий» Харків проти «старого»: повсякденне життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки. Стаття присвячена дослідженню повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу у 1930-і роки. Досліджуються житлові умови, проблеми харчування, а також дозволя робітників Харківського тракторного заводу. Робиться висновок про те що, намагання влади організувати повсякденне життя працівників Харківського тракторного заводу за соціалістичним зразком мали

незавершений, половинчастий характер. **Ключові слова:** повсякденне життя, робітники, Харківський тракторний завод.

Любавський Роман. «Новый» Харьков против «старого»: повседневная жизнь работников Харьковского тракторного завода в 1930-е годы. Стаття посвящена исследованию повседневной жизни рабочих Харьковского тракторного завода в 1930-е годы. Исследуются жилищные условия, проблемы питания, свободное время рабочих Харьковского тракторного завода. Делается вывод о том, что попытки советской власти организовать повседневную жизнь рабочих Харьковского тракторного завода по социалистическому образцу имели незавершенный, половинчатый характер. **Ключевые слова:** повседневная жизнь, работники, Харьковский тракторный завод.

Lubavsky Roman. "New" Kharkov against the "old": everyday life of Kharkov tractor factory workers in 1930. Article is devoted to daily life of workers of the Kharkov tractor plant in 1930. It investigates housing conditions, problems of food and entertainment of Kharkov tractor factory workers. The conclusion is that government's attempts to organize the daily life of workers of the Kharkov tractor plant according to socialist model had incomplete, one-legged character. **Keywords:** everyday life, workers, the Kharkov tractor factory.

Бурхливі події 1917 року та громадянська війна були лише першими акордами соціалістичної революції. Провідні діячі більшовицької партії, такі як В. І. Ленін, А. В. Луначарський та інші у своїх працях та промовах неодноразово вказували на те, що соціалістична революція є складним суспільно-політичним процесом. Вони вважали, що на шляху будівництва комуністичного суспільства необхідно було здійснити три революції: політичну, економічну (регулювання виробництва й розподіл благ) та революцію побуту [1, с. 7]. Радянська влада прагнула докорінно змінити повсякденне життя соціуму, його визначальні ціннісні орієнтири і традиційні складові[2]. Лідери більшовицької партії були впевнені в тому, що при зміні політичного устрою, соціально-економічних відносин та побутових умов життя зміниться повсякденність кожної людини з метою формування людини, відповідної новому суспільно-політичному ладу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогодні в історичній науці не ставилося дослідницьке завдання вивчення ступеня реалізації проекту радянської влади щодо виховання «нової соціалістичної» людини.

Історії міста Харкова 20-30-х років XX століття присвячено велику кількість наукових праць (монографій, статей, дисертаційних досліджень). У цих роботах висвітлювалися деякі аспекти повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу. Найбільш продуктивним був перший етап історіографії, який охоплював 1920–1940-

ті роки. У цей час питання повсякденного життя працівників Харківського тракторного заводу вивчалися здебільшого у роботах, присвячених проблемам будівництва заводу та селища для робітників [3]. Роботи дослідників цього етапу були сповнені оптимізму нової епохи. У своїх роботах вони приходили до одностайних висновків, що незабаром повсякденне життя мешканців робітничого містечка буде організовано на соціалістичних началах й зміниться на краще. Протягом другого етапу історіографії, у 1950–1990-і роки, деякі аспекти теми висвітлювалися у загальних працях та статтях з історії Харківського тракторного заводу, а також біографічних дослідженнях, присвячених директорському корпусу підприємства [4]. У цей період дослідники перш за все конструювали героїчний образ минулого, як цикл трудових перемог та досягнень радянської влади у боротьбі за покращення побуту робітників. Проблемам повсякденного життя працівників Харківського тракторного заводу майже не приділяли уваги. На сучасному етапі історіографії повсякденне життя робітників заводів-гігантів Харкова висвітлюється в контексті загальних праць з історії міста [5]. Сучасні дослідники виступають у якості ревізіоністів радянської історіографії, а також першопрохідників історії радянської повсякденності 1920–1930-х рр. Втім, спеціального дослідження повсякденного життя робітників заводів-гігантів Харкова у 1920–1930-і роки досі не створено.

Дослідження повсякденного життя робітників ХТЗ можливо завдяки різноманітним джерелам: писемним (актові і законодавчі матеріали, діловодна документація, періодичний друк, джерела особового походження), речовим (житлові будинки, їдальні, клуби тощо), так й образотворчим джерелам (плани, креслення, плакати).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на прикладі соціалістичного містечка для робітників Харківського тракторного заводу, так званого «Нового Харкова», з'ясувати, наскільки вдалося радянській владі побудувати модель нового суспільства, утворити нове повсякдення для робітників, в якому мала бути вихована «нова» соціалістична людина.

Прийшовши до влади, більшовики розпочали процес реалізації декларованих гасел перебудови суспільства. За визначенням німецького дослідника Штефана Плагенборга, революція 1917 року, подібно до скальпеля, умовно відділила «старе» від «нового» [6, с. 44]. Радянська влада проголосила принципову відмову від дореволюційної спадщини у всіх її проявах. Відбувався процес ліквідації «дворянських гнізд», поміщицьких маєтків, приватних будинків. Формувався новий тип поселень – дома-комуни, житлові комбінати, соціалістичні міста і т.п.

У зв'язку із розвитком промислового будівництва в роки першої п'ятирічки стали актуальними питання поселення робітників поблизу новозбудованих промислових об'єктів (заводів, комбінатів, гідроелектростанцій), поряд з якими виникали нові робітничі поселення та нові міста. Так, у травні 1930 року за 8 кілометрів від Харкова, одночасно із будівництвом Харківського тракторного заводу, було розпочато будівництво

селища для робітників під назвою «Новий Харків». Саме тут мали втілитися ідеї влади щодо налагодження соціалістичних умов життя. За задумом проектувальників, нове містечко мало бути позбавлено недоліків, характерних для «старого» міста (житлова криза, антисанітарія, «вади у організації побуту») [3, с. 43-44]. «Новий Харків» був своєрідним викликом «Старому Харкову», старим традиціям містобудування та організації життя.

В основу генерального плану будівництва селища була покладена ідея компактного проживання робітників поруч із підприємством, створення замкненого соціального організму [3, с. 45], відіраного від «старого» світу. За задумом, усі трудівники мали отримати квартири у новозбудованих житлових комплексах. Згідно проекту мали побудувати 36 комплексів, кожен із яких складався з 10-13 будинків, а також школи, клубу, їдальні, дитячого садка та ясел. Для відтворення моделі замкненого соціального організму було заплановано, що будинки кожного окремого житлового комплексу будуть з'єднані між собою спеціальними коридорами-мостами на рівні другого поверху, щоб забезпечити робітникам можливість переходу з власної квартири до приміщення клубу, їдальні, бібліотеки тощо не виходячи при цьому на вулицю [7, с. 201]. Дизайнери «нової радянської культури» вважали, що однією з побутових вад «Старого Харкова», як й інших «старих» міст було фактичне закріпачення жінки в хатньому господарстві. Тому у плануванні квартир «Нового Харкова» втілювалася ідея звільнення жінки від «рабської» хатньої праці. Кухонь у квартирах запроектовано не було, робітники повинні були харчуватися у громадських їдальнях. Характерною рисою планування селища була лінійна забудова вулиць, яка виключала наявність дворів [8, с. 10]. Будинки зводились торцями до головних магістралей містечка [9, с. 15].

На втілення у життя грандіозних планів будівництва соціалістичного селища суттєво позначалася нестача коштів. З метою здешевлення будівництва коридори-мости між будинками житлових комплексів не були споруджені. Через недостатнє фінансування житлового будівництва більшість робітників заводу не отримали окремої квартири не тільки у 1930-і, а й до середини 1950-х років. Достатньо сказати, що у 1935 році нових будинках проживало близько 13 тисяч робітників (та членів їх сімей), тоді як у напівтеплих бараках тимчасового типу мешкало більше 21 тис. чоловік [10, арк. 119-120]. Придатні для проживання навесні, влітку та восени, взимку ці бараки були надто холодними. Санітарний стан бараків був незадовільним. Адміністрація заводу намагалась поліпшити умови життя робітників. Проводилась дезинфекція бараків та одягу працівників, організовувались конкурси чистоти, дні здоров'я тощо [11, с. 24-27; 12, с. 24; 13, с. 3]. Втім, бруд та антисанітарія у бараках залишались нормою повсякденного життя робітників Харківського тракторного заводу. Так, у березні 1931 року спеціальна комісія Наркомздрав'я після огляду робітничих гуртожитків встановила, що «ремонт у них давно не було, бракувало чистої білизни, скрізь панував бруд, боротьба з блощицями не велася» [14, с. 861].

Селище, збудоване біля ХТЗ, суттєво відрізнялося від запроектованого соціалістичного містечка. Замість розвиненої мережі житлових корпусів, більшість робітників Харківського тракторного заводу мешкали у двох робітничих виселках – Північному, поблизу заводу й Південному, розташованому поблизу недобудованих житлових корпусів [15, с. 9]. Робітники, які отримали квартири зі зручностями у житлових корпусах, часто не вміли ними користуватись. Директор заводу П. І. Свистун якось побачив у ванній кімнаті однієї квартири поросю, а в іншій хазяїн збудував пічку та топив її дровами, які рубав прямо на паркеті [16, с. 350]. Такі випадки були достатньо розповсюдженими, адже на ХТЗ працювало багато людей, які нещодавно прибули із села. Селяни повільно відмовлялись від старих звичок й, за визначенням журналістів того часу, скоріше «приносили у новий робітничий виселок традиції селянського побуту» [17, с. 14].

Харчування робітників Харківського тракторного заводу було налагоджено недостатньо. У матеріалах обстеження їдалень ХТЗ і «Нового Харкова» колегією Наркомздоров'я містяться дані про те, що їжа у робітничих їдальнях нерідко була не доброякісною, а приміщення брудними [18 с. 150; 12, с. 861]. Один із працівників заводу у своєму листі до журналу «За здорове харчування» відзначав, що стан їжі та питної води у їдальні Харківського тракторного заводу недоброякісний [19, с. 9]. У червні 1930 року на території «Нового Харкова» діяло 8 їдалень, які обслуговували 8 тисяч працівників. Проте цього було замало (в цей же час колектив робітників налічував майже 10 тисяч осіб). Тому в новобудовах робітникам Харківського тракторного заводу доводилось пристосовувати під кухню частину жилої кімнати.

Для радянської влади, яка взяла на себе роль фундатора повсякденного життя соціуму, важливим фронтом боротьби за перебудову побуту було дозвілля. Головною зброєю держави у насадженні соціалістичних форм проведення вільного часу були робітничі клуби. Вони отримували партійно-державну підтримку й розглядалися владою як важливий засіб комуністичної організації вільного часу. Радянська влада ставила завдання перед керівництвом клубів організувати роботу в них таким чином, щоб поступово «підміняти старий побут» пролетаріату «новим» [20, с. 2], організованим на соціалістичних засадах. На території робітничого містечка було два клуби (у Південному та Північному виселках). Робота клубів була орієнтована на ідеологічне виховання робітників Харківського тракторного заводу. При клубах було організовано шість політичних гуртків та «гурток безбожників». Робітники слухали лекції, які були присвячені актуальним проблемам політичного та економічного життя країни. Для працівників влаштовувалися бесіди на антирелігійні теми («класова сутність релігії», «релігія та п'ятирічка» тощо), які проводили агітатори та інструктори. Політико-виховна робота була організована також у «червоних куточках». У вересні 1930

року у «Новому Харкові» було 3 «червоних кутка» [21, с. 50]. Восени 1930 року у приміщенні одного з «червоних куточків» працювала виставка, присвячена життю та діяльності В. І. Леніна. У «червоному кутку» бараку № 34 діяла так звана «жива газета» під назвою «Синя блуза». Актори «живої газети» інсценували життєві ситуації у яких пропагували важливість виконання промфінплану, висміювали прогульників тощо [21, с. 51]. Поширеною формою проведення дозвілля робітників Харківського тракторного заводу був перегляд кінофільмів. У «червоних куточках» декілька раз на тиждень організовувались кіносеанси. Показ фільмів відбувався за допомогою двох стаціонарних та двох пересувних кіноустановок [22, с. 49]. В середньому, за добу показ кінофільмів відвідувало близько 1500 чоловік [21, с. 95]. Радянська влада, яка взяла на себе цивілізаторську місію по відношенню до народу, прагнула навчити населення відпочивати «культурно». При робітничих клубах «Нового Харкова» було організовано три драматичних та два струнних гуртка, циганський ансамбль та оркестр [21, с. 325]. Колективи робітничої самодіяльності виступали у клубах та червоних куточках. Взимку 1931 року було організовано чотири фізкультурні гуртки. Проводились заняття з лижного та ковзанярського спорту [21, с. 53]. Варто зазначити, що, як у «новому», так і у «старому» Харкові, керівниками гуртків були прості робітники, які організовували роботу в них на власний розсуд.

Ідея радянської влади щодо перетворення робітничих клубів «Нового Харкова» на центри комуністичного виховання робітників була реалізована лише частково. Клуби не виконали ті завдання, які ставила перед ними радянська влада. Вони працювали ввечері, маючи можливість обслуговувати тільки одну зміну робітників. Робота клубів була перенасичена заходами навчального або виховного характеру (лекції, заняття у гуртках, літературні читання та ін.), тому значна частина робітників не відвідувала клуб. Кількість робітників, які відвідували гуртки, була незначною. Наприклад, у літературному гуртку займалося 25 чоловік, фізкультурні гуртки відвідувало 402 працівника, здебільшого молодь [21, с. 95].

Отже, чимало з грандіозних планів будівництва селища для робітників Харківського тракторного заводу були зовсім не реалізовані, а деякі з них значно видозмінені. Разом із тим було б невірно стверджувати, що спроба побудувати модель нового суспільства у селищі для робітників Харківського тракторного заводу зазнала цілковитої поразки. Вочевидь «Новому Харкову» не вдалося стати оплотом соціалістичного життя, хоча повсякденне життя його мешканців збагатилося елементами нової соціалістичної культури.

Література

1. Луначарський А. О быте / А. Луначарський. – М., 1927.
2. Коляструк О. Повсякденне життя національної інтелігенції у вимірах радянської дійсності 1920-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>. Доступ – 05.09.2009.
3. Боффін Б., Вольський В. Харківський тракторний завод і «Новий Харків» / Б. Боффін, В. Вольський. – Х., 1930.
4. Родионов В. А., Анненков П. Н. Рожденный дважды / В. А. Родионов, П. Н. Анненков. – Х., 1981; Солошко Д., Макеева Г. Трудовой шлях колективу ХТЗ / Д. Солошко, Г. Макеева. – К., 1962; Львов Ю., Эпштейн А. След на земле / Ю. Львов, А. Эпштейн. – М., 1966.
5. История города Харькова. XX столетие / Коллект. автор. – Х., 2004.; Эпштейн А. И. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-ых годов – менеджеры особого типа / А. И. Эпштейн // Эпоха. Культуры. Люди (материалы международной конференции ХНУ). – Х., 2004.
6. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. – СПб., 2000.
7. Фідровський М. Житлове будівництво на ХТЗ на першому його етапі / М. Фідровський // Будівництво. – 1932. – № 6.
8. Гормосов Г. Тракторобуд і «Новий Харків» / Г. Гормосов // Шлях до здоров'я. – 1931. – № 3.
9. Плотніков В. Побутове будівництво Харківського тракторного заводу / В. Плотніков // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 5.
10. ДАХО. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 1487.
11. Баранський Ф. Т. Протиепідемічна праця на будівництві ХТЗ / Ф. Т. Баранський // Профілактична медицина. – 1931. – № 9-10.
12. Чацький Л. Конкурс чистоти на тракторобуді / Л. Чацький // Шлях до здоров'я. – 1930. – № 23-24.
13. Соломко Л. День здоров'я в бытовых коммунах / Л. Соломко // Медицинский работник. – 1931. – № 20.
14. Про стан їдальні і гуртожитків на підприємствах м. Харкова // Врачебное дело. – 1931. – № 15-16.
15. Опыт второго района индустрия по строительству Харьковского тракторного завода. – Х., 1931.
16. Эпштейн А. И. Директорский корпус промышленных предприятий Украины 20-30-ых годов – менеджеры особого типа / А. И. Эпштейн // Эпоха. Культуры. Люди (материалы международной конференции ХНУ). – Х., 2004.
17. Медведовская М. А. На Харьковском тракторном / М. А. Медведовская // Медицинский работник. – 1934. – № 4.
18. Колегія Наркомздоров'я про стан здоровоохорони на Тракторобуді та Дніпрелестані // Профілактична медицина. – 1931. – № 5-6.
19. Токарев В. Слід збудувати нову їдальню на ХТЗ / В. Токарев // За здорове харчування. – 1932. – № 10-12.
20. Клуб и красный уголок в январе и второй половине февраля // Рабочий клуб. – 1926. – № 1.
21. История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сборник документов и материалов. – Т. 1 (1930 г.-июнь 1941 г.). – М., 1960.
22. Муратов І., Собко В., Іванов П. З історії ХТЗ (уривки) / І. Муратов, В. Собко, П. Іванов – Х., 1934.

Досвід проведення дитячих таборів-комун в Донбасі в першій половині 1920-х років

Мовчан Анастасія

Мовчан Анастасія. Досвід проведення дитячих таборів-комун в Донбасі в першій половині 1920-х років. Статтю присвячено аналізу проведення перших дитячих таборів-комун на території Донбасу в першій половині 1920-х років. В статті досліджені перші практичні заходи радянської влади по реалізації проекту по створенню « нової радянської дитини », а також його безпосереднє втілення на регіональному рівні. Авторка аналізує ідеологічну концепцію таборів-комун та причини її подальших змін, досліджує практичну реалізацію концепції таборів-комун на території Донбасу та виявляє її регіональну специфіку. **Ключові слова:** історія « радянського дитинства », дитячі комуністичні організації, табори-комуні, скаутські організації, загони « юних спартаків ».

Мовчан Анастасія. Опыт проведения детских лагерей-коммун в Донбассе в первой половине 1920-х годов. Статья посвящена анализу проведения первых детских лагерей-коммун на территории Донбасса в первой половине 1920-х годов. В статье исследованы практические мероприятия советской власти по реализации проекта по созданию « нового советского ребенка », а также непосредственное воплощение его на региональном уровне. Автор анализирует идеологическую концепцию лагерей-коммун и причины её последующих изменений, исследует практическую реализацию концепции лагерей-коммун на территории Донбасса и выявляет её региональную специфику. **Ключевые слова:** история « советского детства », детские коммунистические организации, лагерь-коммуны, скаутские организации, отряды « юных Спартак ».

Movchan Anastasia. Experience in conducting children's camps in Donbas in the first half of 1920-s. The article analyzes children's camps-communes in Donbas in the first half of 1920-s. The article presents the first practical activities of Soviet power on a project of creation a new Soviet child and its direct implementation at the regional level. Author analyzes the ideological concept of camps-communes, explores the practical realization of the idea of camps-communes in Donbas territory

and reveals its regional specificity. *Key words:* history of «Soviet childhood», children, communist organizations, camps commune, scouting organizations, groups of «Young Spartacus».

В останні роки історія дитинства поступово завойовує собі чинне місце в тематиці історичних досліджень. Особливу увагу дослідників привертає історія «радянського дитинства», яка розглядається як унікальний історичний феномен та завершена у просторі та часі соціальна конструкція [1]. Тим не менш у вітчизняній історіографії тільки починають з'являтися окремі розвідки, присвячені окремим аспектам історії «радянського дитинства» [2].

Актуальність дослідження «радянського дитинства» обумовлена не тільки необхідністю вписати дітей у загальноісторичний контекст епохи, а, насамперед, необхідністю подолати традиційні підходи дослідників у вивченні історії дитинства «зверху», мається на увазі вивчення питань виховної та освітньої політики радянської держави стосовно дітей, питань функціонування радянських інститутів, натомість приступити до дослідження історії дитинства «знизу» та з «середини», тобто зосередитись на вивченні реального життя радянських дітей, практичному змісті виховної роботи, переживаннях та прагненнях самих дітей, їх реакції на події, що відбувались в радянську епоху.

Мета нашої статті – проаналізувати досвід проведення перших дитячих таборів-комун на території Донбасу в першій половині 1920-х років. Аналіз досвіду проведення перших дитячих таборів-комун на теренах регіону дозволяє дослідити практичні кроки радянської влади по реалізації проекту по створенню «нової радянської дитини», а також проаналізувати безпосереднє втілення його в регіоні. Для реалізації поставленої мети нам потрібно вирішити декілька завдань: проаналізувати історичні умови та ідеологічні витоки ідеї організації дитячих таборів-комун, розкрити ідеологічну концепцію таборів-комун в дитячих комуністичних організаціях та виявити причини її подальших змін, дослідити практичну реалізацію концепції таборів-комун на території Донбасу в першій половині 1920-х років та виявити її регіональні особливості. Для написання статті були використані архівні справи Державного архіву Донецької області, періодичні видання 1920-х років, серед яких журнали «Вожатий», «Путь Просвещения», «Дитячий рух», «Просвещение Донбасса», матеріали місцевої газети «Диктатура труда» за 1925 рік, опубліковані спогади учасників цих подій, а також художня література радянських часів.

Протягом 1922–1923-х років на території Донбасу на базі існуючих загонів скаутів були створені нові дитячі комуністичні організації юних піонерів, а також загони «юних спартаків», місцевого українського походження. Ідея та техніка організації дитячих таборів була запозичена у скаутів, цей факт не заперечували навіть самі ідеологи і організатори нових дитячих таборів-комун юних спартаків. Принципово різною була ідеологічна концепція таборів-комун юних спартаків від літніх таборів

скаутів. Більшовицькі ідеологи стверджували, що табір скаутів будувався за військовим принципом з елементами гри у індейців, з головною метою відвернути дітей від сьогодення та життєвої боротьби, натомість табір-комуна юних спартаків був задуманий як тривала гра дітей у майбутнє комуністичне суспільство [3, с. 79]. Революційний зміст мала навіть назва нового дитячого табору – «табір-комуна»*. Ідея «комуни» була досить популярною під час революції та в перше післяреволюційне десятиліття. У таборі-комуні діти повинні були відчувати себе людьми майбутнього комуністичного суспільства та справжніми комуністами. Під час спільного колективного життя у таборі-комуні у дітей виховували дух колективізму та товариства, саме ці риси характеру були необхідні для життя у новому комуністичному суспільстві.

Виховний вплив мала підготовка загонів «юних спартаків» до походу у табір-комуну. Підготовча кампанія в дитячих комуністичних організаціях починалась навесні і була названа «Підготовкою до революційних боїв за комуністичне майбутнє». Під час підготовки юні спартаки повинні були відчувати, що шлях до комуністичного майбутнього складний і тернистий. Шлях до табору носив характер гри в «етапи», що зображували етапи класової боротьби робітників. На початку виходу в похід діти грали в перші революційні події боротьби з царизмом (9-е січня, Ленський розстріл, Лютнева революція), вступу походу в місце, призначене для табору, відповідала гра «Жовтнева революція», перші дні організації табору відповідали першим дням радянської влади [5, с. 131-136].

Схема організації внутрішнього життя в таборі-комуні також відповідала революційному ідеалу життя в комуністичному суспільстві. Вищим керівним органом табору-комуни – були загальні збори комунарів, які обирали «Раду організаторів», куди входили п'ять найбільш активних юних спартаків, а також могли входити керівники комсомольці. На загальних зборах комунарів, які скликалися раз на тиждень, вирішувалися найбільш важливі питання життя комуни. «Рада організаторів» збиралася два рази на тиждень і керувала всім життям комуни, розробляла програми занять, стежила за виконанням розпорядку дня і направляла діяльність кожного юного спартака. При «Раді організаторів» створювалися спеціальні органи управління: «Комбит», який організовував побут і благоустрій табору, «Рада у справах освіти», яка керувала театром, музеєм, бібліотекою, організовувала хоровий спів та видання газети, а також «Рада праці», в обов'язок якої входила організація трудової діяльності юних спартаків: розподіл робіт, визначення тривалості робочого дня, керівництво чергуванням та інше. Розпорядок дня в таборі-комуні регламентувався загальними правилами і був обов'язковим для кожного юного спартака. Єдиною формою покарання юного спартака було

* Дослівно комуна означає «спільність», в широкому розумінні терміну комуна – це форма колективного життя людей, основою якої є спільне майно та праця всіх його членів.

виключення його з табору. Жили юні спартаки в наметах, а при нестачі наметів, в шалашах з гілок. Місце для сну повинно було бути сухим, з гілок або соломи. Юні спартаки самостійно готували їжу, запалювали вогнище і вчилися надавати своєму товаришеві першу медичну допомогу. Велике значення приділялося фізичному розвитку, після табору діти повинні були вийти здоровими і фізично зміцненими. Крім того, кожен юний спартак повинен був пройти всі трудові спеціальності в таборі, так як повинен був засвоїти ідею, що в комуністичному суспільстві вузьких фахівців не буде. Значне місце в таборі-комуні займали ігри, екскурсії та походи до села [5, с. 131-136]. Велике емоційне враження на дітей створювали розповіді біля багаття, які розглядалися як один з елементів «червоної романтики». Зазначимо, що бесіди біля багаття зберегли свою романтичну привабливість і в наступні роки.

Слід зазначити, що подібні романтичні уявлення про табір-комуну були характерними протягом першої половини 1920-х років, коли вплив скаутських методів роботи в дитячих організаціях був ще досить сильним, а основою дитячого комуністичного руху була визнана концепція «тривалої гри»*. У червні 1924 року від концепції «тривалої гри» було вирішено відмовитись, а основою дитячого руху була визнана суспільно-корисна праця на основі виконання заповітів В. І. Леніна. Ця зміна збігалася з початком нового політичного курсу партії під гаслом «Обличчям до села», який був розпочато влітку – восени 1924 року. Новий курс партії містив низьку різноманітних заходів по відношенню до села, спрямований перш за все на зміцнення впливу партії та радянської влади на селі.

У нових політичних умовах, влітку 1925 року основним завданням літніх таборів-комун юних піонерів стали фізичне оздоровлення дітей та зміцнення роботи з так званого «ленінського виховання», яке полягало у суспільно-корисній праці піонерів на селі. Під час перебування у літньому таборі піонери повинні були організовувати селянських дітей, проводити бесіди з метою організації піонерського загону, популяризувати дитячий рух серед селян, допомагати сільському піонерському загону в практичній роботі, інструктувати керівників сільських загонів, залучати увагу партійного та комсомольського осередків, громадських організацій до допомоги піонерським загонам на селі. Також серед важливих завдань табору-комуні була перевірка засвоєння та виконання законів та звичаїв юних піонерів, насамперед чистоти та гігієни, зміцнення дисципліни, навичок солідарності і «товариської спайки». Основний зміст роботи у таборах-комунах полягав у проведенні бесід природознавчого та політичного характеру, політичних ігор, екскурсій та революційних свят. Свята рекомендувалося проводити в найближчому селі, залучаючи селянських дітей. Для висвітлення табірної життя працював гурток

* Сутність концепції полягала в тому, що за допомогою гри діти привчалися до суспільного життя. Концепція «тривалої гри» враховували вікові особливості дітей і майже повністю копіювала скаутські методи роботи.

пікорів (піонерських кореспондентів). Зберігали свою романтичну привабливість бесіди біля вогнища, які виконували важливу функцію згуртування дітей. В організаційному відношенні у таборі-комуні повністю зберігалася ланкова і загінна система піонерських загонів. Табір-комунa повинен був охоплювати не більше 200 чоловік. Ідея дитячої ініціативи та самодіяльності в дитячих комуністичних організаціях реалізовувалася у виборних органах управління табором [7, с. 49-52].

Починаючи з 1925 року літні табори було рекомендовано організовувати двох типів: окремо для міських та виробничих організацій юних піонерів і окремо для сільських. Це пояснювалось тим, що рівень суспільно-політичної роботи на селі в зазначений період був дуже низьким. З початком літа, коли починались польові роботи і діти працювали разом з батьками, піонерські загони на селі припиняли своє існування. Більш того проведення літніх таборів-комун для сільських піонерів викликало гостре непорозуміння батьків та викликало навіть конфлікт «батьків та дітей». Необхідно зазначити, що літні табори, та взагалі суспільна робота у піонерському загоні відвертали дітей від участі у господарстві, а для традиційного селянського світогляду цей факт був незрозумілим і навіть неприпустимим. Тому організація літнього табору для сільських піонерів вимагала набагато більших зусиль з боку місцевого партійного та комсомольського керівництва. Взагалі ж зміст роботи таборів для сільських піонерів практично не відрізнявся від таборів для міських піонерів. Особливу увагу в роботі із сільськими піонерами потрібно було приділяти антирелігійної пропаганді.

Отже, починаючи з 1925 року у наслідок зміни всієї ідеологічної концепції дитячого комуністичного руху змінилася концепція літніх таборів-комун юних піонерів. Основним завданням літніх таборів стала суспільно-корисна праця на селі, а революційна романтика та елементи гри перших таборів-комун поступилися місцем прагматичним завданням держави. На наш погляд, відмова від концепції «тривалої гри» та початок пропагування дитячої суспільно-корисної праці були зворотним етапом у формуванні унікальної моделі «радянського дитинства». З цього моменту радянські діти з раннього віку поступово і «безболісно» «вросли у повсякденність дорослих» [8, с. 19]. Основою процесу входження дітей у світ дорослих, тобто дорослішання, була саме ідея трудового виховання. В офіційному радянському дискурсі 1920–1930-х років дитячому світу було відмовлено від автономії, дитячий світ змальовувався як зменшена копія світу дорослих, а самі діти – дорослими маленькими на зріст. Такі уявлення про «радянське дитинство» дозволяють розмовляти про культуру «дитячої дорослості» в означений період. Але, вважаємо, що ця теза потребує подальшого уточнення і є темою окремої розвідки.

Потрібно зазначити, що досвід перших таборів юних піонерів був романтизований у художній літературі. Мається на увазі одну з найулюблених книжок радянських дітей «Бронзовая птица» Анатолія Рибакіна [9]. На фоні розслідування майже детективної історії головні

герої книжки відправляються у літній табір, де проводять агітаційну роботу серед селянських дітей з метою організації піонерського загону. На сторінках книги можна прослідкувати усталені ідеологічні штампи радянської епохи. Піонери змальовані прогресивними дітьми, розумними не по роках, сміливими та рішучими, натомість селянські діти – смішними та незграбними, нездатними зрозуміти навіть прості речі: «Ходить в ногу и то не умели. Чего, казалось бы, проще: «левой, правой, левой, правой». Так нет, обязательно собьются» [9, с. 394], іноді складається враження, що селянські діти взагалі недостатньо розвинені: «Еще не было случая, чтобы рассчитались без ошибки. Тот снова повторит «первый», тот повторит «второй», а этот вовсе молчит. «Ну, говори же!» А он молчит и, застенчиво улыбаясь, смотрит на тебя. Особенно девочки» [9, с. 394], селянські діти мали релігійні забобони «только и рассуждают о леших и чертях» [9, с. 292]. Взагалі відчувається поблагливе ставлення міських піонерів по відношенню до селянських дітей.

Звернемося до досвіду проведення перших таборів-комун в Донбасі. Перші табори-комуні з'явилися в Донецькій губернії влітку 1923 року. На першому губернському з'їзді керівників юних спартаків, що проходив у Бахмуті з 30 червня по 8 липня 1923 року, організація літньої роботи в дитячих комуністичних організаціях займала значне місце. Для делегатів з'їзду був влаштований зразково-показовий табір за містом у посадці з 10 наметів. Щоб відчувати усі принади табірної життя, делегати з'їзду повинні були ночувати у наметах. І, як згадує учасник першого курс-з'їзду, колишній скаут майстер А. Дмитрієвський: «Спочатку у деяких делегатів з'явилось досить кислий настрій, тому що вони хотіли б краще зупинитися у готелі, але після першої ж ночі, незважаючи на дощ, вже ніхто не погодився змінити намет на кімнату готелю» [3, с. 17]. Зрозуміло, що для успішного проведення літніх таборів-комун потрібні були добре підготовлені керівники. Однак, в означений період гостро стояла проблема керівництва дитячими комуністичними організаціями в Донбасі. Керівників не вистачало, часто їх не було зовсім, не було часу на підготовку достатньої кількості нових керівників таборами-комунами юних спартаків. Вихід було знайдено, як пише у своїх спогадах секретар губернського бюро «юних спартаків» О. Гуревич: «До проведення всіх таборів закликали кол. (колишніх – прим. авт.) скавтів, що добре знаються в таборових справах» [10, с. 11]. Губернське бюро «юних спартаків» підготувало брошуру «Літня робота юних спартаків» для керівництва таборами-комунами на місцях.

Першим табором-комуною юних спартаків у Донецькій губернії, так і у всій Україні, був Святогірський табір, організований Бахмутським горкомом комсомолу влітку 1923 року у Велико-Анадольському лісі. Ось як згадує перший табір-комуну його безпосередня учасниця: «В 1923 году мы выехали в лагерь. Лагерь разбили в лесочке, близ Святогорского монастыря, в отдалении от селений. Было у нас шесть палаток. Выгрузили нас из грузовика вместе с палатками и оставили на месяц. Мешки набили соломой,

что достали в деревне. Поставили кухню, вырыли ее в земле. Ворота, а над ними – флаг. Среди нас был один взрослый – товарищ Дмитриевский. Все, все мы делали сами. Дежурство было круглые сутки. Часов у нас не было, у Дмитриевского были, но он нам их не давал, учил ориентироваться по солнцу. Хорошо мы жили! Великолепно жили! Иногда ходили на Донец купаться, но река была от нас километрах в двух-трех, а времени у нас всегда было в обрез. Это был настоящий лагерь! Не то, что сейчас, когда ребята живут в домах, когда взрослые их даже обслуживают» [11, с. 26-27]. Показовим є той факт, що у своїх спогадах авторка ні словом не згадує про наявність будь-якої ідеологічної роботи. Для неї її перебування у таборі виявилось цікавою романтичною пригодою та випробуванням, яке залишило незабутні враження на все життя.

Підводячи підсумки річної роботи у 1923 році губернське бюро «юних спартаків» констатувало, що табори-комуні були проведені в п'яти повітах (з семи) і в ряді кушів Бахмутського округу Донецької губернії [12, л. 2]. Мережа таборів-комун протягом 1924–1925 років швидко поширювалася по всій Донецькій губернії, збільшувалася кількість дітей, охоплених таборами-комунами. Влітку 1924 року в Донецькій губернії було проведено вже близько 30 таборів-комун, які охопили приблизно 9 тис. дітей [13, с. 72-74]. Особливо вдало пройшли табори-комуні у Бахмуті і в Лисичанську. Тільки в одному Артемівському окрузі влітку 1924 року було проведено 3 табори-комуні, які охопили 550 дітей [14, л. 17]. Влітку 1925 року вже в 10 районах Артемівського округу були проведені табори-комуні, з них 2 сільських табори, які охопили 3709 дітей [15, л. 11].

Необхідно відзначити той факт, що модель табору-комуні, яка практикувалася у Донбасі протягом 1923 – 1924 років, була піддана критиці на сторінках центральної піонерської преси. Журнал «Вожатий» за 1924 рік писав: «Табір – комуна, запропонований Донбасом – цілковита відірваність від життя. Табір у них – замкнена в собі, відірвана від справжнього життя «ідеалістична гра», що переносить дитину на 100 років вперед». Треба більше працювати в селі, потрібна серйозна трудова робота, активна участь в справжньому сучасному, а не в «майбутньому житті» [10, с. 11].

На початку 1925 року в Донбасі головна увага була зосереджена на підготовці керівників та на поліпшенні матеріально-технічної бази таборів. В окружних, районних та кушових бюро юних лєнінців створювалися табірні комісії, на які було покладено підготовку літніх таборів-комун. На нарадах керівників дитячих комуністичних організацій розбиралися питання табірної роботи, підготовка керівників проходила на короткотермінових курсах. Перед відправленням у табір дітей оглядали лікарі, а також до табору-комуні прикріплювали лікарів та інструкторів з фізкультури [7, с. 49-52].

Фінансування таборів-комун складалося з відрахувань професійних організацій, коштів з товариства «Друг дітей», яке об'єдналося з «Товариством сприяння юним піонерам», асигнувань окружних партійних організацій, коштів зібраних дитячими організаціями від

постановки вистав, концертів, а також допомоги батьків юних піонерів. Наприклад, у Сталінському окрузі був створений окружний дотаційний таборовий фонд, в якому концентрувалися всі кошти, які надходили від профспілок для таборів-комун. Основні ж витрати на проведення табірної кампанії повністю лягали на районне керівництво округу [16, л. 3]. Кошти на проведення таборів-комун не вдавалося зібрати у повному обсязі. У Сталінському кушці на проведення таборів було потрібно 40 тис. рублів, у квітні 1925 року було зібрано лише 9 тис. рублів, передбачалося зібрати ще 15 тис. рублів. У Буденівському кушці потрібно 10 тис. рублів, було зібрано лише 3 тис. рублів. Однак були такі райони, переважно сільські, в яких не було взагалі коштів для організації табору [16, л. 28]. Нестача коштів була основною причиною невисокого відсотка охоплення дітей таборами-комуни. Наприклад, в Артемівському окрузі з 4, 6 тис. юних піонерів влітку 1924 року таборами було охоплено тільки 11, 3 % піонерів [17, л. 26-27]. У Маріупольському окрузі влітку 1925 року з 6 тис. юних піонерів в табір було відправлено лише 2 тис. дітей, тобто 33, 3 %) [18, л. 17]. У Артемівському окрузі влітку 1925 року з 18026 юних піонерів в таборах-комунах відпочивали 3709 дітей, тобто 20,5 % [15, л. 11].

Для збору коштів на проведення таборів-комун в місцевій пресі проводилися агітаційні кампанії. Взагалі місцева періодична преса широко висвітлювала хід кампанії зі збору коштів на організацію таборів [19]. Крім того преса виступала свого роду зворотнім зв'язком між піонерами і владою, між батьками та піонерами, яких було надіслано у табори. Табори-комуни були новим явищем повсякденності 1920-х років, тому перебування дітей у таборах-комунах супроводжувалося тривожним чутками і навіть панікою деяких батьків, які відправили своїх дітей у літні табори. Так, в газеті «Диктатура труда» за 1925 рік зустрічаємо таке повідомлення: «Все время разносились слухи по селу, что уехав в лагерь пионеры голодают и толпами разбегаются» [20, с. 2]. Для того, щоб спростувати тривожні чутки представники партії та комсомолу виїжджали з перевіркою стану таборів у Велико-Анадольський ліс. Тут же в пресі з'явилися спростування важкого становища дітей: «Дети живут в весьма гигиенических условиях, хорошо кормятся, находятся всегда на чистом воздухе, загорели как жуки. Дети отклонили принесенную им провизию» [21]. Але аналіз існуючих документів дозволяє констатувати, що незважаючи на подібні спростування в пресі, більшість таборів були непридатними і непристосованими для нормального життя дітей. Більшість таборів влітку 1925 року закрилися раніше встановленого терміну, відповідно до офіційної версії, головною причиною закриття були несприятливі погодні умови та велика кількість опадів [22, с. 2].

Отже, на початку 1920-х років нове революційне виховання в дитячих комуністичних організаціях Донбасу проходило у літніх таборах-комунах. Ідея та техніка організації таборів-комун юних спартаків була запозичена у скаутській організації. Особливістю регіону було те, що до організації та керівництва першими таборами-комунами закликали

колишніх керівників скаутських організацій, які перенесли свій життєвий досвід у нові дитячі організації юних спартаків. Ідеологічна концепція таборів-комун юних спартаків принципово відрізнялася від літнього табору скаутів. Табір-комуна юних спартаків був задуманий як тривала гра дітей у майбутнє комуністичне суспільство. Такі романтичні уявлення про табір-комуну юних спартаків в Донбасі були характерними протягом 1923–1924-х років, коли вплив скаутських методів роботи в дитячих комуністичних організаціях був досить сильним, а власна концепція дитячого комуністичного руху була ще недостатньо сформована. Влітку-восени 1924 року змінилася концепція дитячого комуністичного руху, її основою стала суспільно-корисна праця на основі виконання заповітів В. І. Леніна. Романтична концепція табору-комуні юних спартаків, яка панувала в Донбасі протягом означеного періоду, була піддана критиці з боку центрального керівництва у Москві. Таким чином, революційна романтична гра як головна методика роботи в дитячих комуністичних організаціях поступилася місцем прагматичним завданням держави – суспільно-корисній праці.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що досвід проведення перших таборів-комун юних спартаків в Донбасі протягом 1923–1925 років був не досить вдалим. Спільними недоліками перших таборів-комун була їх недостатня матеріальна база, слабкість керівного складу таборів, недостатнє залучення лікарів та педагогів у табори, і, як наслідок, стислі строки проведення, невисокий відсоток охоплення дітей таборами-комуні та низький рівень виховної та оздоровчої роботи. Незважаючи на всі недоліки, саме досвід проведення перших таборів-комун в Донбасі протягом 1923–1925 років закріпив основи дитячого оздоровчого відпочинку в наступні роки. Необхідно наголосити, що дуже в складних економічних умовах проблема дитячого оздоровлення та відпочинку вперше стала пріоритетним завданням держави. Незважаючи на недоліки проведення перших таборів-комун для більшості дітей їх досвід перебування у літньому таборі став найбільш яскравим і незабутнім враженням на все життя.

Таким чином, перші практичні кроки радянської влади по реалізації проекту по створенню «нової радянської дитини» не були послідовними та уніфікованими, вони корегувалися разом із загальнополітичним курсом країни, мали національні та регіональні особливості, були направлені на максимальне включення дітей у суспільно-політичне життя. Отже, отримані результати дослідження є першим кроком на шляху до подальшого дослідження та осмислення феномену «радянського дитинства».

Література

1. Сальникова А. А. Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования / А. А. Сальникова. – Казань: КГУ, 2007. – 255 с.; Городок в табакерке. Детство в России от Николая II до Бориса Ельцина (1890–1990). Антология текстов. Взрослые о детях и дети о себе / Под редакцией Виталия

- Безрогова и Катрионы Келли, с участием Александры Пиир и Светланы Сиротининой. – М. – Тверь: Научная книга, 2008.
2. *Охрімчук Р.* Допоки наше минуле з нами: [відродж. піонер. організації] / Р. Охрімчук // Початкова школа. – 2007. – № 5. – С. 7-10; *Гогохія Н. Т.* Дитина в тоталітарному суспільстві: образ «вірного лєнінця» в офіційному дискурсі УРСР у кінці 1920 – 1930-х рр. / Н. Гогохія // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 21 (184). – С. 42-49; *Грєчішкіна О. С.* Діти та радянська ідеологія: інтернаціональне виховання в піонерській організації УРСР (1929 – 1930-і рр.) / О. Грєчішкіна // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 21 (184). – С. 58-67.
 3. *Дмитревский А.* І-й Донецкий губернский курс-с'їзд работников дет-движения «Юный Спартак» / А. Дмитриевский // Просвещение Донбасса. – 1923. – № 6-7. – С. 79.
 4. *Тарханов В.* Лагерь-коммуна юных ленинцев / В. Тарханов // Путь просвещения. – 1924. – № 7. – С. 131-136.
 5. *Гуревич О.* Внимание лагерям-коммунам Ю. П. / О. Гуревич // Просвещение Донбасса. – 1925. – № 3. – С. 49-52.
 6. Веселые человечки: Культурные герои советского детства: Сб. статей. / Сост. и ред. – М. Липовецкий, М. Майофис, И. Кукулин. – М.: Новое литературное обозрение, 2008.
 7. *Рыбаков А.* Кортик. Бронзовая птица / А. Рыбаков – М.: Стройиздат, 1983.
 8. *Гуревич О.* Нотатки про минуле / О. Гуревич // Дитячий Рух. – № 5. – С. 11.
 9. *Полина Семенова Кончинина:* Страницы биографии. Архив краеведа. – Артемовск: Б. и., 2003. – С. 26-27.
 10. *ДАДО.* – Ф. Р – 2525. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 2.
 11. *Гуревич О.* Итоги лагерей-коммун Ю. П. Донбасса / О. Гуревич // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 7. – С. 72-74.
 12. *ДАДО.* – Ф. Р – 8. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 17.
 13. *ДАДО.* – Ф. Р – 1904. – Спр. 110. – Арк. 11.
 14. *ДАДО.* – Ф. Р – 10. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 3-28.
 15. *ДАДО.* – Ф. Р – 8. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 26-27.
 16. *ДАДО.* – Ф. Р – 11. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 17.
 17. *Медработники* – ЮП // Диктатура труда. – 1925. – 22 мая. – С. 2; *Парикмахеры* – ЮП // Диктатура труда. – 1925. – 2 июня. – С. 2; *Оздоровить пионеров. Лагерь-сбор ЮП не провалить* // Диктатура труда. – 1925. – 24 мая. – С. 2; *Рабочие отчисляют на лагерь пионеров* // Диктатура труда. – 1925. – 27 мая. – С. 2; *Берегите здоровье пионеров* // Диктатура труда. – 1925. – 24 июня. – С. 2; *Детей на широкий простор. К предстоящей отправке ЮП в лагерь* // Диктатура труда. – 1925. – 17 июня. – С. 1; *Когда будут отправлены на отдых авдеевские пионеры?* // Диктатура труда. – 1925. – 24 мая. – С. 2.
 18. *Что увидели родители в лагерях ЮП* // Диктатура труда. – 1925. – 9 июля. – С. 2.
 19. *Нелепые слухи о лагерях ЮП* // Диктатура труда. – 1925. – 28 июля. – С. 2; *Как живут пионеры в лагерях* // Диктатура труда. – 1925. – 1 июля. – С. 2.
 20. *Возвращение пионеров с лагерей* // Диктатура труда. – 1925. – 19 июля. – С. 2.

Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин

Онацкий Максим

Онацкий Максим. Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин. В роботі досліджується проблема відносин між підприємцями та працівниками приватних підприємств Харкова в роки непу. Проаналізовано причини досить непростих стосунків між підприємцями та найманими працівниками. Встановлено численні порушення підприємцями норм діючого законодавства про працю, що викликали невдоволення робітників. Висвітлені позитивні сторони діяльності підприємців, їхні намагання створити відносини соціального партнерства на власних виробничих закладах. Визначено роль державних та профспілкових органів Харкова у контролі за дотриманням норм чинного трудового законодавства на приватних підприємствах. **Ключові слова:** приватне підприємництво, неп, робітники, Харків, соціальне партнерство.

Онацкий Максим. Предприниматели и рабочие частного сектора в Харькове в годы нэпа: противоречивость отношений. В работе исследована проблема отношений между предпринимателями и работниками в частных предприятиях Харькова в годы нэпа. Проанализированы причины достаточно непростых отношений между предпринимателями и наёмными рабочими. Установлены нарушения предпринимателями действующего законодательства, которые вызывали недовольство рабочих. Освещены позитивные стороны деятельности предпринимателей, их стремление создать доверительные отношения с рабочими в собственных учреждениях. Определена роль государственных и профсоюзных органов Харькова в контроле за соблюдением норм действующего трудового законодательства на частных предприятиях. **Ключевые слова:** частное предпринимательство, нэп, рабочие, Харьков, социальное партнерство.

Onatskij Maxim. The Employers and the Workers of Private Economy Sector in Kharkov during the Period of the NEP: the contradictionary of Relations. The relations between employers and

workers in the private enterprises in Kharkov during the period of the New Economic Policy have been investigated. The reasons of these complex and inconsistent relations between employers and workers have been analyzed. The infringement of laws by entrepreneurs caused the discontent of workers have been found. The positive aspects of the activity of private entrepreneurs, their attempts to create relations with the workers of their own enterprises have been considered. The role of the state and Kharkov trade-unions in the control over the observance standards of labor legislation at the private enterprises has been determined. **Key words:** private entrepreneurship, nep, workers, Kharkov, social partnership.

На сучасному етапі, коли в Україні відбувається процес розвитку приватного підприємництва у різних галузях економіки країни, актуальне значення набуває критичне переосмислення функціонування підприємництва на різних історичних етапах. В цьому відношенні заслуговує на увагу розвиток підприємницької діяльності в роки непу у Харкові – одному з найбільших індустріальних і торговельних міст України, тогочасній столиці УСРР. Зокрема, значний інтерес викликає розвиток відносин між підприємцями і робітниками приватного сектору. На жаль, тема відносин між робітниками і підприємцями у Харкові в період непу знайшла лише епізодичне відображення у літературі. Певну увагу висвітленню цього питання в різний час приділяли Ю. Волосник [1], О. Кучер [9], А. Матюгін [10], М. Олійник [13], К. Савельєва [16], А. Ямковий [19] та ін. Але цілісного та системного дослідження цього питання до сьогодні немає. Відтак, наукова новизна полягає в тому, що вперше буде проаналізовано дуже складний та суперечливий характер відносин між підприємцями та робітниками приватнопідприємницького сектору Харкова в роки непу. Дослідження цього питання дозволить виявити регіональний «зріз» стосунків між працівниками і приватними працевдавцями в роки здійснення нової економічної політики.

Джерельну базу роботи склали як опубліковані джерела – законодавчі акти, періодичні видання, звіти профспілкових органів, статистичні матеріали, - так і архівні документи. Використані джерела є достовірними і дають змогу досягти поставленої у роботі мети.

Мета статті – проаналізувати стан відносин між працівниками та підприємцями Харкова у 1920-х роках.

На підприємствах приватної форми власності (приватновласницьких та орендованих) у Харкові в роки непу працювала значна кількість працівників міста. Це були переважно дрібні торгові та промислові заклади, а також заклади побутового обслуговування. Особливістю тогочасного Харкова було те, що в першій столиці УСРР були зосереджені державні, контролюючі та перевіряючі установи та центральні органи профспілок, що захищали інтереси працюючих у приватному секторі. Хоча державний та

профспілковий контроль за дотриманням норм трудового законодавства на приватних підприємствах був ускладнений через те, що дрібні підприємства з числом працюючих від 1 до 3-х осіб були розпорошені на великій території. Це відкривало значні можливості для зловживань з боку підприємців [6, арк. 6]. Тож на приватних підприємствах міста контролюючі державні та профспілкові органи нерідко фіксували чисельні порушення. Доречі, на цьому факті особливу увагу акцентували радянські дослідники за для того щоб довести експлуатацію трудящих у приватному секторі економіки [10]. Найбільш розповсюдженими були порушення встановленого законом восьмигодинного робочого дня, несвоєчасна видача спецодягу (такі зловживання були зафіксовані, наприклад, на заводі «Універсаль» та на фабриці «Текстиль»), затримка з наданням відпусток, позаурочні роботи (зокрема, на швацьких підприємствах міста), незадовільний санітарно-гігієнічний стан у приватних закладах тощо [14, с. 30].

При цьому слід зазначити, що на приватних підприємствах заробітна плата фактично протягом всіх 1920-х рр. залишалась помітно вищою, ніж на державних [14, с. 31]. Так, за даними Харківської профспілкової організації оплата праці у приватних установах була на 25 % вища, ніж на державних (щоправда, працюючі у приватних закладах не користувались комунальними чи іншими пільгами) [12, с. 71]. Це інколи призводило до того, що, за наявності вищевказаної диспропорції в оплаті праці в державних, кооперативних та приватних виробничих закладах, у деяких галузях народного господарства (зокрема у шкіряній промисловості) почався «відтік» кваліфікованої робочої сили з державних та кооперативних підприємств до приватних [4, с. 17].

Фактичний розмір заробітної плати у приватних закладах визначити досить складно. Особливо важко виявити дійсний розмір окладів робітників у дрібних промислових установах. Пов'язано це передусім з тим, що тут досить широко практикувалась система прихованих («усних») домовленостей між підприємцями і працівниками. В одних випадках фактичний заробіток, який сплачувався робітнику, значно перевищував суму, що була записана в розрахунковій книжці, а в інших навпаки був набагато меншим [11, с. 28]. Зазвичай, робилося це за згодою працівника, який допомагав таким чином своєму господареві обійти профспілки та страхові каси [11, с. 28].

Можна зазначити, що кваліфікованих працівників підприємці намагався, так би мовити, задобрювати авансами, надбавками, подарунками тощо [10, с. 179]. Поступово, вже з 1924 р., в умовах натиску на приватне підприємництво, розрив у оплаті праці кваліфікованих та некваліфікованих робітників починає дещо скорочуватися [17, с. 15].

Джерела містять інформацію, яка свідчить про те, що у ряді випадків, окрім заробітної платні робітник також отримував від підприємця додаткову натуральну винагороду у вигляді безоплатної квартири або пільгового надання продуктів власного виробництва. Приватник також

практикував видачу святкових чайових, подарунків, надавав особливі надбавки окремим робітникам тощо [17, с. 16].

У зв'язку з тим, що в приватних установах заробітна плата була вищою, то нерідко робітники ставали на захист приватних підприємців у разі, коли держава чи профспілки намагалися тиснути на останніх. Так, працівники приватного заводу «Газомотор» клопотали про звільнення з-під варті його господаря, арештованого «за темні справи» [15]. Ще один інцидент стався після того, як окривдділ профспілки пред'явив приватному підприємцю судовий позов. Відповідач з'явився до суду у супроводі групи робітників, які виступили на його підтримку [2, с. 72]. Також зафіксовано випадок, коли до Всеукраїнського комітету профспілки харчових закладів завітала делегація робітників приватних підприємств Харкова, яка звернулась з проханням підтримати клопотання про зниження оподаткування приватників, оскільки, на їхню думку, встановлені фіскальними органами податки були для їх працевдавців непосильними [2, с. 72]. Таким чином, профспілки, захищаючи інтереси трудящих пролетарів навіть зіткнулися з певною протидією з їхнього боку. Траплялись випадки, коли робітники вступали з підприємцями у змову, щоб приховати дійсні розміри заробітної плати аби в такий спосіб зменшити податковий тиск на власника закладу, клопотали про підприємця перед фіскальними органами, приховували факти невиконання господарем умов колективної угоди тощо [5, арк. 42; 14, с. 31].

Про факти соціального партнерства свідчить також те, що робітники ділилися зі своїм господарем пропозиціями щодо зниження розцінок, а окремі працівники інформували підприємців про настрої серед робітників [14, с. 31]. Іноді навіть деякі представники фабрично-заводських комітетів, які знаходилися в дружніх стосунках з керівництвом приватного підприємства виступали також на його підтримку. Так, у металістів на заводі «Універсаль» завком, підтримуючи власника закладу, переконував працівників розв'язати «проблему», що виникла в установі на користь підприємця (яку саме проблему – джерело не уточнювало) [14, с. 32].

Нерідко підприємець намагався винайняти робітників з сільського середовища, представники якого були не досить добре обізнані з радянським трудовим законодавством, а відтак не схильні приймати участь у профспілковому русі [10, с. 179]. З найнятими працівниками власник, зазвичай, намагався встановити досить дружні стосунки. Зокрема, у Харкові, у замських екскурсіях, що організовувалися для робітників приватних підприємств, приймали участь і їх господарі. Тут, «на природі», стосунки робітників та власників підприємств лише міцнішали [2, с. 72]. Як свідчать документи профспілкових організацій, з часом такі дружні відносини «переносились» і у сферу виробничих стосунків на підприємстві, так що, було навіть важко зрозуміти, хто був більше зацікавлений в існуванні і процвітанні приватного закладу – господар чи робітник [2, с. 72]. Наведені факти дають нам підставу припустити, що у приватних закладах підприємці намагались створити атмосферу взаємної довіри та соціального партнерства.

Досить розповсюдженим на дрібних приватних підприємствах було і таке явище, як протекціонізм, коли господар приймав на роботу працівників по протекції. У великих закладах такі явища були менш поширеними, але і в цьому випадку власник намагався брати на роботу осіб які викликали у нього довіру. [14, с. 30]. Але, попри всі намагання підприємців встановити відносини соціального партнерства це вдавалось їм не завжди. Практика відносин між робітниками і підприємцями свідчить про те, що ці стосунки нерідко були й недружніми, і навіть відкрито конфліктними. Причинами таких відносин можна назвати соціальний егоїзм підприємців, особливо на початку непу, коли підприємці, користуючись масовим безробіттям, розрухою і голодом, всіляко намагались визискувати найманих робітників, відверто їх експлуатували. У якості типового прикладу можна навести наступний. Харківський підприємець Гуткін (колишній власник майстерень з пошиття шапок) набрав 26 працівників, які працювали по 9–10 годин до того ж в антисанітарних умовах. На адресу своїх працівників господар неодноразово висловлював словесні образи. Робітники скаржилися на нього до профспілки. Остання зобов'язала підприємця укласти з робітниками колективну угоду. Але Гуткін умовив своїх працівників організувати з ним "артіль". Створивши артіль та відмежувавшись від профспілки, Гуткін почав експлуатувати робітників ще сильніше. За ініціативою працівників закладу інспекція праці ініціювала судовий процес, за вироком якого Гуткін був оштрафований та позбавлений права використовувати найману працю упродовж двох років. Окрім цього, робітникам також вдалося стягнути зі свого колишнього господаря значні кошти за позаурочні роботи [8].

Слід зазначити, що за даними профспілкових організацій найпоширенішим видом порушення чинного законодавства про працю було збільшення тривалості робочого дня. Робочий день тривав нерідко більше восьми годин [3, арк. 24]. Так, на міській фабриці з виробництва сірників, тривалість робочого дня складала 9-10 годин на добу [10, с. 179]. Подекуди робочий день сягав ще більше – 12 годин [3, арк. 24]. Серед інших причин невдоволення працівників можна назвати невидачу спецодягу, несвоєчасну виплату чи затримку заробітної плати (такі факти теж зафіксовані). Звичайним явищем були позаурочні роботи, які мали місце чи не в усіх підприємствах міста (50 % робітників працювали позаурочно), а також нічні зміни, що практикувались майже у всіх закладах, особливо кустарних хлібопекарнях [2, с. 79].

Але при цьому слід сказати, що конфлікти між працівниками та підприємцями на приватних підприємствах були явищем набагато рідшим, аніж у державних чи кооперативних установах. Про це свідчить, наприклад, «Статистичний бюлетень Харківської окружної філії спілки радянських торгових службовців», який, зокрема, констатує, що з жовтня 1925 р. по грудень 1926 р. у приватних торгових підприємствах не лише по Харкову, а й по всій Харківській окрузі стався 21 конфлікт із загальним

числом учасників 32 особи, тоді як у закладах держторгівлі – 201 конфлікт (тобто майже в 10 разів більше), із загальною кількістю конфліктуючих 4268 осіб (тобто у 133 рази більше ніж у приватних установах) [4, арк. 24].

В умовах індустріалізації у 1927 році владою приймаються досить жорсткі постанови, спрямовані на регулювання ринку праці, однією з цілей яких було ускладнення найму працівників на приватні підприємства. Відтепер власники приватних установ могли проводити масовий чи груповий набір робочої сили лише на підставі заздалегідь укладених ними спеціальних угод з Народним Комісаріатом Праці СРСР та місцевими органами праці. Також приватним підприємцям заборонялось залучати робітників з інших місцевостей за допомогою використання послуг приватних посередників і вербувальників. Окрім цього приватні підприємства мали забезпечувати робітників тимчасовим житлом. Масове ж звільнення працюючих можна було відтепер здійснювати не раніше як за місяць до проведення оповіщення про це органів наркомату праці [18, с. 32].

Перешкоди, які в тій чи іншій формі чинилися державними та місцевими органами влади, курс на індустріалізацію та наступ на приватний капітал по всіх напрямках його діяльності, ускладнення, що були пов'язані з наймом робочої сили, прискіпливий контроль за організацією виробництва та режимом праці у приватних закладах з боку профспілок та органів державного нагляду – все це дедалі частіше змушувало приватників закривати свої майстерні та змінювати форму підприємницької діяльності, вдаючись до створення фіктивних кооперативів та артілей або роздавати матеріал (зазвичай сировину) для роботи вдома (тобто квартирництво) [10, с. 180]. Досить широко квартирництво практикувалося у шкіряній, швейній та текстильній галузях, де приватники поступово почали переносити виробництво взуття зі своїх майстерень на квартири найманих робітників. Звіти про проведення ЦК спілки шкіряників обстежень зображували досить сумну картину: «Робочий день такого найманого робітника, який працює на дому, починається рано-вранці і закінчується ввечері... Він не знає ані вихідних, ані свят». Господар же не мав жодних зобов'язань перед такими робітниками [10, с. 180-181]. Іншими словами, підпільне підприємництво було найгіршим різновидом експлуатації робітників.

Отже, наведений у статті матеріал свідчить, що в Харкові в роки непу між приватними працевдавцями і робітниками існували складні та суперечливі відносини. Вони характеризуються тим, що з одного боку, приватні підприємці в умовах післявоєнної розрухи та користуючись масовим безробіттям намагались всіляко тиснути на робітників, нерідко експлуатували останніх, порушуючи чинне законодавство про працю. Соціальний егоїзм підприємців викликав жорстку притидію з боку робітників профспілкових і державних органів. Останні, виходячи з настанов РКП(б) – КП(б)У, всіляко намагались роздмухувати ворожнечу між робітниками та підприємцями в дусі непримиренної класової боротьби.

Разом з тим, цим відносинам були притаманні й риси соціального партнерства частково змушеного з боку робітників приватного сектору: в обмін на лояльність працівників підприємці підвищували останнім заробітну плату, іноді винаймали їм квартири, влаштовували заміські культпоходи, робили певні преференції тощо. Зробити це було тим легше, що нерідко в закладах підприємця працювали його ж такі родичі. В умовах перманентної кризи та масового безробіття 1920-х рр. робітники нерідко були самі зацікавлені у продовженні функціонування приватних підприємств, робота на яких давала їм та їхнім родинам засоби для існування.

Література

1. *Волосник Ю.* Підприємці і робітники приватнокапіталістичного сектора України в роки непу / Ю. Волосник // Вісник Харківського університету. – 1998 – № 401: Історія України. – Вип. 2.
2. *Ганнопольский И.* Работа на частных предприятиях в Союзе Нарпит / И. Ганнопольский // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 22.
3. *Державний архів* Харківської області (ДАХО). – Ф. П. – 1. – Оп. 1. – Спр. 1126.
4. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп. 2. – Спр. 34.
6. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп. 2. – Спр. 77.
7. *Зайденовурм С.* Квопросу о частной кожевенной промышленности / С. Зайденовурм // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 51.
8. *Комуніст.* – 1922. – 8 липня.
9. *Кучер О.* З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу / О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – 1968. – Вип. 5.
10. *Матюгин А.* Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / А. Матюгин. – М., 1962.
11. *Милич.* Работа в частных предприятиях (окончание) / Милич // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 11.
12. *Минц С.* Общегородская конференция профуполномоченных частных предприятий / С. Минц // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 40.
13. *Олійник М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М. М. Олійник. – Харків, 1998.
14. *Отчет* Харьковского окружного Совета профсоюзов к XIII Окружному съезду профсоюзов. – Май 1927– октябрь 1928г. – Харьков, 1928.
15. *Правда.* – 1929. – 6 февраля.
16. *Савельева К.* Опыт культработы профсоюзов / К. Савельева // Вестник труда. – 1922. – № 8-9 (23-24).
17. *Сиганур.* Тарифная политика на частных предприятиях / Сиганур // Вестник профдвижения Украины. – 1924 – № 51.
18. *Собрание* законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР (СЗ СССР). – М., 1927. – № 13.
19. *Ямковий А.* До питання про боротьбу з капіталістичними елементами у промисловості (1921-1925 рр) / А. Ямковий // Український історичний журнал. – 1963. – № 5.

Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр.

Півень Вікторія

Півень Вікторія. Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр. Дана стаття присвячена аналізу провідних демографічних характеристик населення Харківщини в 1970–1991 рр. На базі даних Всесоюзних переписів населення та поточної статистики автор досліджує динаміку чисельності мешканців області, природний приріст, міграційну активність, статевовікову структуру населення Харківщини та його розподіл між містом і селом. Аналіз зазначених показників дозволяє розглянути розвиток населення області протягом останнього двадцятиріччя існування СРСР та виявити негативні тенденції в змінах його чисельності і структури, які стали першими проявами кризових явищ в регіоні. **Ключові слова:** населення, Харківщина, демографічна характеристика.

Пивень Виктория. Динамика численности и структуры населения Харьковщины в 1970–1991 гг. Статья посвящена анализу ведущих демографических характеристик населения Харьковщины в 1970–1991 гг. На основе данных Всесоюзных переписей населения и текущей статистики автор исследует динамику численности жителей области, естественный прирост, половозрастную структуру населения Харьковщины и его распределение между городом и деревней. Анализ полученных показателей позволяет рассмотреть развитие населения области на протяжении последних двадцати лет существования СССР и выделить те неблагоприятные тенденции изменений его численности и структуры, которые стали первыми проявлениями кризисных явлений в регионе. **Ключевые слова:** население, Харьковская область, демографическая характеристика.

Piven Viktoria. Population dynamics and population structure of Kharkiv in 1970–1991. The degree article deals with analysis of the main demographic characteristics of the population of Kharkiv region on 1970–1991-th. On data of the results of Soviet General Censuses of the population and current statistics author researches the changes of overall number, natural increase, migration activity, sex-age structure

of the population of Kharkivschina and it's distribution between town and countryside. Analysis of these indices enabled author to consider the extension of Kharkiv region population over the last 20 years of the existence of USSR and mark out that inauspicious tendencies, which became first displays of demographic crisis in Kharkiv region. **Key words:** population, Kharkiv region, demographic characteristic.

1970–1980-ті рр. є періодом глибоких змін в структурі населення Харківщини: періодом початку трансформації його соціального складу, перетворень в ставово-віковій структурі, які зумовили хід подальшого розвитку і трансформації структури населення області загалом.

Саме в зазначеному періоді слід шукати витоки сучасних демографічних перетворень, передумови тієї катастрофічної ситуації, що склалася в Україні в 1990-х рр. і триває до сьогоднішнього дня. Мова іде про глибоку демографічну кризу. Вивчення та аналіз розвитку населення області 1970–1991 рр. дозволяє виявити причини та передумови кризових явищ в населенні Харківщини, з'ясувати, які тенденції властиві власне області та конкретизувати їх.

Аналіз історіографії, представленої роботами В. С. Стешенко [5], П. С. Коваленко [11], Л. Р. Кузнецова [12] та ін. і широкої джерельної бази, представленої даними Всесоюзних переписів населення, поточною загальносоюзною і регіональною статистикою та ретроспективними перерахунками дає змогу визначити та проаналізувати провідні напрями демографічного розвитку Харківщини 1970–1991 рр.

Аналіз провідних характеристик населення області слід почати з загальних показників. Отже, в 1970 р. на території Харківської області постійно проживало близько двох мільйонів восьмиста тисяч осіб [6, с. 14]. Вже в 1979 р., на момент наступного Всесоюзного перепису, ця цифра зросла більш ніж на 200 тисяч і становила вже 3 мільйони і майже 40 тисяч осіб [9, с. 457]. Ще за 10 років чисельність населення Харківської області зросла ще на 135 тисяч і нараховувала 3 мільйони 175 тисяч осіб [15, с. 22], тобто спостерігалось впевнене збільшення кількості населення Харківщини. Проте, після 1989 року спостерігається поступове скорочення кількості мешканців Харківщини. Вже на перше січня 1992 року на території області проживало 3 мільйони 168 тисяч осіб [14, с. 71].

Зміна кількості населення відбувалася як за рахунок природного, так і механічного приросту. Для показника народжуваності в досліджуваній період характерна наступна закономірність: чим більше місто, тим нижчий рівень дітності. Зниження народжуваності відбувалося особливо швидко в малих містах, а у великих містах відбувалася стабілізація народжуваності на низькому рівні [2, с. 24]. Саме друга половина 1980-х років стала початком процесу падіння рівня народжуваності. Слід сказати, що саме в цей час під впливом нововведень політики перебудови відбувається зміна пріоритетів щодо укладання шлюбу та створення сім'ї,

подальший розвиток та перші наслідки яких ми маємо змогу спостерігати вже на початку 1990 рр.

Природний приріст населення в 1970–1989 рр. незмінно мав позитивне значення, наприклад, всього за 1970 р. на Харківщині народилося близько 40 тисяч немовлят, в той час як померло 26 тисяч осіб [6, с. 114]. В 1979 р. кількість жителів Харківської області продовжувала зростати, але темпи природного збільшення чисельності мешканців області значно впали: різниця між кількістю народжених і померлих склала 4 тисячі 868 осіб [8, с. 87]. Вже станом на 1989 р. вперше за повоєнні роки спостерігаємо від’ємний природний приріст – цього року на Харківщині померло на 382 особи більше ніж народилося [5, с. 88]. Проте, загальних позитивних показників було досягнуто за рахунок міграційного припливу. В подальші роки, зокрема в 1990-му, природний приріст впав до 4 тисяч 600 осіб з від’ємною позначкою і міграційний приріст цього року не зміг «покрити» природне скорочення населення – тобто спостерігаємо перші прояви депопуляції [18, с. 203].

Впродовж всього досліджуваного періоду Харківщина не втрачала своєї привабливості для мігрантів як з території УРСР, так і з інших союзних республік. В 1970 – 1980 рр. міграція являла собою один з наймасовіших соціальних процесів. Концентрація діяльності в містах забезпечувала підвищення ефективності виробництва, розвиток галузі послуг і культурної діяльності, таким чином слугуючи основою урбанізації і головною передумовою міграції, визначаючи її масштаби і напрями [13, с. 6]. Основний потік мігрантів був спрямований до великих міст, причому, якщо раніше більша частина прибувала до міста з села, то в зазначений період зростала кількість мігрантів з інших міст, головним чином з невеликих містечок та селищ міського типу. Причому, основу міграційного потоку складали особи молодшого працездатного віку [12, с. 58]. Загалом, серед загальної кількості мігрантів, що прибули до області на постійне місце проживання, переважали вихідці з інших українських регіонів, а найвищий показник міграційної активності спостерігався в межах власне Харківщини. Водночас розширювалася еміграція, яка мала переважно етнічне забарвлення: виїжджали євреї, німці, греки [10, с. 456].

На особливу увагу заслуговує відтік населення з сільської місцевості, який в науковій літературі отримав назву «втеча з села» [16, с. 6]. Більшість мешканців регіону віддавали перевагу життю в містах, що призводило до поступального невпинного скорочення сільського населення області. Не варто забувати, що становище українських сіл в досліджуваний період було далеким від процвітання. Стан основи життєдіяльності села – сільського господарства – з року в рік погіршувався. Наростали кризові явища, темпи приросту сільськогосподарської продукції невпинно падали, і навіть збільшення капіталовкладень не змінили становища [1, с. 176]. До того ж, соціально-побутова сфера життя сільських мешканців була найбільш відсталою й

занедбаною, перебувала на периферії державної уваги. Інфраструктура села дуже відставала від міської [17, с. 75].

В 1970 р. в селах Харківської області було сконцентровано 35 % від загальної кількості жителів Харківщини [7, с. 183]. В 1979 р. кількість сільських мешканців зменшилась до 25 % від всього населення області [8, с. 284]. За наступні 10 років людність сіл Харківської області продовжувала скорочуватись, і в 1989 р. нараховувала лише 21 % від загальної кількості населення регіону [18, с. 145]. На початку 1990-х років процес скорочення чисельності сільського населення прискорився, 1991 року в селах Харківщини народилося близько 7 тисяч 300 немовлят в той час як померло близько дванадцяти з половиною тисяч осіб [5, с. 118].

Ситуація в місті разюче відрізнялася від вищекресленої. Впродовж 1970–1989 рр. чисельність міського населення невпинно зростала. Міста завжди були каталізаторами економічних, соціальних та етнічних процесів. Взагалі, зростання міст і, як наслідок, швидке зростання чисельності міського населення – є характерними рисами досліджуваного періоду [11, с. 54]. Якщо в 1970 р. в містах Харківської області проживало 65 % від загальної кількості населення [6, с. 118], в 1979 р. кількість міських жителів склала 75 % від загальної чисельності населення Харківщини [8, с. 96], то в 1989 р. вже 79 % населення області стали жителями міст [18, с. 162]. Темпи зростання міського населення неоднакові, особливо швидко цей показник збільшувався в 1970 рр., а в 1980-ті, хоч провідна тенденція розвитку цього процесу зберігалась, темпи зростання чисельності міського населення Харківської області значно знизились.

Проте, на початку 1990 рр. вперше спостерігалось природне скорочення кількості міського населення Харківщини, хоча різниці між кількістю померлих і народжених на користь перших дещо нівелювалась тим, що як і в попередні роки, кількість приїжджих до міст Харківщини перевищувала кількість тих, хто їх залишав [5, с. 245].

Щодо статевовікової структури мешканців Харківської області, для періоду 1970–1991 рр. характерним є незначне переважання чоловіків в молодшому віці і поступове зміщення в сторону збільшення кількості жіночого населення в більш старших категоріях. Особливо у категоріях пенсійного віку диспропорції статей дуже значні. Особи жіночої статі тут переважають над чоловіками в вікових групах 60-64, 65-69 років приблизно в два рази, а в вікових групах 70-74, 75-79 майже втричі [4, с. 117]. Основні причини таких диспропорцій слід шукати серед наслідків війни, високої смертності чоловіків (в усіх вікових групах вища за жіночу), різкого скорочення народжуваності [10, с. 454]. В динаміці вікової структури населення області спостерігалася несприятлива тенденція до постаріння населення. Доказом цього є зростання показника середнього віку мешканців Харківщини – в 1970 р. він становив 36,5 років [7, с. 72], а в 1991-му – вже 37,2 роки [18, с. 321].

Вікову стратифікацію населення Харківщини доцільно розглядати з позиції частки осіб працездатного віку в загальній кількості населення.

Представники цієї вікової групи мають найвищі адаптаційні можливості, складають основу функціонування регіону, його плідного економічного та соціального розвитку. Працездатними особами вважаються жінки у віці від 16 до 54 років і чоловіки віком від 16 до 59 років.

В 1970 р. працездатне населення Харківщини становило 57,8 % населення області. Кількість осіб, молодших за працездатний вік, становила 26,8 %, а старших – 15,4 % [7, с. 184]. В 1979 р. картина дещо змінилася. Кількість осіб працездатного віку зросла 58,7 % від загальної чисельності населення Харківщини цього року, проте до 20,6 % зменшилась кількість осіб, що не досягли шістнадцятиліття, натомість кількість осіб пенсійного віку зросла до 20,7 % від загальної чисельності населення області [9, с. 458].

У 1980-ті роки зберігалась тенденція до зростання питомої ваги осіб старших за працездатний вік в загальній структурі населення. В 1989 р. цей показник склав вже 21,7 %. Що стосується осіб власне працездатного віку, то тут простежується дещо незвична динаміка: при невинному зростанні цього показника впродовж 1970-х рр., на кінець 1980-х він не зріс, а навпаки знизився і вже на момент Всесоюзного перепису населення 1989-го року становив 56,9 % від загальної чисельності населення Харкова і області [3, с. 45]. Що стосується осіб молодших за зазначений вік, то їхня кількість змінилася несуттєво, і в 1989 році склала 21,7 % [3, с. 43].

Таким чином, дослідивши провідні характеристики демографічного розвитку Харківщини 1970–1991 рр., можна стверджувати про перші прояви негативних тенденцій в динаміці його чисельності та структури. По-перше, на фоні перманентного зростання загальної кількості населення області в 1970–1980 рр., темпи цього процесу значно різнилися: від найвищих показників, зафіксованих в перший міжпереписний період (1970–1979 рр.) до першого повоєнного скорочення чисельності населення області на початку 1990-х рр. По-друге, показники природного приросту мешканців Харківщини постійно спадають і, зрештою, опускаються до від'ємної позначки за даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989-го р. Навіть велика кількість іммігрантів з інших українських областей чисельно не змогла перевищити природного скорочення людності Харківщини кінця 1980 – початку 1990 рр. По-третє, розподіл мешканців області між містом і селом засвідчив перевагу міського населення, причому, кількість сільських мешканців невинно скорочувалась як природним шляхом, так і за рахунок міграційного відпливу молоді, що зрештою призвело до постаріння сільського населення і стало перепорою на шляху його природного відтворення. І останнє, одним з проявів наростання кризових явищ демографічного характеру є процес старіння населення, який ми спостерігали протягом всього досліджуваного періоду. Тому, за таких умов, можемо з упевненістю стверджувати, що останні 20 років існування СРСР були періодом зародження та наростання тих негативних тенденцій, які в 1990-х роках втілилися у тривалій і руйнівній демографічній кризі.

Література

1. *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999.
2. *Васильева Э. К.* Образ жизни городской семьи / Э. К. Васильева. – М., 1981.
3. *Возраст и состояние в браке населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989г.* – М., 1990.
4. *Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки. Збірник матеріалів.* – К., 2003.
5. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, напрями протидії* / За ред. В. С. Шешенко. – К., 2001.
6. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. В 7 т. – Т. 1. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов.* – М., 1972.
7. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. В 7 т. – Т. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей.* – М., 1972.
8. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: Стат. сб. В 10 т. – Т. 1. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей.* – М., 1989.
9. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: Стат. сб. В 10 т. – Т. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и автономных округов. Ч. 2.* – М., 1989.
10. *Історія міста Харкова ХХ ст.* / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків, 2004.
11. *Коваленко П. С.* Развитие городов / П. С. Коваленко. – К., 1980.
12. *Кузнецов Л. Р.* Взаимосвязь миграции и брачности / Л. Р. Кузнецов // Демографические процессы в СССР. Сб. научных трудов / Отв. Ред. В. Г. Костаков. – М., 1990.
13. *Мировски В.* Миграция населения в больших городах СССР и стран Восточной Европы / В. Мировски, Г. Морозова – М., 1990.
14. *Народне господарство України у 1991 році: Стат. щорічник* / Відп. за вип. В. В. Самченко. – К., 1992.
15. *Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.* – М., 1990.
16. *Населення України. Соціально – демографічні проблеми українського села* / Відп. ред. Е. М. Лібанова. – К., 2007.
17. *Падалка С.* Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР. 60-80-ті рр. ХХ ст. / С. С. Падалка // Українське суспільство. Друга половина ХХ ст. Історія та сучасність: Збірник науково-популярних статей / Під ред. В. А. Смоля. – К., 2002.
18. *Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989-2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Стат. зб.* / Відп. ред. Л. М. Стельмах. – Ч. 1. – К., 2006.

«Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.)

Радченко Юрій

Радченко Юрій. «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.). В статті йде мова про роль структур допоміжної поліції міста Краснограда у Голокості місцевих євреїв. Автор намагався дослідити структури поліції, її підпорядкованість німецьким окупаційним органам. У статті показано, що значну роль у знищенні євреїв у Краснограді зіграла місцева допоміжна поліція. **Ключові слова:** Колаборація, Голокост, допоміжна поліція, розстріли.

Радченко Юрий. «Мы выпустили в них все патроны...»: колаборация и холокост в Краснограде Харьковской области (октябрь 1941 – июнь 1942 гг.). В статье рассказывается о роли структур вспомогательной полиции города Краснограда в Голокосте местных евреев. Автор попытался исследовать структуры полиции, её подчинение немецким оккупационным органам. В статье показано, что значительную роль в уничтожении евреев в Краснограде сыграла местная вспомогательная полиция. **Ключевые слова:** коллаборация, голокост, вспомогательная полиция, расстрелы.

Radchenko Yuri. «We Shot Them All...»: Collaboration and Holocaust in Krasnograd of Kharkiv Region (October 1941-June 1942). In article author tried to show the role of the local police in Holocaust in Krasnograd city during WWII. Investigator described the structure of the local police and place in repressive organs of the Nazi occupational regime. From the article one can see big role the auxiliary police of Krasnograd in extermination of the native Jews. **Key words:** Collaboration, Holocaust, Auxiliary Police, Mass Shooting.

Питання колаборації населення України з націонал-соціалістичною Німеччиною в роки Другої світової війни залишається одним з найбільочіших та дискусійних. За словами сучасного українського історика Анатолія Подольського «тема співробітництва неєврейського населення (українців, росіян,

© Радченко Ю. Ю.

білорусів, поляків, румунів, молдаван, угорців, кримських татар та інших) з нацистами у переслідуванні та вбивстві євреїв на території України (1941–1944) є сьогодні найбільш складним, вразливим та малодослідженим аспектом сучасної історіографії історії Голокосту» [11. с. 382]. Західні дослідники займалися вивчення феномену колаборації фактично одразу після закінчення Другої світової війни. На території Східної Європи та СРСР тема колаборації була тривалий час потужною зброєю політичної пропаганди проти країн Заходу. Радянські чинники в умовах ведення «холодної війни» звинувачували демократичний світ в наданні притулку воєнним злочинцям. В радянському дискурсі колаборанти фігурували тільки як «буржуазні націоналісти» та покидьки суспільства. З падінням тоталітарної системи та частковим розсекреченням архівів відкрилася можливість для більш повного та сумлінного вивчення проблеми співробітництва населення України та окупованих теренів СРСР з нацистськими окупантами. В результаті вийшли цікаві публікації, де показано роль місцевої поліції та самоврядування у Голокості [наприклад, 1, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 17, 19–23]. Тим не менше актуальність дослідження обумовлена тим, що залишаються відкритими багато питань: яким мотивами керувалися люди поступаючи на служби до допоміжної поліції? Яку роль вони відіграли у знищенні місцевого єврейського населення? Недостатньо дослідженими залишаються поставлені питання на регіональному мікрорівні. Метою даної статті є: 1)дослідити структуру та підпорядкованість української допоміжної поліції; 2)вивчити роль української допоміжної поліції на території міста Красноград (Харківська область) у переслідуванні та знищенні місцевого єврейського населення. Джерельною базою дослідження виступають матеріали слідчої справи колишнього співробітника допоміжної поліції міста Красноград Павла Дерунова [2], матеріали НДК з вивчення злочинів націонал-соціалізму на території Краснограда [4], опубліковані документи з даної проблематики [3].

Перш ніж приступити до розкриття проблеми, слід розібратися з дефініціями «українська поліція» та «колаборація». В контексті німецької окупації термін «українська поліція» мав скоріше не етнічний, а географічний смисл. Тобто сформована та території України поліція у нацистській офіційній термінології отримувала назву «українська». Аналогічна ситуація була у Латвії, Литві та Білорусії, де місцева допоміжна поліція відповідно отримувала назву латиської, литовської та білоруської поліції часто не зважаючи на етнічний склад її службовців. Хоча більшість службовців української поліції складали етнічні українців, тим не менше у цьому формуванні служила велика кількість етнічних росіян (Східна та Південна Україна), поляків (Галичина, Волинь), фольксдойчів тощо. Тепер щодо терміну «колаборація». Сучасні дослідники розділяють таке явище як колаборація на урядово-державний, соціально-побутовий, культурний та військовий. Під урядово-державною колаборацією прийнято розуміти створення владних структур з іноземних

громадян на окупованих Німеччиною територіях та функціонування цих структур. Соціально-побутовою колаборацією називають співробітництво рядових громадян з окупантами. Прикладом такого співробітництва можуть слугувати органи місцевого самоврядування (районні, міські, обласні, сільські управи). Культурна колаборація була властива країнам з германським населення та не відноситься до окупованих районів СРСР. Термін «військова колаборація» означає організацію різноманітних воєнізованих формувань у військових та поліцейських структурах Третього Райху [15, с. 10]. В контексті даного дослідження ми плануємо вивчити проблематику саме воєнної колаборації на прикладі локальної поліції міста Краснограда.

Відповідно до наказу Адольфа Гітлера від 17 червня 1941 року «поліцейське забезпечення» східних територій покладалося на райхсфюрера СС та начальника німецької поліції Генріха Гімлера. Він призначав Верховних начальників СС та поліції безпеки (Hoherer SS und Polizeiführer – HSSPF), які були вищими чиновниками у райхскомісаріатах. HSSPF підпорядковувалися Гімлеру. Під їх керівництвом працювали командуючі поліцією порядку та командувачі поліції безпеки та СД, командуючі військ СС та частини поліції порядку, а також локальні служби поліції безпеки та СД.

Вищими фюрерами СС та поліції на Півдні Росії (HSSPF Russland Süd) були: обергрупенфюрер СС та генерал поліції Фрідріх Еккельн (23 червня – 1 листопада 1941 р.), групенфюрер СС та генерал-лейтенант поліції Ганс Адольф Прюцманн (1 листопада 1941 р. – 18 березня 1944 р.) [6, с. 34-37; 7, с. 151; 17, с. 30].

В наказі Гімлера під назвою «Про задачі поліції на окупованих територіях» від 25 липня 1941 року говорилося: «Необхідно створювати охоронні формування з підходящої для нас частини населення окупованих територій... Ці охоронні формування в першу чергу повинні бути створені з українців, мешканців прибалтійських країн та білорусів. Вони повинні бути відібрані з наявних на місцях чоловіків та військовополонених-некомуністів. При виборі мають силу існуючі між шефом поліції безпеки та командуванням Вермахту угоди про звільнення від воєнної служби полонених, котрі до них прибули» [18, с. 17-18].

В загальних інструкціях командуванню групи армій «Південь» про окупаційну політику в Україні від 1 липня 1941 року був спеціальний розділ «Українська міліція». У ньому говорилося: «В інтересах підтримки порядку та охорони життєво важливих для українців організацій та споруд приходиться миритися зі створенням озброєної української міліції. Її кількість, за виключенням невеликих нас лених пунктів, не повинна перевищувати 1% населення... В особливих випадках... мова може йти про легке озброєння...» [16, с. 60]. Поступово загони української міліції ставали ненадійними, переходячи під контроль українських націоналістів. Це викликало до життя наказ Гімлера від 6 листопада 1941 року, в якому регулювався статус допоміжної поліції у

зоні, яка перебувала під контролем Міністра зі справ окупованих східних територій. Відповідно до наказу, всі створені в цивільній зоні окупації з місцевого населення охоронні та допоміжні частини об'єднувалися у «допоміжну службу поліції порядку» (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) [6, с. 30]. Ця структура розділялася на 4 категорії: «індивідуальна служба» (Schutzmannschaft Einzeldienst) з охорони порядку у містах(охоронна поліція, Schutzpolizei) та сільській місцевості (жандармерія, Gendarmerie); батальйони допоміжної поліції (Schutzmannschaft Bataillonen); пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); допоміжна охоронна служба (Hilfschutzmannschaft), призначена для охорони шталагів, тюрем тощо [6, с. 31; 22, р. 104-105; 14, с. 17]. У звіті начальника Головного управління поліції порядку (Ordnungspolizeihauptamt) Курта Далюге від 1 лютого 1943 року видно, що кількість допоміжної поліції у зоні цивільної адміністрації зросла з 33 000 до 330 000 [3, с. 103].

У воєнній зоні окупації (250-800 км від лінії фронту), куди входила з осені 1941 року Харківська область, ситуація виглядала по іншому. Перші охоронні та поліцейські частини у зоні відповідальності німецької воєнної адміністрації виникли восени 1941 року. Дослідник О. Романько пише, що назва місцевих частин допоміжної поліції «залежала від смаку начальника німецької адміністрації або фантазії керівника самоврядування, при якому вони створювались» [14, с. 16]. На території Фронтової зони ці формування носили самі різні назви: «місцева міліція» (Ortsmilitz), «служба порядку» (Ordnungsdienst), «цивільне ополчення» (Bürgerwehr), «місцеве ополчення» (Heimwehr), «самооборона» (Selbstschutz) [9, с. 44; 14, с. 17].

З ініціативи місцевої окупаційної влади у взаємодії з представниками колабораційної адміністрації багаточисленні охоронні та антипартизанські формування створювалися зусиллями місцевих командних інстанцій Вермахту від командуючого тиловими районами групи армій до командирів з'єднань, начальників гарнізонів, комендатур та польової жандармерії. Їх функції включали забезпечення збору врожаю, охорони комендатур, складів, залізнодорожних станцій, мостів, автомагістралей, таборів військовополонених, де вони повинні були замінити німецьких солдат, приймати участь у антипартизанських та антиєврейських акціях та інше. Ці загони формувалися за територіальним принципом та нараховували від 100 до 250 осіб. Командування, на відміну від більшості східних батальйонів та рот, як правило було місцевим (українським або російським). Однак зрідка командирами загонів ставали райхсдойчі. Особистий склад був представлений місцевими жителями – добровольцями, мобілізованими та звільненими військовополоненими зі шталагів. Озброювалися ці формування в основному з трофейних складів. Встановленої форми одягу не було. Бійці допоміжної поліції ходили у червоноармійській формі, німецькому обмундируванні, а також в цивільному одязі з нарукавною пов'язкою, де

були різні написи [5, с. 492]. За станом на лютий 1943 року загальна кількість загонів допоміжної поліції в тиллових оперативних районах оцінювалася німецьким командуванням в 60-70 тисяч осіб [3, с. 145].

У довоєнному Краснограді єврейська громада складала 547 осіб [10, с. 192]. На жаль, достеменно невідомо, яка кількість цих людей змогла евакуюватися на Схід. З приходом 20 вересня 1941 року німецьких окупантів в місті була сформована допоміжна поліція, якою керувала особа на прізвище Замжицький. Серед активних поліцейських був Дерунов Павло Родіонович. Він народився у 1908 році у Краснограді у сім'ї робітників. Під час колективізації був репресований (висланий до Казахстану) органами радянської влади за відмову здати хліб державі. Після встановлення окупаційного режиму вступив на службу до допоміжної поліції разом зі своїм братом Василем у жовтні 1941 року за запрошенням начальника поліції Замжицького. 3 січня 1942 року Павло Дерунов працював начальником пожежної охорони міста Краснограду. Він був помічений у видачі нацистам радянських солдат, які потрапили в оточення. Наприклад, у травні 1942 року він передав окупантам 14 червоноармійців (серед них був один офіцер), які ховалися у будинках по Новопрокладеній вулиці. За такі акції він був двічі нагороджений окупаційною владою. Першого разу йому дали суму грошей у розмірі 1000 карбованців. Іншого разу – костюм та скромну суму грошей. Брат Павла Дерунова вступив до Ваффен-СС та виїхав до Німеччини [2, арк. 1-10].

Ймовірноше за все кількість євреїв у Краснограді під час вступу нацистських окупантів не перевищувала сотні осіб. З перших тижнів окупації євреїв фізично експлуатували нацисти та колаборанти. Відомо, що у грудні 1941 року поліцейські вивели декілька сімей євреїв для розчисти снігу біля будинку поліції [2, арк. 46].

Пограбування євреїв стало звичайним явищем. Під час вищезгаданої акції у грудні 1941 року Дерунов побачив на працюючому євреї Райкіні добру одягу. Дерунов та інші поліцейські підійшли до Райкіна та змусили його роздягнутися. Вони зняли з нього каракулеву шапку, зимне пальто з каракулевим коміром та хромові чоботи. Замість цього поліцейські видали Райкіну брудну пілотку, подерту шинель та подерті черевики. Коли Райкін все це одягнув, Дерунов та інші поліцейські довго реготали [2, арк. 46].

У січні 1944 року свідок тих подій Спиридон Кашуба свідчив, що пограбування поліцейськими євреїв відбувалося з санкції окупаційної влади. У травні 1942 року окупанти зігнали всіх євреїв до одного будинку. Десь числа 15-16 поліцейські (в тому числі П. Дерунов) увірвалися до цього будинку та згвалтували чотирьох єврейських дівчат. За словами С. Кашуби «за прямої участі Дерунова П. Р. була розстріляна родина єврея Луцького Григорія Семеновича (з жінкою) та ще чотирьох, прізвища яких я не пам'ятаю. Крім того, були розстріляні родини євреїв Різак (дружину та двох дітей), Драйфельд (з дружиною), Лопаткін (з

дружиною), Розташ (з батьком, матір'ю та дитиною) та інші. Всього 32 родини, але чи приймав пряму участь Дерунов – мені невідомо.

З поліції Дерунов П. Р. перейшов начальником пожежної охорони лише тому, щоб хоч трохи приховати сліди злочинів. Вони (поліцейські – Р. Ю.) нагабували багато добра євреїв, накопичили немало червоноармійського та офіцерського обмундирування... Все це знаходилося на його квартирі» [2, арк. 37-39].

За словами свідка Губенка Семена, «грабував радянських людей не тільки сам Дерунов, але і його дружина. Вона у єврея Інштштейна забрала дзеркало, всі подушки, тони дві вугілля та інше. Як він сам, так і його дружина говорила: «Був ваш час, а тепер ми поживемо» [2, арк. 44].

У червні 1942 року нацисти провели акцію з ліквідації євреїв Краснограду. За свідченнями Павла Дерунова тоді «були проведені масові арешти єврейських сімей у місті. Я приймав участь в затриманні євреїв, стояв в оточенні, озброєний гвинтівкою на Покровській вулиці. Окрім мене в арешті євреїв приймали участь поліцейські Скорий Іван, Губа Павло Федорович, Чумак Іван Романович та інші. Скільки людей затримали, точно не пам'ятаю, в поліцію вели їх двома партіями, приблизно по 10 осіб. За прізвищем з них знаю одного Рабкіна, інших раніше бачив у місті, але прізвищ їх не знаю...» [2, арк. 24-25].

Всіх затриманих доправили до красноградської поліції, де посадили до камер. Там євреї знаходилися три дні. На четвертий день їх вивезли до Коваленкового лісу, що знаходиться біля села Наталіно та розстріляли. Павло Дерунов свідчив: «Так, я дійсно приймав участь у арешті сімей євреїв, тобто, як я вже сказав, був у оточенні. На третій день після їх арешту мене викликали до поліції та разом з поліцейськими Птахою, Аджигіреєвим, Скорим та Савохою. На одній підводі нас відвезли до Коваленкового лісу. Євреї були вже там, і я разом з вказаними поліцейськими та трьома німцями за командою начальника поліції міста – німця Абського з автомату їх розстріляли...

...Я відмовлявся, мотивуючи це тим, що у мене стоїть робота у пожежній команді, але німець, котрий проводив нагляд над поліцією – Абський, що знаходився там, наказав мені – через перекладача, без розмов виконувати накази начальника поліції Савохи, і я погодився...

Євреїв вивезли окремо на одній машині, котра була закрита брезентом, а ми, тобто Савоха, Птаха, Аджигіреєв та Скорий, виїхали на бричці, що була запряжена двома кіньми...

Коли ми приїхали до лісу, машина з євреями була вже там. У лісу була викопана яма, приблизно метра 4 у довжину та 3 метра у ширину. Німець, котрий наглядав за поліцейським, Абський, велів нам встати приблизно в 14 метрах від ями. Після цього Савоха видав нам патрони, ми зарядили автомати і німець наказав євреям виходити з машини. Євреїв постріляли в ряд на краю ями, й ми випустили у них всі патрони» [2, арк. 27-29].

За оцінками Дерунова тоді у Коваленковому лісу біля села Наталіно було розстріляно 28 осіб. З них абсолютну більшість складали люди похилого віку, а також – 4 підлітки років 7-15 та 8 жінок [2, арк. 27-29].

Радянські слідчі органи, які проводили розслідування злочину знищення нацистами та колаборантами красноградських євреїв у грудні 1943 року констатували, що у Коваленковому лісі було розстріляно «біля 90 осіб єврейського населення» [4, арк.89]. Тобто акція, у якій група красноградських поліцейських брала участь, була не поодиноким. На цьому місці окупаційною владою було проведено принаймні ще один розстріл. Радянська комісія з розслідування нацистських звірств констатувала: «Трупи розстріляних були скинуті у яму у безпорядку й встановити їх особистість не представляється можливим у зв'язку з тим, що з часу розстрілу у червні 1942 року пройшло півтора року.

Очевидців з громадян села Наталіно на місці розстрілу не було, однак вказані колгоспники, які приймали участь в комісії з розкопок могили розказали комісії, що в літній період, приблизно в червні місяці 1942 року на автомашинах у кількості двох, перед вечором з міста Краснограда німецьким окупантами були вивезені в село Наталіно на відстань приблизно пів кілометра до яру Глинищах єврейське населення, де по зв'язаному розстрілювали, при чому розстріляні окремі громадяни були скинуті до ями ще живі та закидані землею, з ями було чути гул та стогони людських голосів». Вдалося встановити окремі прізвище розстріляних: Грінберг Ганна Вульфівна (лікар красноградської поліклініки), Грін, Гольдштейн, Гоплянка, Греблінка, Гостева та інші [4, арк. 89].

Структури допоміжної поліції почали формуватися на території окупованих теренів СРСР у перші тижні нацистської інвазії у СРСР. Ці формування перебували під повним контролем райхсфюрера СС та його поліцейського апарату. На території фронтової зони у формування допоміжних сил з місцевого населення приймали участь тиллові структури Вермахту. До допоміжної поліції, яка мала особливо на території фронтової зони різноманітні назви, вербувалися представники самих різних прошарків – звільнені з таборів військовополонені, незадоволені радянською владою та інші. Національний склад української допоміжної поліції був самий різноманітний. У її загонах, окрім українців, служили етнічні росіяни та представники інших етносів, які мешкали на території України. Єврейське населення протрималося в Краснограді під час нацистської окупації 8 місяців, і було розстріляно під час однієї чи двох «акцій» у черні 1942 року. З жовтня 1941 до червня 1942 року євреї систематично піддавалися пограбуванню знущанню та фізичній експлуатації зі сторони німецьких окупантів та місцевих колаборантів. Розстріли красноградських євреїв проводилися локальною допоміжною поліцією під німецьким командуванням.

Література

1. *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Том I, том II / И. Арад– Днепропетровск, 2007.
2. *Архів Харківського областного управління СБУ (АХОУСБУ).* – Спр. 29962
3. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р-4743. – Оп. 1. – Спр. 22.
4. *Дробязко С.* Вспомогательная полиция в зоне военного управления / С. Дробязко // Иностранные формирования Третьего рейха. – М., 2009.
5. *Жуков Д., Ковтун И.* Русская полиция / Д. Жуков, И. Ковтун – М., 2010.
6. *Залесский К., Хауссер П.* Черная гвардия Гитлера. Ваффен-СС в бою / К. Залесский, П. Хауссер. – М., 2007.
7. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. История евреев Советского Союза. Уничтожение еврейского населения (1941–1945) / Ф. Кандель. – Том. 5 – М., – 2006
8. *Ковалев Б.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы / Б. Ковалев. – Великий Новгород, 2009.
9. *Круглов А.* Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. Круглов. – Х., 2005.
10. *Подольский А.* Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Подольский // Друга світова війна та доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007.
11. *Поль Д.* Властители и поработенные. Немецкая оккупация и общества Европы / Д. Поль // Третий рейх. Расцвет и крах империи / Пер. с нем. Е. Жирновой, М. Лебединского. – Х., 2009
12. *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивация / А. Прусин // Голокост і сучасність. – 2007. – № 1.
13. *Романько О.* Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945 / О. Романько. – М., 2008.
14. *Семенов К.* Фольксдойче на службе Рейху // Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К. Иностранные формирования Третьего рейха / К. Семенов. – М., 2009.
15. *Скоробогатов А. В.* Харків в роки німецької окупації (1941–1943) / А. Скоробогатов. – Х., 2004.
16. *Станкерас П.* Литовские полицейские батальоны. 1941–1945 гг. / П. Станкерас. – М., 2009.
17. *Трагедия Литвы: 1941–1944 годы.* Сборник архивных документов. – М., 2006.
18. *Чуев С.* Спецслужбы Третьего рейха. Книга вторая / С. Чуев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/a/28034>
19. *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944 / Dean M. – New York, 2000.
20. *Dean M.* Soviet Ethnic Germans and the Holocaust in the Reichskommissariat Ukraine, 1941–1944 // The Shoa in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / M. Dean. – Bloomington, 2008.
21. *Kangeris K.* „Closed“ Units of Latvian Police – Lettische Schutzmannschaften – Bataillon: Research Issues and Pre-History / K. Kangeris // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. – Riga, 2005.
22. *Pohl D.* The Murder of Ukrainian's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine / D. Pohl // The Shoa in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. – Bloomington, 2008.

***Історіографія,
джерелознавство та
методи дослідження***

Гетьманат Івана Виговського на шпальтах німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum»

Літвіненко Єлизавета

Літвіненко Єлизавета. Гетьманат Івана Виговського на шпальтах німецькомовної друкованої хроніки «Theatrum Europaeum». Представлена стаття присвячена зображенню постаті гетьмана Івана Виговського у світлі німецької хроніки «Theatrum Europaeum» («Театр Європи»). Хроніка «Театр Європи» є результатом роботи колективу авторів, які переважно висвітлювали перебіг військово-політичних подій у Західній Європі того часу. Дане джерело іноземного походження є важливою історіографічною пам'яткою з історії України XVII–XVIII ст., адже дозволяє поглянути на одну й ту саму подію з точки зору іноземця. **Ключові слова:** «Театр Європи», хроніка, іноземне джерело, гетьман, Іван Виговський.

Литвиненко Елизавета. Гетманат Ивана Выговского в свете немецкой хроники «Театр Европы». Представленная статья посвящена изображению персоны гетмана Ивана Выговского на страницах немецкой хроники «Theatrum Europaeum» («Театр Европы»). Хроника «Театр Европы» является результатом работы коллектива авторов, которые в основном освещали ход событий военно-политической истории Западной Европы того времени. Данный источник иностранного происхождения является важной историографической памяткой по истории Украины XVII–XVIII вв., так с помощью него можно посмотреть на одно и то же событие с точки зрения иностранца. **Ключевые слова:** «Театр Европы», хроника, иностранный источник, гетман, Иван Выговский.

Litvinenko Elizaveta. The figure of the hetman Ivan Vyhovsky in light of German chronicle «Theatre of Europe». The present paper is devoted to description of the person of hetman Ivan Vyhovsky in light of German chronicle «Theatrum Europaeum» («Theatre of Europe»). The chronicle «Theatre of Europe» is the result of work done by a group of authors who mostly dealt with course of military and political events in Western Europe of that time. This foreign source is an important monument to the historiography of Ukraine of the XVII–XVIII centuries, for it allows seeing

the same event from a foreigner's point of view **Keywords:** «Theatre of Europe», chronicle, foreign source, hetman, Ivan Vyhovsky.

Історіографічну основу вивчення історії України XVII–XVIII століття складають джерела, що зберігаються як на українській території, так і за її межами. Важливими для цілісного сприйняття тогочасних подій є джерела, створені іноземцями: записки іноземців, «летючі листки», мемуари, щоденники, публіцистичні й історичні твори, хроніки тощо. На сьогодні до наукового обігу залучено лише невеликий відсоток усіх існуючих джерел іноземного походження, наприклад: широко відомий «Опис України» Гійома де Боплана, «Щоденник» Еріха Лясоти, «Хроніки європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, тощо. До таких практично не досліджених джерел іноземного походження відноситься німецькомовна друкована хроніка XVII – п. п. XVIII ст. – «Theatrum Europaeum» («Театр Європи»).

Німецька друкована хроніка «Театр Європи» виходила у Франкфурті-на-Майні з 1633 по 1738 роки. Засновником та видавцем цього монументального 21-томного видання був відомий гравер і художник Маттеус Меріан (*Matthäus Merian*) (22.09.1593–19.06.1650). Сама хроніка є результатом роботи колективу авторів, які переважно висвітлювали перебіг військово-політичних подій, час від часу переходячи на опис надзвичайних випадків (пожеж, потопів, різних чудес) та придворного життя монархів. Хроніка оздоблена великою кількістю мідних гравюр (близько 1432) із зображенням планів міст, битв, мап, портретів монархів та їх оточення, церемоніалів тощо. Зокрема, у хроніці вміщено портрети таких осіб, як: польський король Ян Казимир, гетьман Богдан Хмельницький, полковник Михайло Кричевський [15, с. 76; 227; 14, с. 815].

Джерельна база німецького видання складалась переважно з т.зв. «летючих листків», франкфуртських журналістських та публіцистичних творів, конфіденційних солдатських листів до друзів або родичів, офіційних реляцій полководців до уряду – «Бюлетенів битв» («*Schlachtenbulletins*»), ділової кореспонденції, місцевих хронік та кореспонденції торгівельних домів тощо. Достатню кількість матеріалів надає офіційна кореспонденція («*Schriftwechselung*») держав та міст. Щодо звісток відносно подій з історії України, слід зазначити, що їх питома вага порівняно з свідченням про польські перипетії доволі незначна, але й те, що міститься у «Театрі Європи» несе у собі джерелознавчу цінність. І хоча на сторінках хроніки висвітлювались майже всі важливі політичні події тогочасної Європи, ця історична пам'ятка досі залишається практично не дослідженою.

В західній історіографії ми можемо виокремити монографію Германа Бінгеля «*Das Theatrum Europaeum*», в якій розглядається вклад цього друкованого видання у публіцистку XVII–XVIII сторіччя [13]. В російській історіографії ми можемо відзначити статтю С. В. Рождественського «Известия о России в историческом сборнике «*Theatrum Europaeum*»», в якій він повідомляє, що у збірнику розпорошена велика кількість

відомостей про Росію, які, головним чином, присвячені історії дипломатичних взаємин Московської держави з державами західними та східними (Туреччиною, Персією, Китаєм) та війнам з Польщею та Швецією [12, с. 57]. Вітчизняна історіографія є доволі скупою на дослідження, присвячені багатотомній праці німців. В радянський період цьому питанню приділяли увагу Ковальський М. П. (Ковальський М. П., Мицик Ю. А.: стаття «Немецкое историческое сочинение «Театр Европы» об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII ст.»), Мицик Ю. А. («Записки иностранцев как источник по истории Украины вт. п. XVI – сере. XVII ст.») [6]. Сучасні українські дослідники залучають матеріали хроніки як додатковий матеріал, а ось вивчення самої пам'ятки обходять увагою. Можна виокремити лише таких дослідників, як Теодор Мацьків, який «Театр Європи» аналізує як одне з західноєвропейських джерел для вивчення постаті Івана Мазепи, та Д. С. Наливайко, який у своїх працях: «Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст», «Козацька християнська республіка» та «Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках», розглядає хроніку поруч з іншими друкованим часописами того періоду, такими як, «Gasette de France», «The London Gasette», «Eurorddscher Mercurius» тощо [4; 9; 8; 10].

Слід відмітити, що в Україні повний комплект хроніки зберігається у відділі рукописів та рідкісної книги Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Постать гетьмана Івана Виговського та пов'язані з ним події з'являються у VIII томі «Театру Європи». Зазначений том, автором якого був Мартін Майєр (*Martin Meyer*), містить опис подій, що відбулися у світі протягом 1658–1660 рр. Сам автор – доволі маловідома фігура німецької історіографії. Відомо лише, що він був родом з Хайна (Сілезія), але через певні обставини мав покинути улюблену Батьківщину і переїхати до Франкфурта. За словами німецького дослідника Германа Бінгеля сам Майєр називає себе філологом та «оповідачем історії» («*Historiophilus*»), який до запрошення у видавництво «Театру Європи» працював у таких виданнях, як: «*Ortelius*», «*Philemerus Irenicus Elisius*» та «*Lundorps*» [13, с. 72]. Слід наголосити і на тому факті, що масив документів, який надходив до видавництва, був занадто великим та приходив із запізненням, так як через смерть Маттеуса Меріана у 1650 році відбувся певний застій виробництва. Мартін Майєр не встигав обробляти весь обсяг документації й поспішав, вставляючи до хроніки лише найважливіший на його думку матеріал з різноманітних грамот, едиктів, резолюцій, актів тощо. Виходячи з цього можна припустити, що у автора, можливо, знаходилося набагато більше реляцій про перебіг подій на території України, проте в повному обсязі він їх просто фізично не встигав розмістити, надавши перевагу тим повідомленням, які, мабуть, більше б зацікавили тодішній західноєвропейський читацький загал.

Гетьман Іван Виговський розглядається автором хроніки нейтрально: його називають гетьманом козаків, які були разом з ним на стороні Польщі, а також канцлером при старшому Хмельницькому. Згадується, що Генерал Виговський восьмого року мав зустріч з воєводою Київським щодо збору податків на території України на утримання реєстрового війська [16, с. 1073]. У VIII томі автор акцентує увагу на таких подіях з історії України, як: сейм у Варшаві, на якому розглядалися окремі пункти Гадяцької угоди, Конотопська битва, обрання на гетьманування Юрія Хмельницького.

Зупинимось на кожному зі згаданих сюжетів більш детально. Між 4 і 9 березня до Варшави на сейм, який мав розпочати свою роботу 12 березня й розглянути Гадяцьку угоду, прибули послы від України. В хроніці подається доволі розгорнутий опис варшавського сейму 1659 року, проте основну увагу приділено польсько-шведським домовленостям. Майєр пише, що 12 березня в Сенаторській палаті були прийняті козацькі послы, які просили вибачення за минуле повстання і сподіваються на прихильність короля. Водночас послів завірили, що їх королівська милість погодження, що були укладені в осінній місяць 1658 року, зберігає і теперішнє їх завершенням підтверджує [16, с. 1072]. Мова йде про 6 (16) вересня 1658 року, коли у місті Гадячі були підписані першопочаткові пункти Гадяцького трактату між гетьманом Іваном Виговським і всім військом Запорізьким та королівськими комісарами: Станіславом Беньовським та Людовіком Євлашевським. Зокрема, на сеймі затвердили реєстр козаків на 30 тисяч козаків (*«30 000 Cosacken in vierzehn Squadronen vertheilt ein geschrieben»*), хоча за домовленостями восени 1658 роки планувався вдвічі більший реєстр; надання 100 особам від кожного полку шляхетства (*«...unter jedweder Squadron 100. seyn wården/ die der Polnische Reichs-Rath zu Edelleuten machte...»*); та 10 000 найманого війська (*«...10000 Mann der Cron zum besten unterhalten...»*). Зазначені 30 000 запорізьких козаків повинні були мати свого воєначальника, який був зобов'язаний коритись лише королю.

Також повідомлялось, що козацька делегація просила вибачення у короля за минуле повстання і *«...що відтепер вони хотіли через вірну службу та послух змити пляму минулої непокори та усі згадки про непослух»* [16, с. 1072].

Далі Майєр веде мову про події 26 квітня 1659 року, і зазначає, що дружба козаків і корони польської є ще крихкою, але вони як *«слухняні співгромадяни Корони»* з союзником Польщі – татарськими ордами та з кварцьянами перейшли на інший бік Дніпра і прямо рушили до Москви. Їм на зустріч рухалось московське військо у 40 тисяч чоловік, з них 14 тисяч було *«побито і знищено»*, а полководця Якова Черкаського та багато полковників, кримські татар полонили. Автор продовжує, що козаки, татари і поляки нанесли відчутний сильний удар на полі російським військам, і 10 тисяч козаків й татар після перемоги над московітами разом з Великим гетьманом коронним – Станіславом Потоцьким швидко прямували до Московії, проте московіти рушили всіма силами проти

України та Речі Посполитої, Потоцький був деблокований і мав повернутись до Варшави [16, с. 1092].

В наведеному уривку, що описує Конопотську битву, привертає увагу ряд аспектів, які свідчать про доволі химерне уявлення автора про справжній перебіг подій на території України. По-перше, це статистичні дані щодо кількості московських сил та їх втрат: Горобець В. говорить про 100 тисяч загальної чисельності війська і про 40 тисяч убитими та 15 тисяч полоненими; Мицик Ю. А. оцінює чисельність військ у 200 тисяч, а убитими та полоненими 40 і 15 тисяч відповідно; Соловйов С. М. говорить про 150 тисяч загальної чисельності війська, а Бульвінський А. Г. – про 70 тисяч [2, с. 58; 7, с. 18; 5, с. 49; 11, с. 47; 1, с. 349]. По-друге, незрозумілим є повідомлення про участь Станіслава «Ревера» Потоцького, що командував армією Речі Посполитої у 1654–1667 роках. Можливо, автор переплутав його з сином – обозним коронним Анджеєм Потоцьким, що в квітні 1659 року був відправлений Яном Казимиром з корпусом на допомогу Івану Виговському.

Як ми бачимо, Мартін Майєр володів доволі уривчастою і неточною інформацією про існуючий стан подій. Це, як ми раніше зазначали, можна пов'язати з запізненням надходження документації й повідомлень, можливо, і самі джерела вже першопочатково приходили заплутаними та не достатньо достовірними.

У сюжеті про Конопотську битву є й факт виокремлення серед офіцерського складу московського війська боярина Якова Куденетовича Черкаського, адже в переважній більшості сучасних авторів говориться про князя Пожарського, князя Ляпунова та двох князів Бутурліних. Ім'я князя Якова Черкаського згадується в окремих пластах української і російської історіографії. Так, про Якова Черкаського згадує Микола Маркевич у своїй праці «Історія Малоросії» та пише: «семь полков московских легло на поле битвы, множество людей и лошадей перетонуло в Сейму. Трое суток гнался неприятель за бегущими воеводами; татары истребляли и жгли все, что ни попадалось им в погони: ужас достиг до Москвы; Князья Львов, Черкасский и Пожарский были взяты в плен» [3, с. 45]. Сергій Соловйов так описує Якова Черкаського: «Трубецкой действительно выступил из Москвы 15 января с войском, простиравшимся, как говорят, до 150000; 30-го числа боярин стоял уже в Севске. Но на многочисленное войско в Москве не надеялись, хотели во что бы то ни стало оторвать Виговского от Польши, ибо только этим можно было добиться счастливого окончания дел с последнею. 7 февраля в трапезе у дворцовой церкви Св. Евдокии государь слушал важные статьи, а комнатные бояре слушали их в комнатах; эти бояре были: Борис Иванович Морозов, князь Яков Куденетович Черкасский, князь Никита Иванович Одоевский, Илья Данилович Милославский, Иван Андреевич Милославский» [11, с. 48].

Майєр натомість повідомляє, що «московітський полководець Яков Черкаський та багато кнехтів або полковників кримські татари взяли у полон [16, с. 1092]. Таким чином, автор хроніки виокремив князя

Черкаського як головнокомандуючого, а інших оминув увагою, зарахувавши до загального командування. Там же зазначається, що польський король був би не проти мати «задніпрянців з іншого берегу Дніпра та реєстрових козаків з цього боку Дніпра у своєму корпусі та так рушив би проти московитів» [16, с.1092]. Проте запоріжців ця пропозиція вже не приваблювала, так як «вони нарешті отримали на свій бік козаків реєстрових», бо партія Хмельницького («*die Schmiellskische Partten*») обрала гетьманом Юрія Хмельницького. А канцлер та генерал реєстрових козаків (скоріш за все, мова йде про гетьмана Івана Виговського) відступив з армією до Корони Польської.

Таким чином, хоча хроніка «Театр Європи» містить лаконічний, поверхневий, часто фактологічно неточний виклад подій та звісток, присвячених гетьманату Івана Виговського, порівняно з, наприклад, обширними і ретельними повідомленнями, присвяченими постаті гетьмана Богдана Хмельницького, проте несе у собі важливу інформацію щодо уявлення іноземних істориків про тодішні воєнно-політичні події, які розгортались на українських теренах. Сама хроніка «Театр Європи» являє собою багатотомну працю, що не раз видавалась і перевидавалась та розповсюджувалась по території всієї Західної Європи. А тому була важливим джерелом інформації для пересічного західноєвропейського читача, який міг скласти певне уявлення про події часів правління гетьмана Івана Виговського. Компілятори хроніки приділяли увагу найбільш цікавим і видатним подіям у воєнно-політичній історії й вони виокремлювали країну Україну та її населення – запорізьких козаків, яких сам Майєр називає «козацькою нацією» («*Cossackischen Nation*»). Автори чітко відрізняли московитів, які жили у Московії від козаків, Батьківщиною яких німіці називали Україну. На сьогодні існує потреба у виданні збірки, у якій ністились би усі сюжети історії України, надруковані у німецькій хроніці «Театр Європи».

Література

1. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи / А. Г. Бульвінський. – К., 2008.
2. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст. / В. Горобець // Розбудова держави. – 1996. – №7. – С. 55-59.
3. Маркевич Н. История Малороссии: в 5 т. / Н. Маркевич – М., 1842. – Т. 2.
4. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709) / Теодор Мацьків. – Мюнхен, 1988.
5. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Юрій Мицик – К.: «КМ Академія», 2004.
6. Мыщык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) / Ю. А. Мыщык. – Днепропетровск: ДГУ. – 1981.
7. Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року / Ю. Мицик // Конотопська битва 1659 року: збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 15-23.

8. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д. Наливайко – К.: Дніпро. – 1992.
9. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Д. Наливайко – К., 1998.
10. *Наливайко Д.* Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. Наливайко // Український історичний журнал. – 1972. – №1 – С. 132-137.
11. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен: в 18 т. / С. М. Соловьев. – М., 1991. – Т. 11.
12. *Рождественский С. В.* Известия о России в историческом сборнике «Theatrum Europaeum» / С. В. Рождественский // Журнал министерства Народного Просвещения – Май 1891. – Вып. 275. – С. 57-78.
13. *Bingel H.* Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVII und XVIII Jahrhunderts / H. Bingel. – Berlin, 1909.
14. *Theatrum Europaeum*, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1648-1651 / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1663. – Band VI.
15. *Theatrum Europaeum*, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1651-1657 / Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. – Frankfurt.a.M., 1685. – Band VII.
16. *Theatrum Europaeum*, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1657-1660 / Beschreibung durch Martin Meyer. – Frankfurt.a.M., 1693. – Band VIII.

УДК 930: [004. 94: 911. 375.64 (477. 54 - 89)]

Розробка технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова

Онопрієнко Алла, Тріпутіна Наталія

Онопрієнко Алла, Тріпутіна Наталія. Розробка технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова. Метою даного дослідження є розробка технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова. Стаття присвячена розробці методики використання засобів ПС для історичних досліджень. Результатом дослідження є опис технології використання завдання, а також – безпосередньо тривимірна віртуальна модель історичного центру Харкова.

Онопrienko Алла, Трипутина Наталья. Разработка технологии создания трёхмерной модели исторического центра Харькова.

Целью данного исследования явилась разработка технологии создания трёхмерной модели исторического центра Харькова. Статья посвящена разработке методики использования средств ГИС для исторических исследований. Результатом исследования является описание технологии выполнения задания, а также – собственно трёхмерная виртуальная модель исторического центра Харькова.

Onopriienko Alla, Tryputina Natalya. Working out of the technology of 3D model creation of Kharkov's historical centre. The aim of the study was working out of the technology of Kharkov's historical centre 3D model creation. The article devoted to elaboration of GIS technologies for historical reserches. The description of the task carrying out and virtual model of Kharkov's historical centre was resulted of reserche. **Key words:** GIS technologies, virtual 3D-model, visual estimation.

Протягом своєї історії місто Харків зросло з невеличкого поселення до велетенського мегаполісу. Для підвищення ефективності діахронно-генетичного аналізу його території нові можливості надає використання геоінформаційних систем. ГІС є могутнім інструментом зіставлення стану територій у різних просторово-часових зрізах. Ці системи надають дослідникам незрівнянні можливості просторового аналізу та візуалізації інформації. Але технології застосування ГІС в історичних дослідженнях потребують значних зусиль для розробки та оволодіння ними. Дана наукова розвідка є спробою розробки технології створення тривимірної моделі історичного центру Харкова сучасними інформаційними засобами.

Моделювання є одним з найбільш ефективних методів наукових досліджень, який полягає у побудові й вивченні спеціальних об'єктів (моделей), властивості яких подібні найбільш важливим, з погляду дослідника, властивостям досліджуваних об'єктів (оригіналів). У більш широкому розумінні, моделювання являє собою наукову дисципліну, у якій вивчаються методи побудови й використання моделей для пізнання реального світу.

Тривимірне моделювання вимагає відповідних інструментів, методик та даних. Технології геоінформаційних систем, що надають широкі можливості по інтеграції та спільному аналізу даних з різних джерел, стають усе більш популярним і затребуваним інструментом для рішення різноманітних завдань практично у всіх сферах діяльності. Потреба в реалістичному відображенні навколишнього світу збільшує значимість одного з найбільш перспективних напрямів застосування ГІС – побудова віртуальних моделей.

Тривимірна фотореалістична візуалізація територій методами комп'ютерної графіки і створення тривимірних ГІС здатні змінити технологію та практику історичних досліджень. Оскільки геометричному опису нашого світу властива третя координата, засоби тривимірного моделювання стали невід'ємним компонентом сучасних ГІС. Крім інформації про висоту об'єктів, третя координата може служити характеристикою будь-яких процесів або явищ (температури, забруднення й т.д.) та використовуватися для їхнього просторового подання. Також тривимірні моделі територій застосовуються при ситуаційному моделюванні (тренажери, командні навчання та ін.), аналізі проектів та рішень (дорожнє будівництво та архітектура, археологія), для виконання аналітичних розрахунків або для аналізу історико – архітектурного розвитку.

Для роботи із тривимірними моделями місцевості компанією ESRI було розроблено модуль ArcGIS 3D Analyst, якій доповнює продукти ArcGIS Desktop (ArcView, ArcEditor, ArcInfo), надає користувачам функції моделювання та аналізу поверхонь, а також додатки для створення і тривимірного відображення моделей місцевості як локального (додаток ArcScene), так і глобального (додаток ArcGlobe) масштабу. Інформація про рельєф та двовимірні просторові дані, складові основи тривимірної моделі місцевості, можуть бути доповнені реалістичними моделями об'єктів, написами й анімацією.

Також необхідно сказати й про інструмент для створення тривимірних моделей будинків і споруд. Вибір програмних засобів для створення моделей об'єктів, насамперед, диктується доступними вихідними даними. Крім цього, важливим критерієм є те, яким чином тривимірна модель впроваджується в ГІС: як умовний знак для точкових об'єктів; у якості 2,5-мірного вектора; у якості реальної 3D-геометрії (наприклад, MultiPatch). Для створення тривимірних моделей в даній роботі використовувався програмний продукт – SketchUp – простий в освоєнні інструмент для створення тривимірних моделей, який надає можливість імпорту/експорту безпосередньо в базу геоданих ESRI (імпорт 2D-векторів, експорт у MultiPatch із текстурами в реальних координатах), KML/KMZ, інші обмінні формати. Нещодавно компанія-розробник була придбана власниками Google, після чого була випущена безкоштовна версія з можливостями експорту тільки у формат Google Earth. При використанні відповідного плагіна моделі у форматі SketchUp можуть бути використані в якості тривимірних умовних символів у додатках ArcScene й ArcGlobe.

Необхідно пам'ятати, що вибір програмного забезпечення залежить, у першу чергу, від поставленого завдання. Визначившись з методами та функціями, за допомогою яких буде вирішуватися поставлене завдання, можна знайти оптимальне по функціональності й вартості ПЗ для створення 3D моделей місцевості.

У ГІС дані є основним чинником, на основі якого створюються інформаційні продукти. І тому база геоданих – унікальна технологія, за

допомогою якої, ми можемо ефективно зберігати різномірні дані і з легкістю використовувати їх в складних проектах і системах.

На етапі концептуальної розробки системи, необхідно розглянути вимоги, визначені на більш ранніх етапах, і на їхній основі почати розробку структури бази геоданих.

У нашому проекті тривимірної моделі центра міста Харкова були прийняті наступні вхідні дані:

1. Векторні шари будинків, доріг й точкових об'єктів ситуації;
2. Фотографії фасадів будинків;
3. Векторні шари горизонталей, пікетів і насипів (для створення TIN поверхні);
4. Архітектурні креслення будинків, споруд;
5. Висотні показники контурів дахів будинків.

Усі вихідні векторні дані знаходяться у місцевій системі координат, отже й тривимірна модель, побудована на їхній основі, також буде в місцевій системі координат.

До вхідних даних необхідно висунути деякі вимоги:

- всі векторні шари мають бути конвертовані у шейп-файли;
- фотографії, використовувані для текстурування, повинні бути достатньої роздільної здатності (не менш 1-го мегапікселя);
- шари, використовувані для побудови TIN поверхні, повинні мати максимально можливу точність (мінімум 0,1 метра);
- збір висот контурів дахів будинків повинен проводитись з максимальною точністю.

Даний проект містить у собі по суті три тривимірні моделі центра міста Харкова трьох різних століть. Розроблена база геоданих, містить у собі всі три моделі, а майже кожна модель, в свою чергу, містить повний комплект наступних шарів:

- TIN поверхня;
- шари тривимірних будинків, споруд (multi patch);
- шари будинків та споруд (polygon), які будуть відображатися у моделі у виді тривимірних контурів;
- проїжджа частина (polygon);
- пішохідна частина (polygon);
- елементи гідрографії (polygon);
- паркова зона (point);

Кожний із шарів (крім TIN поверхні) має власну таблицю атрибутів, що містить притаманні йому характеристики та властивості.

Фотореалістична візуалізація міської території вимагає великих зусиль зі збору вихідної інформації, геометричному й радіометричному моделюванню окремих об'єктів і підсумкової моделі (сцени) та сильно залежить від повноти й точності даних, що представляють ландшафт. Відповідною відправною точкою можуть служити базові дані, складові основи ГІС: цифрові моделі рельєфу (ЦМР), електронні карти. Проте, 3D моделі об'єктів, що підносяться над поверхнею землі, таких як будівлі,

дерева і так далі, тим більше з відображенням їх текстури, ще не доступні в існуючих ГІС – системах. Тому при створенні фотореалістичної сцени необхідно окремо формувати моделі поверхні міської території і тривимірних об'єктів, на ній розташованих.

При розробці технології створення фотореалістичної тривимірної моделі міського геопростору нами використовувалося кілька програмних засобів:

- ArcGIS 9.3;
- SkethUp 7.1;
- Adobe Photoshop 10.0.

Ці програмні продукти взаємодіють наступним чином (Рисунок 1):

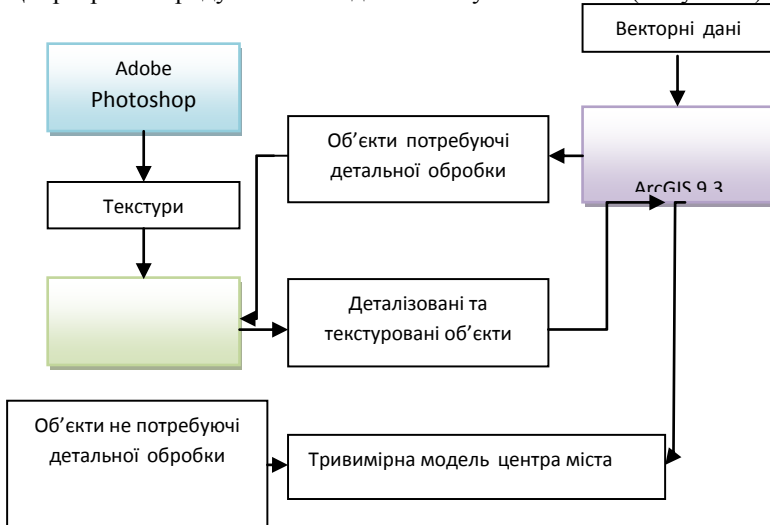

Рисунок 1. Схема взаємозв'язку ArcGIS 9.3, SkethUp та Adobe Photoshop.

Першим етапом створення моделі був збір вхідних даних. Джерела даних визначаються заздалегідь поставленим, сформульованим і конкретизованим завданням. У розроблювальному проекті завданням є створення тривимірної моделі центру міста Харкова у трьох самостійно обраних періодах часу.

Проект містить у собі дані по трьом різним моделям. Практично (в залежності від існування даних) кожна із яких має:

1. Рельєф місцевості у виді TIN моделі;

2. Моделі будівель та споруд, з розподілом на найбільш значимі, такі, що є середовищими орієнтирами, історично значимими архітектурні ансамблі, що визначають образ центру міста Харкова, сформовані у вигляді каркасних тривимірних моделей, а також інші будівлі і споруди у вигляді контурів. Моделі будинків забезпечують їх впізнаваність, геометричну точність, а також зберігають їхній унікальні властивості й орієнтацію в місцевій системі координат;

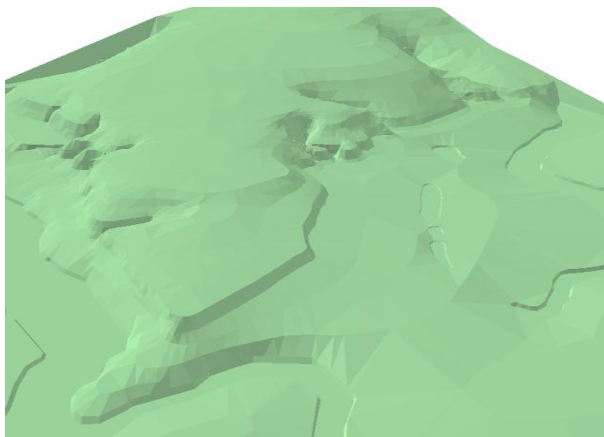
3. Дорожнє покриття;
4. Пішохідна частина;
5. Паркова зона;
6. Елементи гідрографії.

Для відображення рельєфу використовуються регулярна сітка – опис місцевості за допомогою регулярної сітки з рівними проміжками між вічками (растрова ЦМР), й нерегулярна триангуляційна мережа (Triangulated Irregular Network – TIN). У даному проєкті використовуватимемо відображення рельєфу за допомогою TIN моделі.

TIN модель – суцільна мережа трикутників, орієнтованих у тривимірному просторі, що описує суцільну нерівну поверхню. TIN дає краще представлення рельєфу в разі пересіченій місцевості. Але TIN – модель важко оновлювати – тому що кожна зміна рельєфу на модельованій території тягне за собою необхідність заново розвивати всю мережу.

Для створення TIN поверхні необхідні дані, які містять інформацію про висоти поверхні землі в області проектування. Такі дані були отримані на кафедрі Геоінформаційних систем та геодезії ХНАМГ, в бібліотеках та історичному музеї Харкова. Обробка інформації виконувалася в програмному продукті ArcMap. Джерелом інформації були відскановані плани, а також документальні фотознімки. Обробка являє собою прив'язання планів до місцевої системи координат та рисування горизонталей. Набір даних по горизонталях цілком дозволяє створити TIN модель гарної якості й вірогідності.

Горизонталі зберігаються у вигляді лінійного шейп-файлу. Вони повинні мати атрибутивну характеристику, у якій власне й зберігаються їхні висотні характеристики. Назва атрибута повинна бути представлена тільки латинським алфавітом (для забезпечення повноцінної передачі даних в інші програмні середовища). Після того, як були зібрані дані по висотах, виконується створення моделі рельєфу за допомогою ArcScene (Рисунок 1).

Мал. 1. TIN поверхня рельєфу м. Харкова 1742 р.

Інформація по будівлях збиралася за допомогою програмних продуктів ArcMap та SketchUp. Джерелом її були фотографії, плани та архітектурні креслення. Двовимірні просторові ГІС дані, отримані шляхом векторизації великомасштабних топографічних планів і карт, застосовувалися в основному для визначення проєкційних розмірів створюваних тривимірних об'єктів і їх місця розташування в підсумковій моделі міста.

На будинки також створюється таблиця атрибутів відповідно до вимог до змістовної інформації бази даних на створювану модель. При створенні таблиці атрибутів, також потрібно використати латинський алфавіт, щоб уникнути труднощів, які можуть виникнути на більш пізніх етапах моделювання. Дані зберігаються у вигляді полігонального шейп-файлу.

Експортувавши у SketchUp необхідні основи будинків, можна перейти до ортогонального проєктування полігонів на TIN модель. Кожен будинок на цьому етапі одержить висоту своєї основи, тобто фундаменту, після чого кожен будинок буде посаджено на TIN, і за ними буде зберігатися його двовимірні координати, а також додасться третя – висота. Цей етап займає багато часу, тому що практично з кожним полігоном доводиться працювати окремо. Можливо виконання даної операції й для декількох об'єктів, але тільки в тих рідких випадках, коли ці об'єкти невеликі за розміром, перебувають один поруч одного, та розташовані на практично горизонтальній і пласкій поверхні.

Далі можна надавати тривимірного виду будинкам та спорудам й підготовлювати їх до більш детальної обробки. Для цього нам необхідно знати загальну висоту кожного окремого будинку та його інших характерних точок. Після визначення висоти будинку слід підняти полігон на її значення, заздалегідь у параметрах указавши одиниці виміру – метри. У результаті утворюється геометрична форма, бічні сторони якої приблизно повторюють периметр будинку. Тепер, заздалегідь визначивши характерні точки даху, вже можна точно змоделювати його форму. Дана робота дуже кропітка й часто викликає масу утруднень, через те, що часто геометрія будинку не проста. Коли готова елементарна геометрична форма будинку, варто перейти до її деталізації й облицювання.

Для прикладу буде описане створення моделі Миколаївського собору, зруйнованого у 1930 році. На нього були представлені понад 20 фотографій та план розташування на місцевості (із цього й будимо виходити, створюючи його модель). Отже, в результаті виконання описаних вище дій була отримана первинна основа.

Далі необхідно відредагувати форму основи, керуючись наявними фотографіями. Виконавши аналіз фотографій, вносимо корективи у форму. Малюємо необхідні елементи споруди, використовуючи інструменти панелі інструментів Drawing та редагуємо форми використовуючи функцію Push/Pull. Після цього споруда набуває більш реалістичні форми.

Далі виконуємо детальну обробку стін та куполів. Для скорочення часу, витраченого на побудову моделі, деталі, що повторюються, наприклад, вікна, можна копіювати та перетягувати у необхідне положення за допомогою

інструменту Move/Copy. Якщо потрібно змінити масштаб елементу, то це можливо зробити за допомогою функції Scale. Моделюючи вікна, майбутній скляний вітраж для них, заливаємо блакитними кольорами з легкою прозорістю, використовуючи інструмент для заливання – Paint Bucket. Для того, щоб встановити прозорість заливання, необхідно зайти в редактор заливання Edit Materials і установити необхідний рівень прозорості.

У результаті одержуємо стіну з вікнами й вітражами. Стіни також фарбуємо за допомогою заливання. При виконанні заливання площини важливо звернути увагу на те, чи лицьовою стороною вона звернена назовні. У SketchUp площа має лицьову й зворотню сторону, тому якщо була залита не лицьова сторона – то при конвертації заливання не зберігається.

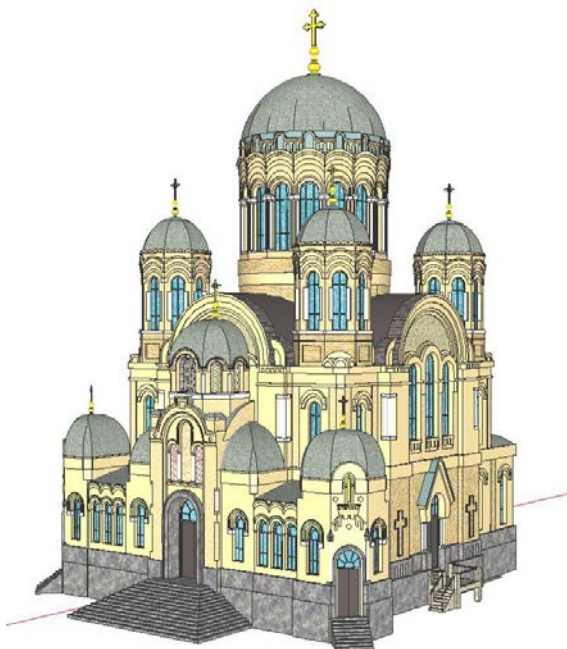
Переходимо до самої складної частини проектування будинку. Складність даного елемента полягає в насиченості дрібними деталями і їхнім розташуванням у різних площинах (Малюнок 2).

Мал. 2. Вигляд споруди після виконаних описаних дій.

Для зручності роботи використаємо функції Orbit і Pan, що дозволяють легко обертати й пересувати модель. Також можемо редагувати наш об'єкт не тільки ззовні, але й зсередини. Але це в даній роботі буде зайвим.

Таким чином, виконавши ряд дій й операцій, одержуємо готову тривимірну модель будинку (Малюнок 3), орієнтовану в місцевій системі координат, яка і дозволяє проводити певний аналіз, а також оцінити деякі її властивості.

Мал. 3. Готова тривимірна модель Миколаївського собору.

Мал. 4. Фото Миколаївського собору кінця XIX ст.

Оскільки кінцевий результат моделювання буде представлений у додатку ArcGis 9.3 – ArcScena, то створену модель необхідно експортувати в Feature Class типу MultiPatch. Даний тип підтримує тривимірні об'єкти із збереженням текстур і прив'язки. Тому, за допомогою вкладки Export – 3D Model експортуємо модель у новий Feature Class, або вказується вже існуючий. Рекомендується експортувати модель у заздалегідь створену базу геоданих. В результаті конвертації можливі деякі втрати кольорів або контрастності заливань та текстур. Це пояснюється тим, що дані програми працюють по різних принципах виконання графічного відображення.

Тривимірне подання рельєфу, будинків, споруд, елементів інфраструктури й інших географічних і просторових об'єктів дозволяє відійти від виду на місцевість «зверху», характерного для карт та планів, і відтворити ландшафт, архітектуру споруд і взаємне розташування об'єктів у звичному для людини ракурсі, зберігши при цьому їхню географічну точність і вірогідність. Перехід до тривимірного подання територій та об'єктів у довільному ракурсі й масштабі відкриває нові перспективи перед архітекторами, ландшафтними дизайнерами, проектувальниками. Тривимірні моделі об'єктів, що упроваджуються в 3-вимірний ландшафт, спроектований на основі цифрових картографічних даних і матеріалів дистанційного зондування, дозволяють підвищити якість візуального аналізу території і забезпечують можливість прийняття зважених рішень з більшою ефективністю. Це веде до розширення кола користувачів, для яких тривимірне моделювання стає не тільки корисним, але й необхідним.

Створені на основі вище описаного методу моделі центру м. Харкова трьох зрізів часу (XVIII ст., кінця XIX ст. та початку XXI століття) може використовуватися при вивчення історії розвитку міста.

Мал. 5. Тривимірна модель центру м. Харків XVIII століття

Література

1. *Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей: 6 Приложение ко 2-му тому «Истории города Харькова», составленной проф. Д. И. Багалеем и Д. П. Миллером / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер – [Репринтное издание]. – Х., 1993.*
2. *Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). [Ист. Монография]. В 2-х т. – Т. 1 / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Репринт. Изд. – Х., 1993.*
3. *Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Ист. монография . В 2-х т. Т. 2 / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х., 1993.*
4. *Бараниченко В. С. Трехмерное моделирование и фотореалистическая визуализация городских территорий / В. С. Бараниченко // ArcReview. – 2002. – №7. – С. 12.*
5. *Берлянт А. М. Виртуальные геоизображения / А. М. Берлянт. – М.: Научный мир, 2001.*
6. *Болтянский В. Г. Математические методы оптимального управления / В. Г. Болтянский. – М.: Гл. ред. физ.-мат. лит.-ры, 1966.*
7. *ГИС'97. Программно-аппаратное обеспечение, фонд цифрового материала, геоинформатика в России, ежегодный обзор. – М.: ГИС-ассоциация, 1997.*
8. *Касьянов О. В., Толчевская А. Е. Технологии создания трехмерных навигационных карт / О. В. Касьянов, А. Е. Толчевская. – Харьков: ООО «ГИСИНФО», 2007.*
9. *Никитин А. А. Теоретические основы обработки геофизической информации / А. А. Никитин. – М.: Недра, 1986.*
10. *Руководство пользователя по ГИС «MapInfo». – Troy, New York: MapInfo Corporation, 1993.*
11. *Толчевская А. Е. Зачем нужны трехмерные модели / А. Е. Толчевская. – Х: ООО «ГИСИНФО», 2008.*
12. *Петелин, А. О. Просто SketchUp. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prosketchup.narod.ru/>. Дотуп – 19.03.2010 г.*
13. *Допоміжна інформація про Google SketchUp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sketchup.org.u/>. Доступ – 19.03.2010 г.*

Кримське питання на сторінках журналу «Політика і час»

Протасова Ірина

Протасова Ірина. Кримське питання на сторінках журналу «Політика і час». Автор дослідження аналізує і оцінює статті на сторінках журналу «Політика і час», присвячених вивченню проблем Криму в пострадянський період, характеризує основні етапи і напрями вивчення проблеми, виявляє основні теоретичні концепти, які використовуються для прояснення кримської проблеми, характеризує процес вивчення вченими конкретних аспектів проблеми, зокрема, статусні, територіальні, національні, міжнародні, військово-політичні та оцінює прогнози і рекомендації з приводу можливих варіантів майбутнього розвитку кримської ситуації. **Ключові слова:** україно-російські стосунки, кримські татари, конфлікт, кримське питання, національні меншини.

Протасова Ірина. Крымский вопрос на страницах журнала «Политика и время». Автор исследования анализирует и оценивает статьи на страницах журнала «Политика и время», посвященных изучению проблем Крыма, в постсоветский период, характеризует основные этапы и направления изучения проблемы, обнаруживает основные теоретические концепты, которые используются для прояснения крымской проблемы, характеризует процесс изучения учеными конкретных аспектов проблемы, в частности, статусные, территориальные, национальные, международные, военно-политические и оценивает прогнозы и рекомендации по поводу возможных вариантов будущего развития крымской ситуации. **Ключевые слова:** украинно-русские отношения, крымские татары, конфликт, крымский вопрос, национальные меньшинства.

Protasova Iren. Crimean question on the pages of magazine of «Policy and time». A research author analyses and estimates the articles on the pages of magazine «Policy and time», problems of Crimea devoted a study, in a post soviet period, characterizes the basic stages and directions of study of problem, finds out basic theoretical concepts which are used for clearing up of the Crimean problem, characterizes the process of study of concrete aspects of problem scientists, in particular, status, territorial, national, international, military-political

and estimates prognoses and recommendations concerning possible variants of future development of the Crimean situation. **Keywords:** Ukrainian-Russian relations, Crimean Tatars, conflict, Crimean question, national minorities.

Автономна Республіка Крим (АРК) існує у складі України вже майже два десятиріччя. Її виникнення і подальше існування позначилися спалахами полеміки, різких заяв та критики як в самому Криму, так і в Україні в цілому. Але навіть критики кримської автономії мимоволі підтверджують наявність специфіки Кримського півострова, що робить його особливим регіоном України. Взаємини Криму і офіційного Києва мають свою історію. У цій сфері з обох боків накопичений чималий багаж вірних рішень і політичних помилок. Жоден інший регіон України не накопичив такого багатого різнобічного досвіду відносин із Центром. Все це робить аналіз специфіки Кримського регіону в політичному полі України завданням, важливим в загальноукраїнському масштабі. Для більшості аналітиків проблема Криму в основному зводилася до суперечки Росії і України навколо спадку колишньої радянської імперії. Через цю призму розглядався зазвичай і політичний конфлікт між кримською автономією і центральною владою, що отримав не зовсім вірне позначення "кримського сепаратизму". Для іншої групи аналітиків найбільше значення мав драматичний процес повернення до Криму депортованих у 1944 р. кримських татар, і всі інші аспекти кримської проблеми розглядалися виключно в контексті цього явища. Хоча про події останніх двох десятиліть в Криму існує чимало літератури, зазначені проблеми знайшли відображення у численних наукових та публіцистичних працях як вчених, так і політичних діячів (А. Мошес [1], Н. Багрова [2], А. Лебедь [3], Ю. Лужкова [4], М. Губогло [5], С. Єфимова [6], С. Н. Бабурина [7], В. Югіна [8], А. Мальгіна [9] та ін.), але до сих пір проблема не отримала ґрунтового аналізу, який би дозволив розглянути всі основні її аспекти як самостійні чинники, що знаходяться у зв'язку один з одним, але наповнені своїм власним змістом. Саме багатоаспектність є характерною рисою кримської проблеми. Тут повною мірою виявилися і глобальні суперечності, пов'язані з розділом радянського спадку, і суперечності між регіональною і центральною владою, і, нарешті, проблема інтеграції в місцевий соціум великої кількості репатріантів.

Перш ніж перейти безпосередньо до заявленої теми, має сенс коротко описати стан висвітлення кримської проблеми в періодиці. Як вже зазначалося, ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. кримська проблема стала предметом пильної уваги публіцистів. Подіям в Криму присвячені десятки (якщо не сотні) статей в газетах і журналах, розділів в окремих виданнях, де йдеться про розпад СРСР. Серед всього цього масиву велику частину публікацій складають статті про російсько-українські взаємини навколо Криму і пов'язаного з ними питання Чорноморського флоту. Ці ж теми знаходилися в полі уваги і російських,

і українських оглядачів, серед яких відзначимо статті: К. Затуліна [10], С. Усова [11], Н. Ларсен [12], А. Шабуркіна [13] «Независимой газете» за 1998 р., Є. Соловйова, В. Московкіна у журналі «Політика» 1995 р. [14], Ю. Зінченко в «Українському історичному журналі» 2004 р. [15], В. Колосова у такому журналі як «Політична думка» [16], Р. Чубарова, А. Лузана, В. Кириченко у журналі «Віче» [17], Ю. Курпас у збірнику статей Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури» 1999 р. [18], В. Глебова у збірнику матеріалів міжнародної конференції «Российско-украинские отношения: преимущество и развитие» 1996 р. [19], Б. Парахонського у «Кримських студіях» 2000 р. [20]. Значна кількість статей, які були присвячені проблемі взаємин Києва і Сімферополя, торкалися переважно глобальних міждержавних суперечок. Але, на відміну від теми флоту, "кримський сепаратизм" не став предметом більш-менш докладного аналізу, не говорячи вже про ґрунтовне дослідження цієї проблеми. Проте, за всі ці роки в різних виданнях з'явилися чимало статей про ті або інші аспекти цієї складової кримської проблеми, серед яких хотілося б відзначити роботи Н. Белитцер [21]. Серед колективних збірок заслуговують на увагу "Этнические и региональные конфликты в Евразии. В 3-х кн. Кн.2. Россия, Украина, Белоруссия [22], "Кримські татари: історія і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції [23].

Для вивчення ситуації в Криму ми обмежилися лише дослідженням статей одного журналу «Політика і час». Тут публікується інформація про участь України у міжнародних організаціях, аналітичні статті про становище в окремих зарубіжних країнах і регіонах, матеріали про глобальні проблеми, що стоять перед людством. Друкуються документи зовнішньої політики, довідки і консультації з питань міжнародного права. На сторінках журналу виступають державні діячі, відомі вітчизняні і зарубіжні політики, науковці, публіцисти. На сьогоднішній час журнал «Політика і час» користується популярністю серед різних верств населення України та впливає на формування у громадян політичної культури та також формує образ Криму як неблагонадійного регіону.

Метою нашого дослідження є аналіз і оцінка статей на сторінках журналу «Політика і час», присвячених вивченню проблем Криму в пострадянський період. Для досягнення поставленої мети зосередимося на таких завданнях:

- систематизувати публікації із зазначеної проблеми;
- визначити основні етапи і напрями вивчення проблеми;
- виявити основні теоретичні концепти, які використовуються для прояснення кримської проблеми;
- проаналізувати процес вивчення конкретних аспектів проблеми, зокрема, статусні, територіальні, національні, міжнародні, військово-політичні.
- оцінити прогнози і рекомендації з приводу можливих варіантів майбутнього розвитку кримської ситуації.

Нами було проведено дослідження 192 номерів за період з 1991 р. по 2007 р. Найбільш активніше проблеми Криму обговорювалися з 1993–2000 рр., за цей період було опубліковано 13 статей з кримської тематики.

Найчастіше на сторінках обговорювалася проблема сучасного правового статусу Криму та можливих змін у цьому плані. Якщо проаналізувати думки, які були висловлені на сторінках журналу. То можна побачити досить широкий їх спектр.

Автори звертають увагу на те, що саме виникнення кримського питання постало після розпаду СРСР та у ході становлення нових стосунків України та Російської Федерації як самостійних держав. Відповідно, проблема набуває скоріше зовнішньополітичного відтінку. Зокрема, у своїй статті П. Романюк виникнення сутички між Москвою і Києвом з територіальних проблем пояснює заявою прес-секретаря Б. Єльцина 26 серпня 1991 р. У заяві йшлося про те, що Росія зберігає право порушувати питання щодо кордонів держав, які проголосили свою незалежність [24, с. 3-6].

Інші автори схильні бачити у виникненні кримського питання й суто українські причини. Над тим, як виникли та розв'язувати вузол цих суперечностей розмірковує незалежний політолог В. Д. Малінкович. У своїй статті він стверджує, що надання Криму статусу автономної республіки Л. М. Кравчуком є помилкою, і проводить паралель між ситуацією в Криму та Нагірним Карабахом, Абхазією, Придністров'ям [25, с. 26-26].

Натомість, аналізуючи ситуацію в Криму, доктор юридичних наук, професор, народний депутат України, голова Комісії Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин В. Буткевич приділяє увагу суто кримським проблемам. Він виділяє ряд пунктів, які, на його думку, пояснюють причини унікального становища Криму. Це протистояння між президентом і парламентом Криму, конфлікт двох гілок влади на полі, котре ще не регламентовано законодавчо [26, с. 6-10].

Дехто вважає за необхідне поставити питання про наповнення поняття «автономія» та з'ясувати особливості цього явища в Україні. Так, науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень НАН України О. П. Москалець пише про те, що сьогодні Крим не реалізує навіть ті свої права, які надані Законом України «Про статус автономної республіки Крим» 1992 року [27, с. 26 - 32]. О. Антонюк припускає, що особливістю України є те, що в її складі знаходиться єдина територіальна автономія. Тривалий час взаємовідносини між АРК і Українською державою були в остаточному вигляді не врегульованими [28, с. 64-65].

Крім проблеми невідповідності кримської нормотворчості Конституції та законам України, а також самій Конституції АР Крим, актуальною залишається проблема відносин між органами влади в АР Крим. Встановлення й окреслення основних параметрів правового статусу

Автономної республіки Крим, становить одну з найскладніших проблем в українському державотворенні по словам О. Копиленко. З погляду еволюції конституційного процесу на кримському рівні у ньому виділяються принаймні три етапи. Перший з них починається з моменту відновлення кримської автономії 1991 року, коли вона прагнула будувати свої відносини з центром. Другий етап – з моменту прийняття конституції АР Крим. Третій етап пов'язаний з реалізацією кримської Конституції, триває й нині [29, с. 19-31].

Набагато складніше виявилось розв'язати іншу, поки що, “традиційну” для АР Крим проблему кримськотатарського населення. Журналіст М. Гончар, виокремлює декілька різнорівневих площин у підходах до кримської проблеми: кримсько-російська та кримськотатарська. На його думку подібний розвиток подій в Криму не виключає в найближчій перспективі конфліктів на національному ґрунті і поширення «балканського досвіду» їх розв'язання. Головну роль тут відіграють політична нестабільність у Криму, сепаратистські настрої російськомовного населення і складні стосунки з кримською адміністрацією [30, с. 26-32].

Н. Бекіров, кандидат філософських наук, керівник політико-правового відділу Меджлісу кримськотатарського народу, виділяє три групи взаємодіючих факторів, які істотно позначаються на питанні самовизначення кримськотатарського народу. Серед них: розбіжності між Росією і Україною з питання про правомірність перебування Криму під юрисдикцією України; суперечливість внутрішнього законодавства України і Республіки Крим з питань, що стосуються кримських татар; особлива етнодемографічна ситуація в Криму, штучно створена після депортації кримськотатарського народу [31, с. 66-72].

О. Копиленко стверджує, що на виборах 1998 р. в Верховну Раду АР Крим не було встановлено фіксованої квоти для кримських татар [29, с. 31].

В. А. Чумак – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, проводить короткий історичний екскурс з національного питання в колишньому СРСР, вважаючи, що метою Радянського Союзу було знищення непокірних методами масового терору, а про це свідчить поголовна депортація кримських татар. Він порівнює Кримські події з конфліктами у Нагорному Карабасі, Абхазії, Придністров'ї, та відзначає ігнорування прав корінного автохтонного кримськотатарського народу [32, с. 42-48].

Найбільш конфліктною в російсько-українських відносинах, починаючи з моменту надання Україні незалежності була проблема Чорноморського флота та Севастополя. Кандидат філософських наук, доцент О. Й. Гринкевич, молодший науковий співробітник Інституту Росії НАН України Ю. Є. Стасюк, звертають увагу, що боротьба за володіння Чорноморським флотом інколи підходила до небезпечної межі балансування на грані війни. Підписання широкомасштабного

українсько-російського договору «Про дружбу, співробітництво та партнерство» завершило період невизначеності, що протягом шести років, з самого початку формування їх власних державностей, характеризувала взаємини двох країн [33, с. 8-25].

В статі «А нам що робити з Росією? з «круглого столу» в редакції журналу на тему «Україна - Росія, двосторонні відносини чи стратегічне партнерство?» були висловлені деякі питання щодо Криму:

М. Білінський припускає, що порушив питання про Чорноморський флот Єльцин, та не випадково. Йому здавалося, що, мовляв, коли не можливо Україну підпорядкувати, то слід хоча б стримати її до певної міри.

С. Лилик пише, що стратегічними флотами з точки зору Росії є Північний і Тихоокеанський, а ЧФ реального стратегічного значення не має. І за таких обставин зрозуміло, чому останнім часом форсується фактичне скорочення ЧФ і передача Україні значної частини його інфраструктури.

М. Гончар проводить аналогію з епізодом 1956 р., коли Радянський Союз ліквідував свою військово-морську базу в Фінляндії, що сприяло подальшому розвитку економічної співпраці між Фінляндією і Радянським Союзом. Добровільне і безумовне виведення російської частини флоту з Севастополя було б прелюдією до формування атмосфери довіри в російсько-українських відносинах. С. Кульчицький зауважує, що проблема флоту штучна. Це – кримська проблема, тобто проблема відносин двох держав, які протягом століть зросталися між собою і тепер їм дуже важко розділитися [34, с. 18-19].

Г. Перепелиця – капітан 2 рангу, кандидат філософських наук, доцент, підкреслює, що Чорноморський флот внаслідок боротьби України і Росії став символом утвердження незалежності України. Головна мета Росії на його думку – зберегти за собою флот і всю систему його базування в Криму. Головна мета України полягає в тому, щоб, мати власні Військово-Морські Сили, здатні забезпечити безпеку морських комунікацій і південних кордонів країни [35, с.27-32].

Також на сторінках журналу можливо прослідити обговорювання проблеми з питання про постанову російського статусу міста Севастополя Верховною Радою Російської Федерації . Голова Верховної Ради України – І. Плющ кваліфікує прийняття цієї постанови як агресивний політичний акт російських парламентарів проти України, заступник міністра закордонних справ України Б. Тарасюк заявляє, що по суті найвищий законодавчий орган Росії відкрито пред'явив територіальні претензії до України, спираючись на принципи міжнародного права, зокрема, пункту 4 статті 2 Статуту ООН [36, с. 78-87].

Таким чином можливо виділити три найважливіші проблеми: неузгодженість дій Центру і автономії, проблема Чорноморського флоту і Севастополя, проблема відновлення прав кримськотатарського народу, включаючи питання про самовизначення. Кожна з них достатньо вибухонебезпечна і тому гідна уваги на міжнародному рівні. Абсолютну

більшість досліджень носять або публіцистичний або відверто пропагандистський характер, причому як з Українського, так і з Російського боку і можуть мати до науки лише опосередковане відношення. З проведеного короткого аналізу зі всією очевидністю витікає необхідність створення фундаментальних, академічного характеру робіт по вказаній проблематиці.

Література

1. *Мошес А.* Конфликтный потенциал в российских и украинских отношениях. Взгляд из России / *А. Мошес* // Этнические и региональные конфликты в Евразии. В 3 кн. Кн. 2. Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред. А. Зверев, Б. Копптерс, Д. Тренин. – М.: Весь мир, 1997.
2. *Багров Н. В.* Крым: время надежд и тривог / Н. Багров. – Симферополь, 1995.
3. *Лебедь А.* Севастополь – российский город / А. Лебедь // Флаг Родины. – 1996. – 5 октября. – С. 5.
4. *Лужков Ю.* Севастополь – российский город на крымском полуострове / Ю. Лужков // Известия. – 1996. – 1 ноября. – С. 3
5. *Губогло Н., Червонная С. М.* Крымскотатарское национальное движение / Н. Губогло – М., 1992.
6. *Ефимов С.* Разграничение полномочий как инструмент поиска оптимальных решений / С. Ефимов // Крым. Настоящее и будущее. – Симферополь, 1995. – С. 40
7. *Бабурин С. Н.* Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Бабурин. – М.: Изд-во Московского университета, 1997.
8. *Югин В. А.* Подрезанное крыло России / В. Югин. – СПб., 1996.
9. *Мальгин А. А.* Крымский узел / А. Мальгин. – Симферополь; 2000.
10. *Затулин К., Романенко В.* Крымская Цусима. К итогам раздела Черноморского флота / К. Затулин // Независимое военное обозрение «НГ». – 1997. – №47. – 26 декабря. – С. 3
11. *Усов С.* Россия потеряла Крым. Передача полуострова Украине в 1954 г. Была актом полемики с американскими финансовыми кругами / С. Усов // Независимая газета. – 1998. – 26 февраля. – С. 6.
12. *Ларсен Н.* Проблемы Черноморского флота не решаются / Н. Ларсен // Независимая газета. – №47. – 18 февраля. – С. 5
13. *Шабуркин А.* Стратегия выживания Черноморского флота борется с Севастопольской администрацией и ждет помощи от Москвы / А. Шабуркин // Независимая газета. – 1998. – 4 ноября. – С. 6-7.
14. *Московкин В.* Крымские хроники / В. Московкин // Политика. – 16-29 янв. – 1995. – С. 13-15; Соловьев Е. Украина в контексте всемирного процесса децентрализации / Е. Соловьев // Политика. – май. – 1995. – С. 14-15
15. *Зінченко Ю. І.* Кримськотатарська проблема: історія та сучасність / Ю. Зінченко // УІЖ. – №3. – 2004. – С. 63 – 73.
16. *Колосов В.* «Примордіалізм» і сучасне національне державотворення / В. Колосов // Політична думка. – 1998. – №2. – С. 168-177.
17. *Чубаров Р.* Крымская автономия. Истоки и первые годы становления на новом этапе (1991 – 1992 гг.) / Р. Чубаров // Віче. – 2001. – №1. – С. 146 – 156; Лузан А., Лузан С. Украина и Россия: факторы отчуждения и сближения / А. Лузан, С. Лузан. – 1998. – №6. – С. 108-109.; Кириченко В. Українсько – Російські відносини: час для дій / В. Кириченко // Віче. – 1999. – №3. – С. 130-131 .

18. Курпас Ю. Українсько-російські відносини через призму територіальних проблем / Ю. Курпас // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 90-94.
19. Глебов В. В. Политика в черноморском регионе в контексте украинско-российских отношений/ В. Глебов // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. Материалы международной конференции. – Одесса: «А – ТЕКС», 1996. – С. 21-27.
20. Парахонський Б. Кримсько-татарська проблема сучасний стан і перспективи її вирішення/ Б. Парахонський // Кримські студії. – 2000. – №1. – С. 25-35.
21. Беліцер Н. Кримські татари: “національна меншина” або “корінний народ”. Політичний та юридичний аспекти питання / Н. Беліцер // Український незалежний центр політичних досліджень за підтримку фонду “Нору-Хау” уряду Великобританії. – К., 1999. – С. 15-32.
22. Этнические и региональные конфликты в Евразии: В 3-х кн. Кн. 2: Россия, Украина, Белоруссия / Общ. ред.: Зверев А. и др.. – М.: Весь мир, 1997.
23. “Кримські татари: історія і сучасність, Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 1995.
24. Романюк П. Стати сателітами чи померти? / П. Романюк // Політика і час. – 1994. – №8. – С. 3-6.
25. Малинкович В. Д. Після “Біловезького розлучення”/ В. Малинкович // Політика і час. – 1994. – № 6. – С. 26-30.
26. Буткевич В. Що показує кримський барометр/ В. Буткевич// Політика і час. – 1994. – №10. – С. 6-10.
27. Гончар М., Москалець О. Кримський лабіринт / М. Гончар, О. Москалець // Політика і час. – 1994. – №1. – С. 26 – 32.
28. Антонюк О. У сфері етнополітики. Збереження територіальної цілісності – пріоритетний національний інтерес. Україна і Росія / О. Антонюк // Політика і час. – 2000. – №9 / 10. – С. 64-65.
29. Копиленко О. “Конституція в конституції, або крок вперед, два кроки назад”/ О. Копиленко // Політика і час. – 2000. – № 7/8. – С. 19-31.
30. Гончар М., Москалець О. Кримський лабіринт/ М. Гончар, О. Москалець // Політика і час. – 1994. – №1. – С. 26-32.
31. Бекіров Н. За правом на самовизначення/ Н. Бекіров // Політика і час. – 1995. – №4. – С. 66-72.
32. Чумак В. Кримська карта/ В. Чумак // Політика і час. – 1994. – №9. – С. 42-48.
33. Гринкевич О. Стасюк Ю. Після шести років протистояння / О. Гринкевич, Ю. Стасюк // Політика і час. – 1997. – № 7. – С. 8 – 25.
34. Україна-Росія, двосторонні відносини чи стратегічне партнерство // Політика і час. – 1996. – №4. – С. 18-19
35. Перепелиця Г. Доля Чорноморського флоту / Г. Перепелиця // Політика і час. – 1993 – № 10 – С. 27-32.
36. Політичний конфлікт навколо Севастополя // Політика і час. – 1993. – №8. – С. 78-87.

УДК 902. 2: 069. 8 (091) (477) «192/193»

Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми

Пудовкіна Анна

Пудовкіна Анна. Музейна археологія Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр.: до постановки проблеми. У статті розглядається сучасний стан розробки проблеми музейної археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. та перспективні напрями дослідження у цій галузі історії вітчизняної археологічної науки. Визначено основне коло питань для наукових розвідок щодо археологічних польових досліджень музейних установ Радянської України зазначеного періоду. Уточнюється низка понять та пропонується термін «музейна археологія». **Ключові слова:** Україна, музеї, «музейна археологія», історія археології, наукова проблема.

Пудовкіна Анна. Музейна археология Советской Украины в 1920-х – первой половине 1930-х гг.: к постановке проблемы. В статье рассматривается современное состояние разработки проблемы музейной археологии 1920-х – первой половины 1930-х гг. и перспективные направления исследования в этой области отечественной археологической науки. Определен основной круг вопросов для научных изысканий, касающихся археологических полевых исследований музейных учреждений Советской Украины указанного периода. Уточняется ряд понятий и предлагается термин «музейная археология». **Ключевые слова:** Украина, музеи, «музейная археология», история археологии, научная проблема.

Pudovkina Anna Museum Archaeology in the Soviet Ukraine 1920 – first half of 1930: Statement of the Problem. The article deals with the current state of discussion of the problems of museum archaeology in 1920s – first half of 1930s and future directions of research in this area of national archaeological science. The main range of issues in research concerning archaeological fieldwork of museum institutions of the Soviet Ukraine in the aforementioned period. A number of concepts is clarified and the term “museum archeology” is put into scientific circulation. **Keywords:** Ukraine, museums, archeology museum, the history of archeology, the scientific problem.

Археологічна діяльність музейних установ Радянської України у 1920 – х – першій половині 1930 – х рр. є вагомим складовим загалом вітчизняних археологічних досліджень зазначеного періоду. Вивчення науково-дослідної діяльності музейних установ у галузі археології являє проблему, що потребує конкретних формулювань, визначення магістральних напрямів дослідження, окреслення тематичних груп та підтем, розробку термінологічного та уточнення понятійного апарату.

Участь музейних установ в польових археологічних дослідженнях 1920 – х – першій половині 1930 – х рр. та здобутки музейних робітників у царині наукової обробки здобутих артефактів висвітлювалися у низці наукових робіт. Зокрема, варто виокремити тогочасні музейні та академічні фахові збірки, що носили хронікальний характер – збірники Волинського науково-дослідного музею [5], Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею [6], Полтавського державного музею ім. В. Короленка [7], літопис Херсонського історико-археологічного музею [11; 12], «Короткі звідомлення» Всеукраїнського археологічного комітету [8; 9] тощо.

Перші спроби досягнути музейну археологію в контексті історії археологічного знання були зроблені у післявоєнні роки. І. Г. Шовкопляс, акцентуючи увагу на археологічних здобутках позаакадемічних установ УРСР, згадує діяльність низки державних, обласних та районних музеїв [27]. В. Ф. Генінг зазначає, що «основними центрами, навкруги яких зосередились краєзнавчі роботи на місцях, у тому числі охорона та обстеження археологічних пам'яток, у 1920-30-х рр. стають краєзнавчі музеї» [2, 47-48]. П. П. Курінний подає перелік музейних установ у польових археологічних дослідженнях, особливу увагу приділяє археологічним студіям директора Дніпропетровського краєзнавчого музею Д. І. Яворницького та Дніпрельстанській археологічній експедиції Наркомосу, участь у якій активно брали місцеві музейники [10]. Після тривалої перерви інтерес до музейної археології 1920-х рр. відновився у наукових розвідках сучасних дослідників. О. Є. Черненко, досліджуючи створення археологічної колекції Чернігівського історичного музею, відтворила історію музейних археологічних розкопок 1920-х рр. [25, с. 49-55]. С. П. Шевчук присвятила увагу археологічним дослідженням музеїв Запоріжжя у 1920-30-х рр. [26], М. В. Потупчик та М. Є. Потупчик у контексті історії археологічних досліджень Вінниччини, розглянули археологічну діяльність співробітників Волинського науково-дослідного музею [14]. Перелічені сучасні дослідження характеризуються викладом конкретних фактів щодо певної музейної установи чи археологічних студій певних музейників, разом з тим феномен археологічних досліджень, що проводились музеями Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр., не розглядається як комплексне явище.

Огляд наведених праць, робить очевидними прогалини у низці питань, як суто практичного, так і методико-теоретичного характеру, у проблематиці історії археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. Тож метою даної статті є постановка проблеми комплексного вивчення археологічної діяльності музеїв Радянської України як нового актуального напрямку дослідження історії вітчизняної археологічної науки. Ми вважаємо за доцільне виокремити у проблемі магістральні напрями дослідження. У рамках цих напрямків виокремимо кілька тематичних груп, запропонуємо варіанти вирішення поставлених питань у контексті проблеми дослідження археологічної діяльності музейних закладів Радянської України.

Вивчення археологічної діяльності музейних установ 1920-х рр. як проблема наукового дослідження, має два провідні напрямки, що суттєво різняться один від одного: методико-термінологічний та науково-практичний.

Методико-термінологічний напрям дослідження проблеми археологічної діяльності музейних установ Радянської України передбачає постановку та вирішення низки питань теоретичного ґатунку:

- якого змісту у 1920-ті рр. надавали поняттям «музей», «археологічна екскурсія», «рекогносцировка», «розкопка» тощо?

- які терміни необхідно використовувати, уточнювати, створювати та залучати у процесі дослідження археологічної діяльності музеїв (наприклад, термін «музейна археологія»)?

- яким чином можна використати існуючі методико-термінологічні здобутки дослідження історії суміжних із археологією наук у вивченні науково-дослідної діяльності музеїв Радянської України?

У рамках науково-практичного напрямку вирішуються питання наступного змісту:

- скільки музейних установ в Радянській Україні проводили польові археологічні дослідження?

- які були джерела фінансування експедицій?

- які установи виконували роль консолідуючого наукового центру, визначали напрями, характер, методику музейних досліджень у галузі археології?

- якою була загальна кількість археологічних пам'яток, досліджених у 1920-х – першій половині 1930 рр. музейними співробітниками?

- до яких хронологічних періодів належать археологічні пам'ятки, виявлені та досліджені в рамках музейної археології зазначеного періоду?

- яку роль відігравали окремі особистості у музейній археології Радянської України?

- чи є можливість говорити про формування наукових шкіл музейної археології?

- які періоди можна виокремити у археологічній діяльності музеїв 1920-х – першої половини 1930-х рр.?

– які критерії можуть бути покладені в основу подібних періодизацій музейної археології?

– наскільки доречним є використання методологічного досвіду, набутого музейниками-археологами зазначеного періоду, щодо сучасних польових досліджень?

Розглянемо деякі із запропонованих дискусійних питань в рамках методико-термінологічного напрямку проблеми археологічних досліджень музеїв Радянської України у 1920-х рр.

Якого змісту надавали поняттям «музей», «археологічна екскурсія», «рекогносцировка», «розкопка» тощо? Що ж представляв собою «музей» 1920-х рр. Микола Шарлемань, видатний біолог та член екскурсійно-виставочно-музейної секції Головного політосвітнього управління на початку 1920-х рр., зазначав: «большинство существующих на Украине музеев преследуют не только популяризаторские цели, но и научные, накапливая материал для специальных исследований. Зачастую научная часть музея совершенно подавляет часть популяризаторскую и учебную. В провинции – музеи этого типа выполняет огромную работу. Они являются своего рода маленькими академиями, в которых сосредотачивается зачастую вся работа по обследованию местной природы на Украине» [17, арк. 7]. Микола Криворотченко, організатор та голова Українського комітету краєзнавства, визначав музей як «свободный научный институт» [16, арк. 3]. Вичерпної характеристики надав музею як установі Василь Дубровський, історик, лінгвіст та завідувач музейно-бібліотечною секцією Управління наукових установ УСРР у 1920-х рр.: «Сучасний музей складається з трьох взаємно-обумовлених елементів: 1) збірок пам'яток культури чи природи, науково підібраних і науково експонованих (повністю чи частково); 2) кваліфікованих у тій чи іншій науковій галузі співробітників та 3) їх роботи, як науково-дослідної так і політосвітньої [...] наукові знання й носії цього знання, це база для всякої справжньої музейної роботи. Музеї є наукова установа і [...] «інтегральність» освітнього використання музеїв є тільки один з прикладних наслідків цієї основної наукової роботи в музеї» [4]. Не менш вагомим є з'ясування змісту, яким дослідники наповнювали у 1920-ті рр. суто археологічні поняття. Ось як Сергій Гамченко, завідувач археологічним відділом Волинського науково-дослідного музею та дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету, визначає фази археологічних досліджень:

«1. Реконструкція. Первісна фаза дослідів. Польова реєстрація першоджерел (їх решток) пам'яток культури. Схема: збір із поверхні зразків матеріалів, щоденник: запис – де, що, коли, хто, при яких умовах відкрито, зовнішній вигляд, легенда, переказ, план (масштабний), профілі (тла), проміри (в метрах), сохрannість, хто доглядає тощо; до цього додатком: карта подорожі, фотознімки, малюнки, кресленики тощо.

2. Розвідка. Повторна стадія дослідів. Встановлює діагнозу пам'яток культури. Програм-схема: щоденник: запис де, що, коли, хто, при яких

умовах досліджується, перекази, легенди, зовнішній огляд, як спостерігається в вертикальній проекції – відсвічується край яру, кола, берега, обріз глинища, рову тощо, як проглядає з поверхні площі, на останній з головних сторін обрію по траншеї і якраз засипані, без поглиблення в рештки, план (масштабний), розрізи (шир), проміри (в метрах), зразки тощо. Додаток: орієнтировка, масштабна карта, фотознімки, кресленики, малюнки тощо.

3. Розкопки. Остання фаза польових дослідів. Вони – всебічне польове вивчення першоджерел пам'яток культури, які під час праці гинуть по формі, але виникають, відроджуються щойно. Праця відповідає загальному плану дослідів пам'яток культури. Вона вичерпуюче, найкращими методами досліджує першоджерела. Її щоденник має програмом: акти, плани, розрізи, малюнки, кресленики, фотознімки, спостереження, висновки тощо. Додаток: здобуті матеріали, зразки, що відповідають лабораторному студіюванню першоджерел, фіксують культуру, її людність, побут тощо» [3, арк. 17 зв.].

Уточнення та визначення змісту понять, що вживались у тогочасних археологічних дослідженнях музеїв Радянської України дасть змогу сучасним науковцям уникнути різночитань під час роботи з архівними матеріалами та наукового обговорення здобутих результатів.

Які терміни необхідно використовувати, уточнювати, створювати та залучати у процесі дослідження археологічної діяльності музеїв (наприклад, термін «музейна археологія»)? Розробка нового наукового напрямку завжди супроводжується науковим термінотворенням, не є виключенням й проблема дослідження археологічної діяльності музейних установ Радянської України. На нашу думку, доцільним є введення у науковий обіг терміну «музейна археологія» у значенні археологічних досліджень, що проводяться за активної участі музейних співробітників у певний період. Музейна археологія – це специфічний вид науково-дослідної діяльності музеїв, що передбачає організацію і проведення польових досліджень, лабораторно-камеральну обробку здобутих матеріалів, введення їх у науковий обіг, використання у експозиційній діяльності музейної установи. Можливо, під час подальшої розробки проблеми дослідження археологічної діяльності музеїв Радянської України будуть сформульовані та введені у науковий обіг й інші дефініції.

Перейдемо до аналізу деяких питань, що висунені в рамках науково-практичного напрямку проблеми музейної археології.

Скільки музейних установ в Радянській Україні проводили польові археологічні дослідження? В процесі вивчення участі музеїв Радянської України у польових археологічних дослідженнях автором було встановлено, що кількість їх коливається в межах 50-60 музейних закладів [20; 22]. До сьогодні дискусійною є участь у археологічних дослідженнях низки музеїв – Тульчинського, Богуславського, Запорізького, Артемівського, Лисичанського. Така ситуація обумовлена неповнотою джерельної бази, поганою збереженістю документальних

свідчень. Низка музеїв Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. в межах позамузейної діяльності: «оглядали городища... (не маючи коштів, тільки й можна оглядати)» [20, арк. 421], «збирали деякі кістки мамонта, носорога та ін.» [22, арк.336 зв.], «мали на меті зробити розкопки» [20, арк. 56], «всебічно вивчали місцевий край» [20, арк. 62]. Тож виникає питання, чи правомірно зараховувати такі музеї, до установ, що проводили польові археологічні дослідження? Питання це може бути вирішеним шляхом опрацювання матеріалів регіональних архівів та наукових фондів провінційних музейних установ, що інколи містять унікальні свідчення для відтворення локальної історії.

Чи можна виявити джерела фінансування археологічних експедицій? У більшості своїй музеї отримували державні (розподілялись у Фінансово-економічному управлінні УСРР згідно з річним операційним планом та кошторисом установи), місцеві (по можливості надавали місцеві виконавчі комітети) та спеціальні (оплата відвідувань музеїв) кошти для своєї діяльності. Проте наповненість бюджету музейних інституцій на науково-дослідні потреби залежала від адміністративного підпорядкування установ. Часта зміна «музейного центру» (Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини та мистецтв, Головне управління в справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи, екскурсійно-виставочно-музейний відділ Головного політосвітнього управління НКО УСРР, Науковий Комітет (Управління науковими установами) Головного Управління професійної освіти НКО УСРР) [18, арк. 19] у першій половині 1920-х рр. мала наслідком порушення фінансування, а відтак труднощі із реалізацією археологічних досліджень. Як приклад можна навести ситуацію у Дніпропетровському музею: «у період 1917–1922 рр. наукова робота не велась, директор та сторож намагалися врятувати те що було. У вересні місяці 1922 року музей було пограбовано, взято найцінніші речі. Тільки з початку 1923 року музей певно знаходиться у віданні Катеринославської Губполітосвіти, звідти одержуючи на існування кошти й відповідне керування. Роки 1924–1925, а особливо тоді, коли музей 18 травня 1925 року перейшов у відання Головнауки й на державне постачання, розпочинається не тільки звичайна робота музею, а й археологічні розкопки курганів з студентами істориками місцевого ІНО та науковими співробітниками міста. За відсутністю коштів музей ні як не може до кінця ці плани довести...» [23, арк. 25].

Які установи виконували роль консолідуючого наукового центру, визначали напрями, характер, методику музейних досліджень у галузі археології? Серед таких установ варто відмітити Управління науковими установами НКО УСРР, Всеукраїнський археологічний комітет, Український комітет краєзнавства. Лише в контексті аналізу загальних рис

* Позамузейна діяльність музеїв – різнопланові експедиції музейних співробітників з вивчення місцевого краю.

діяльності цих установ можна розглядати музейну археологію Радянської України як комплексне явище. Крім того серед самих музейних інституцій виділялися т.зв. «центри», що керували роботою невеликих краєзнавчих музеїв. Наприклад, Волинський науково-дослідний інститут (скеровував роботу Коростенського музею) [1, с. 19-21], Харківський історико-археологічний музей (впливав на археологічні дослідження Ізюмського, Охтирського та ін. музеїв) [19], Чернігівський музей (виступав у якості керуючої установи щодо Новгород-Сіверського, Сосницького, Конотопського музеїв) [21, арк. 381-414]. Зв'язки наукових інституцій того часу та характер цих зв'язків потребують подальшого уточнення.

Яку роль відігравали окремі особистості у музейній археології Радянської України? Чи є можливість говорити про формування наукових шкіл музейної археології? Загальна кількість археологів, що працювали на теренах Радянської України у 1920-30-х рр. складає близько двохсот осіб, здебільшого це були науковці, що працювали в музейних чи-то академічних установах. Доля багатьох з них лишається невідомою, оскільки майже всі вони стали жертвами репресій і були звинувачені у 1930-х рр. у «буржуазному націоналізмі». Можна з упевненістю стверджувати, що в процесі дослідження музейної археології науковці матимуть змогу відкривати все нові й нові «загублені» імена, персоналізуючи вітчизняну археологічну науку. Що ж до питання наукових шкіл, то наразі можна констатувати формування подібних осередків у кількох містах України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. Здебільшого це були колективи вчених, де під керівництвом лідера колективу здійснювалась реалізація дослідної програми, в основі якої лежали ідеї голови наукового осередку, отримувало фахову підготовку молоде покоління дослідників, затверджувались особливі норми взаємовідносин між членами наукової школи як дослідницького колективу [13, с. 17-18]. Наукові школи консолідувались при Одеському (С. С. Дложевський, М. Ф. Болтенко, Е. Г. Оксман, О. Ф. Лагодовська та інші), Харківському (О. С. Федоровський, О. О. Патапов [Потапов], Г. І. Тесленко та інші), Дніпропетровському (Д. І. Яворницький, П. А. Козар), Херсонському (В. І. Гошкевич, І. В. Фабриціус, А. В. Добровольський) історико-археологічних музеях, Кабінеті антропології у Києві (М. Я. Рудинський, М. С. Мушкет, Н. О. Берегова та інші). У процесі подальшої розробки питань біографістики та ролі особистості вченого у археологічній діяльності музеїв України з'явиться можливість докладно простежити процес формування та життєдіяльності наукових шкіл музейної археології, виявити загальне й особливе у їхньому науковому доробку.

Які періоди можна виокремити у археологічній діяльності музеїв 1920-х – першої половини 1930-х рр.? Створення періодизації археологічної діяльності музеїв Радянської України вимагає уточнення критеріїв виділення періодів, а також володіння великим фактичним матеріалом щодо розвідок, рекогносцировок та розкопок. Зважаючи на

той масив інформації, що вже відомий автору, а також корелюючи отримані факти музейної археологічної діяльності з періодизаційними схеми у краєзнавчій роботі (зокрема, періодизація розроблена Віктором Прокопчуком [15]), пропонуємо виділяти три етапи у музейній археології 1920-х – першої половини 1930 рр. Перший період – становлення та організацій музейних осередків як центрів регіональної археології (1919-1923 рр.), цей етап позначився поодинокими польовими роботами, що проводились головним чином музеями дореволюційної доби (Одеський, Харківський, Київський тощо), переважна ж більшість музеїв України в цей час займалася збиральництвом культурних цінностей поміщицьких колекцій, отриманих у спадок від царської Росії. Другий період – розквіт польової музейної археології (1924-1930 рр.), час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки. Третій період – згасання археологічної діяльності музеїв Радянської України через наступ на національну науку, масові репресії археологів-музейників, знищення осередків краєзнавства (1930-1934 рр.). На цьому етапі поодинокі музейні інституції «за інерцією» проводили археологічні дослідження, головним чином археологічно дієвими залишились історико-археологічні музеї республіканського значення. Подальша розробка цієї теми дасть змогу конкретизувати критерії виділення періодів розвитку музейної археології Радянської України та уточнити основні характерні риси музейної справи в межах виділених періодів.

Підсумовуючи наведену наукову розвідку, варто констатувати факт наявності у сучасній історії вітчизняної археологічної науки актуальної проблеми дослідження музейної археології Радянської України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. У рамках цієї проблеми виокремлюються два магістральні напрями досліджень – методико-термінологічний та науково-практичний. У рамках методико-термінологічного напрямку автором запропоновано термін «музейна археологія» та визначено зміст низки понять. Під час розгляду підтем науково-практичного напрямку визначено приблизну кількість музеїв Радянської України, що проводили польові археологічні дослідження (50-60 музейних закладів), окреслено особливості фінансування музейних розвідок та розкопок, запропоновано періодизацію музейної археології 1920-х – першої половини 1930-х рр. тощо. Разом з тим наведені результати не вичерпують змісту всіх підтем у рамках науково-практичного та методико-термінологічного напрямків проблеми дослідження археологічної діяльності музеїв Радянської України. Музейна археологія 1920-х – першої половини 1930-х рр. потребує подальшого дослідження як комплексне явище української археології.

Література

1. *Бюлетень* Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – Ч. I. – К., 1925.
2. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. – К., 1982.
3. *Державний архів Київської області.* – Ф. Р-212. – Оп. 1. – Спр. 9. – 55 арк.
4. *Дубровский В. В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні / В. Дубровський // Український музей. – Збірник I: Репринтне видання 1927 року. – К., 2007. – С. 13-26.
5. *Збірник* / Волинський науково-дослідний музей. – Т. I. – Житомир, 1928.
6. *Збірник* / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. – Т. I / [голов. ред. Д. І. Яворницький]. – Дніпропетровськ, 1929.
7. *Збірник* / Полтавський державний музей ім. В. Короленка. Т. I / [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928.
8. *Коротке звітлення* Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. – К., 1927.
9. *Коротке звітлення* Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926.
10. *Курінний П. П.* Історія археологічного знання про Україну / П. П. Курінний. – Мюнхен, 1970.
11. *Літопис музею.* 1927 – 28. – Херсон, 1929. – Вип. 9.
12. *Літопис музею.* Червоні роки 1917-27. – Херсон, 1927. – Вип. 8.
13. *Мельникова О. М.* Пермская научная археологическая школа О. Н. Бадера / О. М. Мельникова. – Ижевск, 2003.
14. *Потупчик М. В., Потупчик М. С.* Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х – першої половини 40-х років / М. Потупчик, М. Потупчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/198>. Доступ – 19.05.2010р.
15. *Прокопчук В. С.* Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2009.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 704. – 23 арк.
17. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 780. – 12 арк.
18. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 456. – 195 арк.
19. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 469. – 156 арк.
20. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 262. – 508 арк.
21. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 730. – 808 арк.
22. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 383 арк.
23. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3418. – 41 арк.
24. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 8. – Спр. 443. – 372 арк.
25. *Черненко О. Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896-1948 рр.) / О. Є. Черненко // *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць.* – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007.
26. *Шевчук С. П.* Археологічна діяльність краєзнавчих музеїв на Запоріжжі в 20-30 рр. / С. П. Шевчук // *Старожитності степового Причорномор'я і Криму.* – 1999. – Т. VII. – С. 194-199.
27. *Шовкопляс І. Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К., 1969.

Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми

Свириденко Вікторія

Свириденко Вікторія. Формування основних течій болгарського національно-визвольного руху: історіографічне бачення проблеми. У статті розглядається проблема виокремлення течій в болгарському національно-визвольному русі. Аналізуючи погляди різних істориків на це питання, автор виділяє точки зору, що домінують, співставляючи аргументацію їх прихильників. Використання термінів і понять («консервативний», «ліберальний», «революційно-демократичний» напрями), котрі виникли в іншому суспільному середовищі (західноєвропейському, російському), без жодного уточнення приводить до висновку про умовність застосування цих визначень стосовно Балкан. Це зумовлює наявність певної термінологічної проблеми для об'єктивного (неупередженого) аналізу політичних аспектів Болгарського Відродження. **Ключові слова:** Болгарія, Відродження, консерватизм, лібералізм, національно-визвольний рух, революційна течія

Свириденко Виктория. Формирование основных течений болгарского национально-освободительного движения: историографическое видение проблемы. В статье рассматривается проблема выделения течений в болгарском национально-освободительном движении. Анализируя взгляды различных историков на этот вопрос, автор выделяет доминирующие точки зрения, сопоставляя аргументацию их приверженцев. Использование терминов и понятий («консервативное», «либеральное», «революционно-демократическое» направления), которые возникли в другой общественной среде (западноєвропейской, русской) без единого уточнения приводит к выводу об условности употребления этих определений относительно Балкан. Это обуславливает наличие определенной терминологической проблемы для объективного анализа политических аспектов Болгарского Возрождения. **Ключевые слова:** Болгария, Возрождение, консерватизм, либерализм, национально-освободительное движение, революционное течение.

Sviridenko Viktoria. The formation of the main Bulgarian national liberation movement trends: historiographical view on the problem

The article considers the problem of singling out of trends in Bulgarian national liberation movement. Analyzing views of different historians on this question, the author sorts out points of view, that dominate, comparing argumentation of their adherents. The usage of terms and concepts («conservative», «liberal», «revolutionary democratic» trends), which originated in a different social environment (West European, Russian) without any amendments bring to the conclusion about the conditionality of the use of these definitions concerning Balkans. This fact predetermines presence of terminological problem for the objective analyze of political aspects of Bulgarian Revival. **Key words:** Bulgaria, Revival, conservatism, liberalism, national liberation movement, revolutionary trend.

Однією з проблем, що й досі дискутується серед істориків, є типологізація національно-визвольних рухів. Методологію їх вивчення у 1968 р. запропонував чеський вчений М. Грох. Досліджуючи проблему націотворення у слов'ян, він розробив схему національних Відроджень бездержавних націй Європи, в якій виокремлює три стадії:

фаза А, так звана академічна (або фольклорно-етнографічна), коли окремі дослідники-ентузіасти «винаходять» національність, збирають і публікують народні пісні, вивчають історію, звичаї, мову свого народу;

фаза В – культурницька, або літературна, пов'язана із розгортанням патріотично-пропагандистської роботи, що здійснюється інтелігенцією за допомогою новоутворених закладів освіти та культури, через періодичні видання, твори літератури і мистецтва, популяризацію наукових знань;

фаза С – політична, коли згуртована усвідомленням власної історії та спільної мови нація розгортає боротьбу за національне визволення. Виникають політичні організації, створюються політичні програми з вимогами здобуття самоврядування, автономії та, врешті-решт, самостійності [16, с. 125].

М. Грох зазначає, що в рамках останньої фази в національно-визвольних рухах формуються три течії: консервативна, ліберальна і демократична. Співставляючи процеси, що розвивалися у Болгарії, з даною схемою, можна зробити висновок про повну відповідність лише третьої стадії останньому етапу Болгарського Відродження. В болгарському національно-визвольному русі виникають також три течії: консервативна, ліберальна, революційна.

Звичайно, поділ на три течії є досить умовним, адже бачення злободенних проблем Болгарії їхніми лідерами було часто невиразним; погляди на ті чи інші питання зазнавали трансформацій. Крім того, діяльність кожної з організацій національно-визвольного руху поєднувала в

собі риси різних напрямів Болгарського Відродження; очевидними були контакти товариств різного спрямування. У зв'язку з цим і класифікація цих напрямів в історіографії різнилася. Частина дослідників виокремлює дві течії в болгарському національно-визвольному русі (ранні праці Н. Генчева, К. Косева, К. А. Поглубко, К. Л. Струкової), інша – три (Н. Генчев, М. С. Державін, Д. Косев, Ж. Натан, Г. Сарандєва, С. І. Сідельников, І. Стоянов, В. П. Чорній, Н. Червенков, А. Попова); деякі ж автори зовсім відходять від принципу чіткої класифікації (П. Мітев). Розглянемо більш конкретно аргументацію провідних науковців.

Так, М. С. Державін стверджує, що в середовищі болгарської еміграції у Румунії на кінець 1860-х рр. цілком виразно визначились три угруповання: крайня права група (представлена торговою буржуазією, організаційним центром якої була Добродійна дружина); середня (дрібнобуржуазна, опортуністська група Ів. Касабова, що мала своїм організаційним центром Таємний центральний болгарський комітет (далі – ТЦБК); лівий фланг (репрезентований «дрібнобуржуазною» групою Г. С. Раковського, яка об'єднувала революційно налаштовану молодь з середовища збіднілих селян та ремісників, інтелігенції) [3, с. 137-138]. Ж. Натан говорить про утворення трьох партійних напрямів: «молодих» (ТЦБК, або Таємний змовницький центральний комітет, і «Молода Болгарія»), «старих» (Добродійна дружина), а також революційна партія (утворена пізніше під керівництвом Л. Каравелова, В. Левського та Хр. Ботева) [8, с. 131-133]. Проте до лав революційної партії вчений не відносить Г. С. Раковського, оскільки справді революційна організація (Болгарський революційний центральний комітет) була створена у наступні роки. Водночас Ж. Натан високо оцінює роль Г. С. Раковського як зачинателя революційної ідеології. Поряд з цим поділом у монографії «Болгарське відродження» вчений пропонує й інший, виділяючи серед ідейних течій епохи Відродження два угруповання: просвітників та революціонерів [8, с. 174-180].

Д. Косев також виокремлює три напрями національно-визвольного руху: Болгарський центральний таємний комітет (БЦТК або ТЦБК), Добродійна дружина (комітет «старих») та революційна група «молодих» на чолі з Раковським, оговорюючи, що засновники ТЦБК називались «молодими», видаючи з себе революціонерів, проте насправді вони заперечували будь-яку революційну діяльність і відстоювали позицію компромісів з Портою [4, с. 288]. А. А. Попова виділяє три угруповання у національно-визвольному русі: по-русофільськи налаштована Добродійна дружина, буржуазно-ліберальний Таємний центральний болгарський комітет, революційне крило на чолі з Г. Раковським [11, с. 98-99]. Також три течії в болгарському національно-визвольному русі вирізняє і С. І. Сідельников, а саме: реакційно-монархічна (включає Добродійну дружину і Одеське болгарське настоятельство), ліберальна (ТЦБК, а також окремі діячі болгарського Відродження, приміром, П. Славейков) і

революційна (представниками якої є Г. С. Раковський та його однодумці-революціонери) [13, с. 23-33].

К. А. Поглубко виділяє в болгарському національно-визвольному русі два табори: «старих» (організаційно були об'єднані навколо Добродійної дружини) і «молодих». У середовищі «молодих» вчений вирізняв два крила: ліберально-буржуазне (його організаційним центром був ТЦБК та його наступник – «Болгарське товариство») і революційне (спроба створити керівний центр була зроблена Г. С. Раковським, однак протягом тривалого часу революційне крило «молодих» залишалось організаційно неоформленим)[10, с. 124-128]. Н. Н. Червенков виокремлює дві течії: «старі» та «молоді», зауважуючи, що політичним центром перших була Добродійна дружина, яка виражала інтереси крупної буржуазії, а «молоді» представляли інтереси середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції, найманих робітників. Ця соціальна неоднорідність зумовила виникнення у середовищі цієї течії двох політичних напрямів – революційного та ліберально-буржуазного (ТЦБК) [17, с. 41-42; 18, с. 18]. К. Л. Струкова теж говорить про дві течії в болгарському суспільно-політичному русі: революційну, одним із найяскравіших представників якої був Г. С. Раковський, та буржуазно-ліберальну, представлену діячами болгарської буржуазної еміграції в Одесі, Бухаресті, Константинополі [15, с. 34].

Н. Генчев, висуваючи тезу про наявність трьох основних напрямів у національно-визвольному русі: революційно-демократичного, буржуазно-ліберального та консервативного [1, с. 342–343], визнає, що їх можна звести до двох: рух за культурно-духовну емансипацію та рух за політичне визволення (діячами першого були просвітителі-церковники, а другого – політики-революціонери). Але, на думку Н. Генчева, цей поділ є досить умовним, бо і в першій, і в другій течії зустрічались як прихильники реформ у межах Османської імперії, так і революціонери [1, с. 342]. Хоча в більш ранніх працях Н. Генчев пропонує іншу типологізацію, від якої пізніше відмовляється. Зокрема, йдеться про дві основні течії у національно-визвольному русі після Кримської війни (1853-1856): реформісти, які вважали, що Болгарія досягне своєї історичної мети шляхом мирної культурної еволюції, та революціонери, які боролись за державно-політичне відокремлення за допомогою революційної боротьби та політичних дій [2, с. 12].

Декан історичного факультету Софійського університету П. Мітев в лекційному курсі «Болгарське Відродження» навмисне не поділяє політичний рух на окремі течії, підкреслюючи, що, з огляду на те, що до лав «консервативних» організацій входили діячі різної спрямованості, їхня діяльність не завжди мала виключно «консервативний» характер, отже, цей розподіл не є об'єктивним. У зв'язку з цим дослідник критикує стереотип, що склався в болгарській історіографії 40–50-х рр. ХХ ст. в оцінці Добродійної дружини та Одеського болгарського настоятельства (далі – ОБН), згідно з яким ці дві організації відносили до консервативного, русофільського напрямку. Як стверджує П. Мітев, цей

підхід побутує до сьогодні [7, с. 102-104]. Натомість, його колега, професор Великотирновського університету І. Стоянов виділяє три напрями в національно-визвольному русі: революційно-демократичний (на чолі з Г. С. Раковським та його соратниками), буржуазно-ліберальний (представлений ТЦБК та його наступниками – «Болгарським товариством» та ідейним колом «Молода Болгарія»), консервативний (до нього належать Добродійна дружина і ОБН) [14].

Академік БАН К. Косев підрозділяє болгарський національно-визвольний рух на дві течії: помірковано-конформістську та радикальну. Серед прибічників помірковано-конформістської течії дослідник, у свою чергу, виділяє дві групи: перша, так звані «еволюціоністи», вважала за необхідне діяти легальними, мирними методами, щоб через реформи й компроміси завоювати, наскільки це можливо, якомога ширшу автономію болгарських земель у складі імперії; друга ж пропонувала дочекатись слушного моменту на міжнародній арені, сподіваючись на допомогу Росії. Щодо радикального (революційного) напрямку, то вчений наголошує, що саме він визначає риси національно-визвольного руху наступних років [5, с. 43-45; 6, с. 111-112]. Однак чіткого поділу належності політичних організацій до конкретних течій К. Косев не надає, з огляду на те, що до цих установ входили діячі різної політичної орієнтації. Водночас, згідно з ідеологічними засадами кожної з організацій, можна зробити висновок про їхню належність до певних течій, хоча, як вище було сказано, ця грань є досить розмитою [6, с. 111-127].

Г. Сарандева виокремлює три течії в болгарському національно-визвольному русі, у той же час не визнаючи приналежності Добродійної дружини до консервативної течії, хоча з аналізу її політичної орієнтації це випливає. На її думку, перша ідейна течія болгарського національно-визвольного руху – революційно-демократична – була представлена спочатку Г. Раковським та його прибічниками. Вона відображала інтереси широких верств болгарського суспільства, які закликали до радикального вирішення болгарського питання шляхом загальнонаціональної революції. Протягом другої половини 60-х рр. XIX ст. з'являється емігрантська організація, відома як Таємний болгарський революційний комітет (ТБЦК), котрий уособлював буржуазно-ліберальну течію болгарського національно-визвольного руху. Інша болгарська емігрантська політична організація – Добродійна дружина – діяла під контролем російської дипломатії, чітко слідуючи політиці Росії на Балканах [12].

Український історик В. П. Чорний виділяє три напрями болгарського суспільно-політичного руху: консервативний (поділяючи його на дві частини: одна мала неформальний осередок у Константинополі – спочатку у вигляді болгарської громади, а після утворення окремої Болгарської церкви таким центром став Екзархат; інша була згуртована навколо Добродійної дружини або, як її ще називають, Комітет «старих»); ліберальний (більша частина зосереджувалась навколо культурно-освітніх осередків, однак існували і політичні організації – ТЦБК або, як вони себе

називали на противагу «старим», Комітет «молодих» і його наступник – «Болгарське товариство»); революційний (львівський вчений зазначає, що родоначальником революційної ідеології був Г. С. Раковський). Після смерті Раковського частина революціонерів входила до складу ТЦБК. Лише згодом, завдяки зусиллям таких революціонерів, як В. Левський, Л. Каравелов, Хр. Ботев, було створено керівний центр – Болгарський революційний центральний комітет (далі –БРЦК)) [19, с. 179-184].

Як бачимо, до сьогодні в працях істориків висувається, головним чином, один спільний критерій – тактичні розбіжності по відношенню до методів національного визволення. Історіографічно першим був поділ організацій національно-визвольного руху на «молодих» (під поняттям «молоді» маються на увазі сформований 1866 року у Бухаресті Таємний центральний болгарський комітет та революційно налаштована група Г. Раковського, яка організаційно об'єднувалась навколо створеного ним Верховного народного болгарського таємного громадянського начальства) та «старих» (до «старих» прийнято відносити Добродійну дружину та ОБН), що веде свій початок від подій, про які йдеться. Виникнення феномену «політичних поколінь» (поняття «молоді» та «старі») пов'язано з віком учасників організацій національно-визвольного руху та їх поглядами на шляхи здобуття Болгарією незалежності. Тобто, до «молодих» відносились переважно молоді люди, пройняті революційною патетикою, «старі» ж – це люди зрілого віку з високим соціальним статусом у суспільстві, схильні до більш поміркованих поглядів. Така класифікація часто зустрічається у документах епохи, а згодом вона була сприйнята й істориками, котрі використовували у якості критерія «метод національного визволення» (Д. Косев, Ж. Натан, К. А. Поглубко, Н. Червенков). Зауважимо, що деякі дослідники додають до цих двох течій третю (зокрема, Ж. Натан говорить про існування революційної партії; Д. Косев зазначає, що окрім революційної групи «молодих» на чолі з Г. Раковським, «молодими» називались також і засновники Таємного центрального болгарського комітету).

Виходячи з цього ж критерію, більшість істориків виділяє три вищезазначені течії (консервативну, ліберальну, революційну) як dokonаний факт (М. С. Державін, Н. Генчев, С. І. Сідельников, Г. Сарандева, В. П. Чорній, І. Стоянов). Але у такому випадку постає певна термінологічна проблема, адже для опису ідей та процесів з відмінними історичними коренями використовуються терміни і поняття («консервативний», «ліберальний», «революційно-демократичний» напрями), котрі виникли в іншому суспільному середовищі (західноєвропейському, російському) без жодного уточнення; застосування цих визначень стосовно Балкан є доволі умовним[9, с. 170-171].

Застосовуючи той самий критерій – метод національного визволення, деякі автори розглядають цю проблему під іншим кутом зору, а саме: поряд з існуючою тричленною класифікацією, пропонують нову, виокремлюючи в національно-визвольному русі революційну

(радикальну) та еволюційну (помірковано-конформістську або буржуазно-ліберальну) течію (Н. Генчев, К. Косев, К. Л. Струкова).

В історіографії існує також розподіл організацій національно-визвольного руху за зовнішньополітичними перевагами («русофіли», «туркофіли», «західнофіли»), проте його застосування не дає повного розуміння сутності розбіжностей між різними течіями Болгарського Відродження, а лише ілюструє їхні зовнішньополітичні пріоритети (П. Ст. Петков).

Отже, на нашу думку, при вивченні спрямованості організацій національно-визвольного руху можливим є застосування як тричленної, так і двочленної класифікацій. Проте слід брати до уваги, що перша відображає і плановані методи національного визволення, й ідеологічні засади; друга ж – тільки методи. Однак, використовувати тричленну типологізацію необхідно з урахуванням іноземного походження термінів та національних особливостей, що були зумовлені підневільним становищем болгарського народу у досліджуваний період. Це, у свою чергу, призвело до слабкості соціальних верств-представників трьох зазначених течій та розбіжностей між західноєвропейськими консерватизмом і лібералізмом та їх болгарськими «аналогами».

Література

1. *Генчев Н.* Българско Възраждане / Н. Генчев. – София, 1988.
2. *Генчев Н.* Одеското настоятелство в борбите за освободжението на България (1856–1878 г.) / Н. Генчев // Исторически преглед. – 1972. – № 6. – С. 11–34.
3. *Державин Н. С.* История Болгарии / Н. С. Державин. – М.–Л., 1948. – Т. 4.: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XIII в. до 1877 г.).
4. *Косев Д.* Новая история Болгарии: Курс лекций / Д. Косев / Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова. – М., 1952.
5. *Косев К.* Априлското въстание – прелюдия към освобождението / К. Косев. – София, 2000.
6. *Косев К.* Кратка история на Българското Възраждане / К. Косев. – София, 2001.
7. *Митев П.* Българското Възраждане: Лекционен курс / П. Митев. – София, 1999.
8. *Натан Ж.* Болгарское возрождение / Ж. Натан / Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского. – М., 1949.
9. *Петков П. Ст.* Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. / П. Ст. Петков. – Велико Търново, 2003.
10. *Поглубко К. А.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. А. Поглубко. – Кишинев, 1972.
11. *Попова А. А.* Русская пресса о болгарском освободительном движении в 1867–68 годах / А. А. Попова // Вестник истории мировой культуры. – 1960. – № 5. – С. 98–110.
12. *Сарандева Г.* Втората българска легия и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа / Г. Сарандева // Етнология. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://oikumen-doklad.blogspot.com/2007/06/blog-post_1611.html. Доступ – 26.12.2008.
13. *Сидельников С. И.* Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.) / С. И. Сидельников. – Харьков, 1970.

14. *Стоянов И.* История на Българското възраждане / И. Стоянов. – Велико Търново, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chitanka.info/lib/text/5773>. Доступ – 14.01.2009.
15. *Струкова К. Л.* Проблема национально-освободительного движения балканских народов / К. Л. Струкова // Балканские исследования. – М., 1979. – Вып. 5: Основные проблемы балканистики в СССР. – С. 21–41.
16. *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121–145.
17. *Червенков Н.* Внешнеполитическая ориентация Тайного центрального болгарского комитета / Н. Н. Червенков // Балканские страны в новое и новейшее время: Сборник статей. – Кишинев, 1977. – С. 41–54.
18. *Червенков Н.* Об организационном становлении течения «молодых» в болгарском национально-освободительном движении во второй половине 60-х гг. XIX в. / Н. Н. Червенков // Известия Академии наук Молдавской ССР. – Сер. обществ. наук. – 1980. – № 2. – С. 18–26.
19. *Чорний В.* Історія Болгарії / В. П. Чорний. – Львів, 2007.

УДК 94: 392. 3 – 058. 13 (477) «17/18»

Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії»

Харченко Артем

*Харченко Артем. Історіографія купецького шлюбу українських губерній Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. в контексті «нової соціальної історії». У статті аналізуються погляди українських істориків на проблеми історії купецької родини і шлюбу. Особлива увага приділяється визначенню так званої шлюбної поведінки, що дозволить нам всебічно дослідити життя купецької родини Харківської губернії. Зазначається, що всебічне вивчення купецького шлюбу вимагає тісної міждисциплінарної співпраці в галузях історії, філософії, соціології та ін. **Ключові слова:** купець, родина, шлюб, шлюбна поведінка, «нова соціальна історія».*

Харченко Артем. *Историография купеческого брака украинских губерний конца XVIII – начала XX вв. в контексте «новой социальной истории»*. В статье анализируются взгляды украинских историков на проблемы истории купеческой семьи и брака. Особенное внимание уделено определению так называемого брачного поведения, что позволит нам всесторонне изучить жизнь купеческой семьи Харьковской губернии. Отмечается, что всестороннее изучение купеческого брака требует тесного междисциплинарного сотрудничества в направлениях истории, философии, социологии и др. **Ключевые слова:** купец, семья, брак, брачное поведение, «новая социальная история».

Kharchenko Artem. *Historiography of Merchant Marriage of the Ukrainian Provinces of the end XVIII – the beginnings of XX centuries in a context «a New Social History»*. The opinions of the Ukrainian historians are analyzed to the problems of history merchant's family and marriage in the article. The special attention is spared determination of the so-called martial behavior. It will permit us comprehensively to study the life of the merchant's family in Kharkiv province. Comprehensive study of object requires close collaboration between scientific disciplines such as history, philosophy, and sociology. **Key words:** merchant, family, marriage, martial behavior, «new social history».

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблеми історії родини і зокрема такого важливого її елементу, яким є шлюб, викликають неабиякий інтерес дослідників. Та кризова ситуація, що є характерною для сьогоденної української родини вочевидь повинна викликати глибоке занепокоєння суспільства. Короткотривалість шлюбу, зростаюча кількість розлучень, зневага до родинних цінностей – все це ті ознаки, за якими ми можемо говорити про кризу родини і шлюбу в нашому суспільстві. Ретроспективний погляд на проблеми цих суспільних інститутів допоможе зрозуміти причини такої ситуації і можливо надасть «рецепти» її подолання.

Становлення історії родини як окремого напряму української історичної науки підсилює увагу дослідників до історії шлюбу, як основоутворюючого елементу цього інституту суспільства. Здавалось, наслідками такої уваги повинні були б стати численні спеціальні публікації, участь українських істориків у міжнародних круглих столах та наукових конференціях з даної проблематики і т. ін. Втім, незважаючи на величезне зацікавлення історією родини характерне для західноєвропейської і північноамериканської науки з 1970-80-х рр., українські історики майже залишаються осторонь цих досліджень [22, с. 76]. І це незважаючи на те, що вивчення родини і сьогодні є перспективним і навіть домінантним напрямом в європейській історичній науці [26, с. 126].

Вочевидь, перед дослідниками постає чимало невирішених проблем. Багатолітня перевага політичних та соціально-економічних чинників у історичній реконструкції життя нашого суспільства в радянській період, та зосередження на державницьких і ідеологічних проблемах в перші десятиліття незалежної України сьогодні даються взнаки, залишаючи білі плями в нашій історії.

Метою нашого дослідження стала ревізія української історіографії на предмет вивчення історії купецького шлюбу наприкінці XVIII – на початку XX ст., на території українських губерній, які входили до складу Російської імперії, зокрема і стосовно купецтва такого значного регіону, яким була Харківська губернія. Даний хронологічний період було обрано не випадково. За цей період у суспільстві Російської імперії відбувалися складні соціальні процеси. Населення держави зазнало значних змін, ставши на шлях перетворення традиційного суспільства на модерне [23, с. 26]. Одним з аспектів цих змін була так звана «родинна революція», в ході якої відбувався (але не був завершений) перехід від родини авторитарного типу, характерного традиційному суспільству, до егалітарного типу. Населення українських губерній не залишилось осторонь цих змін. Регіон був об'єктом міграції, зазнавав змін в економічних, правових, соціокультурних підвалинах свого життя, що відбилось і на шлюбно-сімейних відносинах різних груп населення, в тому числі купецтва. За умов практичної відсутності робіт присвячених безпосередньо історії шлюбно-сімейних відносин купецтва, зокрема і щодо верстви на території українських губерній, ми розглянемо її наявність у працях присвячених історії купецтва.

В нашому дослідженні ми розглядаємо купецький шлюб як систему загальноновизначених суспільством і верстовою норм, які отримали в науковій літературі назву шлюбної поведінки (*martial behavior* в англomовній традиції). Звичайно, при цьому ми не могли обійти увагою становлення даної проблематики в західноєвропейській історичній науці, представники якої вивели дослідження історії шлюбно-сімейних відносин на сучасний науковий рівень. Зауважимо, що сама дефініція шлюбної поведінки є однією з проблем, яку потрібно вирішити досліднику. Британець П. Берк слушно відзначав, що такі проблеми постають перед істориками, коли вони стають на ще незнані предметні поля [3, с. 17]. Сам термін з'явився на перетині міждисциплінарних розвідок істориків, соціологів, демографів. Недаремно український дослідник Г. Касьянов пише: «міждисциплінарність стає свого роду усвідомленою необхідністю для історика, і саме вона передбачає адаптацію тих термінів і категорій, які дозволяють одночасно залишатись в межах історії» [14, с. 6]. Виходячи з таких міркувань, зазначимо, що на думку соціологів шлюбну поведінку можна трактувати як відношення людини до шлюбу, дітей, родини відповідно до прийнятих в її соціальній групі норм [4, с. 73]. Історики трактують цей термін як систему дій, що визначає вибір шлюбного партнера, вступ до шлюбу, перебування в ньому і навіть розлучення [24, с. 3].

Спираючись на думку американського історика Л. Стоуна [29, с. 42], ми вважаємо за необхідне виявлення характеристик шлюбної поведінки купецтва в працях дослідників за наступними напрямками: демографічна проблематика (шлюбність верстви та ін. кількісно вимірювальні показники), правнича проблематика (закони та звичаї, що регулювали шлюбні відносини), соціологічна проблематика (статеві-вікові особливості), психологічна проблематика (відносини подружжя, в тому числі і сексуальні, їх сприйняття суспільним оточенням). Сукупні розвідки за цими напрямками забезпечать цілісність нашого дослідження.

Вивчення родини і її невід'ємної складової – шлюбу має давні традиції у європейській, в тому числі і вітчизняній історіографії. Вже у XIX ст. ми можемо простежити нові тенденції в розумінні проблем родини. У Франції, Німеччині, Великій Британії видавались праці дослідників, які змінили існуючий традиційний погляд на шлюб як на первісний та моногамний елемент родини, освячений церквою союз чоловіка та жінки. Так, Ф. Енгельс, розглядаючи родину як історичну категорію, продемонстрував органічний зв'язок шлюбу з різними етапами розвитку родини і суспільства [32, с. 522].

Науковці Російської імперії розпочали дослідження історії родини і шлюбу синхронно зі своїми європейськими колегами. Втім, через певні обставини увага істориків до купецької родини на довгий час залишалась досить обмеженою. Так, у дореволюційний період головний акцент в дослідженні історії шлюбно-сімейних відносин було зроблено на сілянській сім'ї, а, крім того, на окремих дворянських родинах. Саме ці дві верстви вважались визначальними у суспільстві, а тому актуальність їх дослідження видавалась беззаперечною. З початку Великих реформ 1860 рр. з'явилися перші нариси, присвячені історії купецтва Російської імперії [9, 16]. Їх автори – економісти і правники центральними темами визначали економічну діяльність верстви, правове становище та благодійництво. Проблеми шлюбу в середовищі купецтва не знайшли відображення. На цьому тлі необхідно відзначити фундаментальну роботу Д. Багалія та Д. Міллера, в якій автори розглянули питання про купецтво в контексті історії губернського міста Харкова, надавши фрагментарні відомості про побут і традиції представників цього стану [1].

За часів РСР при вивченні теми шлюбно-сімейних відносин увага науковців була зосереджена на робітничій сім'ї. Купецтво як соціально ворожа верства ототожнювалась з класом експлуататорів, тому автори або оминали її проблеми, або подавали їх у певному ракурсі, зумовленому ідеологією історичного матеріалізму [5, с. 114]. Лише у 1970-ті рр. рамки традиційних досліджень було розсунуто. Саме в цей час починається вивчення історії купецтва Російської імперії як окремої соціальної верстви. Історія купецтва вивчалась на регіональному рівні, значно розширилось коло досліджуваних проблем [11]. Тим не менш тези дослідників щодо шлюбно-сімейних відносин у купецькій родині зберігали узагальнюючий характер [19, с. 84].

Вищеназваним змінам у вітчизняних розвідках передували справжній прорив у західноєвропейських дослідженнях історії родини і шлюбу. Наслідком такого прориву стало значне оновлення підходів і концепцій. Спроба продемонструвати певний розрив з традиційною наукою призвела до появи нового терміну – «нова соціальна історія». Таку назву отримав потужний інтелектуальний рух останньої третини ХХ ст., наслідками якого стало утвердження ідеї цілісності гуманітарних наук, як наук про людину [17, 28]. Не взявши до уваги класичні роботи в руслі цих змін, ми не зрозуміємо переходу історії родини і шлюбу з області маргінального знання на провідні позиції нової історичної науки. Тим більше, що і радянська історіографія вочевидь сприйняла нові віяння (більшою або меншою мірою це відобразилось в працях 1980 рр.).

В середині 60-х рр. ХХ ст. англієць Дж. Хайнал продемонстрував перспективність порівняльного вивчення структури родини в різних регіонах світу на підставі особливостей шлюбної поведінки населення окремих місцевостей. Порівнюючи демографічну статистику населення різних територій протягом другої половини ХVIII – початку ХХ ст. Хайнал розподілив населення Європи на дві великі групи, запропонувавши географічну межу такого розподілу по лінії Трієст – Санкт-Петербург. Загальним висновком дослідження стала теза про унікальність шлюбної поведінки західноєвропейців, що відрізняла їх від населення країн Східної Європи. На думку науковця відмінність двох моделей полягала насамперед у факторі який дозволяв кількісне вимірювання певних параметрів: ранньої або пізньої шлюбності, універсальної (тобто всеохоплюючої) або неповної шлюбності та ін [31]. Цей фактор і отримав назву «шлюбної поведінки».

Не менш важливим в плані формування нових підходів до вивчення історії шлюбу було дослідження П. Леслетта присвячене історії родини у Великій Британії [20]. Британський дослідник виокремив п'ять основних типів домогосподарства в залежності від родинних зв'язків між його членами. Співставивши «європейську» та «східну» моделі шлюбної поведінки, Леслетт прийшов до висновку про їх відмінність у багатьох аспектах (запропонувавши діагностичні параметри для порівняння моделей). Для Східної Європи він вважав характерними велику пропорцію спільно мешкаючих родичів, відсутність господарств одинаків, низьку кількість простих та розширених родин, велику кількість багатопокілних і багатошлюбних родин і т. ін.

Починаючи з 1970-80-х рр. до вивчення історії родини на підставі нових наукових методів приєднуються італійські, французькі та німецькі вчені [12]. У рамках так званої «мікроісторії» вивчався щоденний досвід різних соціальних груп, зокрема і їх шлюбні традиції. Історія родини інтегрувалась у традиційну історію, ставши невід'ємною складовою соціальної історії.

Наприкінці 1970-х рр. статті Дж. Хайнала та П. Леслетта були видані російською мовою в СРСР, але не викликали широкого резонансу

(принаймі не призвели до дискусії навіть в середовищі радянської історичної науки) [20, 31]. Скоріше за все, така реакція була зумовлена тим, що структури родини на Сході Європи залишались маловивченими, були відсутні дослідження на мікрорівні. Тільки з середини 1980-х рр. з'являються перші розвідки присвячені окремим місцевостям Російської імперії [33, 34]. У дослідженні історії родини їх автори продемонстрували високий рівень аналітичності і міждисциплінарності, що цілком відповідало вимогам «нової соціальної історії». Показово, що їх авторами були вчені з країн Західної Європи та США. На початку 1990-х рр. у спеціалістів не було чіткого уявлення щодо динаміки та регіональних особливостей шлюбної поведінки населення Східної Європи. На сьогоднішній день цілком очевидно є теза про те, що для відповіді на питання чому відбувались зміни шлюбної поведінки, а не тільки констатації самого факту змін, родину необхідно розглядати в її історичній динаміці.

У пострадянський період проблема дослідження купецької родини вийшла на новий рівень. Вітчизняні історики отримали можливість неупередженого висвітлення історії купецького стану (якою ще потрібно було скористатись). Стали можливими застосування нових методів досліджень, залучення великого досвіду західноєвропейських авторів. Потужна традиція досліджень купецької родини різних регіонів Російської імперії у сучасній російській історіографії надає можливість вітчизняним науковцям проводити компаративні дослідження. Корисним може стати досвід російських колег у визначенні характеристик моделі шлюбної поведінки купецтва окремих регіонів Російської імперії. Так, російський дослідник Ю. Гончаров, досліджуючи специфіку шлюбної поведінки сибірського купецтва, приділяє увагу: віку укладання шлюбу, різниці у віці чоловіка та дружини, змінам у рівні шлюбності, походженню чоловіка та жінки укладаючих шлюб, кількості шлюбів і розлучень та ін. [6, с. 124]. На думку дослідника, вивчення цих аспектів дозволяє характеризувати важливі риси сімейних відносин в купецькому середовищі, а також виявити деякі демографічні процеси в купецькій верстві [6, с. 132].

Але, незважаючи на досить сприятливі обставини і сьогодні О. Донік має всі підстави писати про те, що: «У вітчизняній історіографії практично відсутні спеціальні праці з історії купецтва» [10, с. 17]. В цьому з ним погоджується і О. Гуржій [7, с. 3]. Доробок вітчизняних науковців складають лише окремі статті і мабуть єдине дисертаційне дослідження [2].

Досить скромним залишається внесок українських вчених в загальноєвропейські дослідження з історії родини. Так, на семінарі з проблематики родинних структур який проходив у 2000 р. у Відні М. Крикуном вперше було представлено матеріали розвідок на території Київщини наприкінці XVIII ст. які продемонстрували деяку відмінність шлюбної поведінки українських земель від російських місцевостей [25,

с. 28]. Висновком семінару стала доволі цікава теза про існування широкої перехідної смуги між двома великими зонами шлюбної поведінки, яка охоплювала принаймі деякі регіони України, Білорусі та Балканських країн.

Інтереси українських істориків 1990 рр. зосереджувались навколо традиційних тем: професійної діяльності купецтва, соціально-правового статусу, динаміки чисельності та ін [16, 21]. Втім, і сьогодні тема історії родини купецької верстви, питання купецького шлюбу майже не висвітлюються у наукових працях. Серед новітніх вітчизняних досліджень купецької верстви відзначимо статтю І. Гуржій присвячену проблемі повсякденного життя київського купецтва в XIX ст. Втім, в темі купецької родини дослідниця обмежується тезами про «сімейні драми» та «сімейні чвари», якими і характеризує повсякденне життя купецтва [8, с. 27].

Таким чином, українська історична наука традиційно ставилась до проблем шлюбно-сімейних відносин як до другорядних. Тим більше ми можемо це відзначити стосовно історії купецького шлюбу. В роботах вітчизняних дослідників дореволюційного і радянського періоду проблеми історії купецької родини і шлюбу представлені побіжно і фрагментарно. Починаючи з 1970-х рр. українські історики намагались долучитись до загальноєвропейських тенденцій, розширивши коло досліджуваних тем. За часів незалежності тема історії купецтва висвітлюється більш різнопланово. Втім, далеко не всі її аспекти представлені у сучасних дослідженнях. Відкритим залишається питання історії шлюбно-сімейних відносин купецтва українських губерній Російської імперії, що додає актуальності нашому дослідженню. Визнавши фрагментарність наших знань в цій проблематиці, маємо змогу окреслити напрями подальших досліджень. Деякі аспекти, як-то демографічний та соціальний аналізи історії купецької родини можна вивчати шляхом дослідження опублікованих джерел, нового прочитання існуючої наукової літератури [13, 26]. Інші, зокремі ті, що стосуються соціокультурних, соціопсихологічних питань, потребують широких архівних досліджень з урахуванням сучасних тенденцій провідних західних шкіл з соціальної історії. Безперечно, цілісне дослідження шлюбно-сімейних відносин в купецькій родині потребуватиме комплексного урахування всіх цих аспектів, а також відображення зв'язку історії купецької родини з загальними тенденціями соціально-економічного та культурного розвитку сучасного їй суспільства.

Література

1. Багале́й Д. И., Милле́р Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.) / Д. И. Багале́й, Д. П. Милле́р. – Т. 1. – Харьков, 1993; Т. 2. – Харьков, 1993.
2. Бе́ліков Ю. Купецтво Харківської губернії: Дис. ... канд. іст. Наук / Ю. Бе́ліков. – Харків, 2003.

3. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / П. Берк // Нові перспективи історіописання. – Київ, 2004.
4. Большой толковый социологический словарь / Сост. Д. Джери, Москва, 1999. – Т. 1
5. Вольфсон С. Я. Семья и брак в их историческом развитии / С. Я. Вольфсон. – Москва, 1937.
6. Гончаров Ю. М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв. / Ю. М. Гончаров – Барнаул, 2002.
7. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гужій. – К., 2004.
8. Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / О. І. Гужій // Укр. іст. журнал. – 2010. – № . – С. 24-34.
9. Добровольский В. И. Брак и развод / В. И. Добровольский – СПб., 1903.
10. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) О. М. Донік // Укр. іст. Журнал. – 2006. – № 7 . – С. 16–41.
11. Жирнова Г. В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем / Г. В. Жирнова. – Москва, 1980.
12. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII- XX вв.) / Р. Зидер – Москва, 1997.
13. Кабузан В. М., Брук С. И. Динамика численности населения России в XVIII – начале XX в.: источники и историография / В. М. Кабузан, С. И. Брук // Историческая демография: Проблемы, суждения, задачи. – М., 1989.
14. Касьянов В. Г. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / В. Г. Касьянов // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 2. – С. 4-15.
15. Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе. Труды VII Конференции Ассоциации «История и компьютер». – М., 2001.
16. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 3. – С. 57-66.
17. Культурология. XX век / Ред. С. Я. Левит. – СПб., 1998.
18. Кухаржевский И. Общий очерк развития семейных отношений вообще и брачных в особенности // И. И. Кухаржевский / Варшавские университетские известия. – 1901. – № 1-3.
19. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900 / В. Я. Лаверычев. – Москва, 1974.
20. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – Москва, 1979. – С. 132-157.
21. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. І. Лазанська // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 2. – С. 65-73.
22. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007.
23. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократ. семьи, граждан. общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1.
24. Михеева А. Р. Брак, семья, родительство / А. Р. Михеева – Новосибирск, 2001.
25. Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйств в истории Европы / В. Носевич // История и компьютер. – М., 2001. – С. 15-38.
26. Поляков Ю. А. Человек в повседневности / Ю. А. Поляков // Отечественная история. – 2000. – № 3. – С. 126.

27. *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). / А. Г. Рашин. – М., 1956.
28. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – Москва, 2009.
29. *Репина Л. П.* Социальная история в историографии XX столетия / Л. П. Репина. – Москва, 2001.
30. *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Укр. іст. журнал. – 1999. – №. 1 – С. 85-91.
31. *Хаджнал Д.* Европейский тип брачности в перспективе / Д. Хаджинал // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – Москва, 1979. – С. 14-70.
32. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – Москва, 2003. – С. 507-695.
33. *Hareven T. K.* The History of the Family and the Complexity of Social Change / The American Historical Review. – 1991. – Vol. 96. – No 1. – P. 95.
34. *Mitterauer M. and Kagan A.* Russian and central European family structures: comparative view // Journal of Family History. – 1982. – № 7. – P. 103-131.

Круглі столи, конференції

63-тя Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)»

Єремєєв Павло

23 квітня 2010 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася 63-тя Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)», співorganizаторами якої виступили історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Студентське наукове товариство історичного факультету, Харківська національна академія міського господарства, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. В роботі конференції взяли участь 290 студентів, аспірантів та молодих вчених, що представляли більш ніж п'ятдесят наукових та освітніх закладів різних міст України, Росії, Білорусії та Польщі. Всі учасники отримали надруковані тези доповідей.

На вступному пленарному засіданні з привітаннями учасників конференції виступили декан історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, докт. іст. наук, проф. С. І. Посохов, голова організаційного комітету конференції, заступник декана історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна з наукової роботи, канд. іст. наук, доц. В. О. Куліков, заступник декана історичного факультету ХНПУ імені Г. С. Сковороди, канд. іст. наук, доц. І. С. Мартинова, канд. іст. наук, доц. кафедри історії та культурології ХНАМГ М. В. Яцюк, директор інституту Конфуція ХНУ імені В. Н. Каразіна, доц. Ши Хуншен, голова Харківського обласного відділення Асоціації болгар України В. Ю. Саленков, керівник східноукраїнського центру стратегічних ініціатив Р. А. Травін.

Було здійснене урочисте покладання квітів до пам'ятника засновнику Харківського університету Василю Назаровичу Каразину. Відбулися презентації нових історичних видань. Зокрема, нові видання ХНУ імені В. Н. Каразіна та свої власні праці презентували докт. іст. наук, доц. кафедри історії Росії ХНУ імені В. Н. Каразіна С. В. Потрашков, докт. іст. наук., проф. кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. Д. Каплін, канд. іст. наук, доц. кафедри історіографії, джерелознавства та археології В. Ю. Іващенко, канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Д. В. Журавльов. Також відбулася презентація науково-популярної збірки «Харківщина: перші та вперше (50 розповідей)», написана студентами історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна для школярів. Від ХНАМГ з презентаціями виступили історик, доктор філософських наук, доц. І. М. Россоха та канд. іст. наук, доц. Л. М. Жванко. Нові видання

Державного архіву Харківської області представила його співробітник, О. С. Гнезділо, а видання Центрального державного науково-технічного архіву – А. О. Олексієнко.

З ініціативи директора етнографічного музею "СЛОБОЖАНСЬКІ СКАРБИ" ім. Г. Хоткевича, доц. кафедри етики, естетики та історії культури М. М. Красікова учасниками конференції була підписана петиція з вимогою встановлення охорони від актів вандалізму могили засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна та надання Миколаївському некрополю, на якому ця могила знаходиться, статусу державного меморіального історико-культурного заповідника.

В рамках роботи конференції відбулося засідання 18 секцій, тематика яких охоплювала різноманітні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. На кожній секції була визначена краща доповідь, автор якої отримував почесну грамоту, книги з призового фонду, до якого увійшли видання, презентовані на вступному пленарному засіданні, а також можливість публікації власної статті у фаховій збірці наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Переможцями на секціях стали: Жигола Віталій (НаУКМА) – секція «Археологія доби каменю, бронзи та раннього залізного віку»; Пашковський Олександр (НаУКМА) – секція «Археологія середньовіччя»; Семененко Олена (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Історія стародавнього світу»; Ярцев Сергій (ТППУ імені Л. М. Толстого) – секція «Історія Північного Причорномор'я в добу античності»; Олійник Микола (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Історія середніх віків»; Лазарєв Яків (УрГУ імені А. М. Горького) – секція «Історія України»; Роменський Олександр (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Історія Росії»; Белая Олена (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Нова та новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки»; Щестюк Тетяна (НаУОА) – секція «Нова та новітня історія країн Азії та Африки»; Фесенко Володимир (НаФУ) – секція «Історія міжнародних відносин»; Валяєв Ярослав (БелГУ) – секція «Воєнна історія»; Гуменюк Олена (КНУ імені Тараса Шевченка) – секція «Історіографія»; Альков Володимир (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»; Богатирьова Олена (БГТУ імені В. Г. Шухова) – секція «Історія культури»; Пудовкіна Анна (КНУ імені Тараса Шевченка) – секція «Історія науки та освіти»; Єремєєв Павло (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Історія релігії та церкви»; Любавський Роман (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Локальна та мікроісторія»; Півень Вікторія (ХНУ імені В. Н. Каразіна) – секція «Історія Слобожанщини».

На заключному пленарному засіданні відбулося нагородження переможців. Крім того, були вручені спеціальні премії. Премію імені Маріна Дрінова за кращу доповідь по болгаристиці отримала студентка ХНУ імені В. Н. Каразіна Вікторія Свириденко. Премією імені А. І. Епштейна був відзначений Павло Єремєєв. Премію інституту Конфуція за кращу доповідь з питань сходознавства отримав Євген Матяш. За кращу доповідь-дослідження з актуальних проблем нової та

новітньої історії країн Азії та Африки премію східноукраїнського центру стратегічних досліджень отримав Павло Улах.

В рамках конференції проходив IV Регіональний конкурс наукових робіт «Гендерна політика очима української молоді: слобожанський вибір». На заключному пленарному засіданні завідувач кафедри історії України ХНАМГ, канд. іст. наук О. Л. Рябченко нагородила переможців конкурсу. Також були нагороджені стипендіати премії дослідницької фундації імені Олега Ольжича: Винокуров Ігор, Єремєєва Катерина, Петров Сергій та Шалигіна Дар'я. Старший спеціаліст у справах сім'ї та молоді Харківської обласної державної адміністрації Н. А. Сухорукова розповіла про результати конкурсу «Гендерна політика міст» та нагородила його переможців.

За багаторічну співпрацю з історичним факультетом, спеціальну премію отримав колишній голова Студентського наукового товариства факультету, докт. філософ. наук Г. Д. Панков.

Із заключними словами до учасників конференції звернулись голова Студентського наукового товариства університету Олександр Чабан та голова оргкомітету конференції, заступник декана історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, канд. іст. наук., доц. В. О. Куліков.

В цілому конференція показала широкий спектр історичних проблем, що входять до сфери наукових інтересів її учасників, дозволила молодим вченим апробувати свої наукові досягнення, визначити перспективні напрями подальших досліджень.

Проблема любви в античности и в средние века: историческая традиция и современные парадигмы Круглый стол

Кныш Ирина, Олейник Николай

Дванадцатого марта 2010 г. студенческим научным кружком кафедры истории древнего мира и средних веков «Ad fontes!» был проведен круглый стол: «Проблема любви в античности и в средние века: историческая традиция и современные парадигмы». Организаторами мероприятия выступили куратор кружка, канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков О. А. Ручинская и старосты – студенты 4 курса исторического факультета ХНУ им. В. Н. Каразина

И. Кныш и Н. Олейник. Целью круглого стола было исследование проявлений любви в жизни людей античной и средневековой эпохи, а также их анализ с точки зрения современной психологии и социологии.

В заседании принимали участие студенты и преподаватели исторического, социологического факультетов и факультета психологии ХНУ имени В. Н. Каразина, а также студенты исторического факультета БелГУ (г. Белгород, Российская Федерация).

В ракурсе исследования историков предстали проблемы, связанные с понятием, значением и проявлением любви в жизни античного и средневекового общества. Психологи осветили проблему любви с точки зрения различных парадигм современной психологии, а социологи, ориентируясь на социологические опросы, показали отношение к любви современных украинцев.

Круглый стол открыла куратор кружка, канд. ист. наук, доц. Ручинская О. А., которая отметила важность и необходимость проведения подобных заседаний, ставших для СНО нашей кафедры уже традиционными. Были также отмечены различные представления о любви в рассматриваемые исторические эпохи, выделена значимость этого явления в современном мире.

Затем на заседании были заслушаны следующие доклады студентов:

Петренко Карина (факультет психологии, 4 курс) «Феномен любви в психологии». Автор в своем выступлении попытался сопоставить различные взгляды отечественных и западных психологов на понятие любви. Были использованы работы Р. С. Немова, З. Фрейда, А. Маслоу, Э. Фромма. Попытки типологизации любви основывались на идеях С. А. Белорусова и Т. Кемпера. В докладе отмечалось, что сложность и важность любви обусловлены тем, что в ней сливаются в одно целое и физическое и духовное, а также выражается стремления преодолеть свою ограниченность, достигнуть совершенства и вечности. Более подробно Петренко К. были рассмотрены такие виды любви, как статистическая (влюбленность, романтика) и динамическая (зрелая, ответственная).

Пяничук Ольга (исторический факультет, соискатель кафедры истории древнего мира и средних веков) «Исида и Осирис: дуальность мифа». Данный доклад был посвящен центральной теме египетской культуры и религии периода Среднего царства – истории любви божественной четы – Исиды и Осириса. Автор отстаивал точку зрения о том, что культ Исиды не заслуженно был обойден вниманием исследователей и сводился, в основном, к ее материнской роли. По мнению докладчика, значение и роль Исиды в культе Осириса и заупокойных верованиях был более важным и значительным, нежели роль самого Осириса. В заключении Пяничук О. отметила, что Исида являлась центральной фигурой осирического цикла. Обладая необыкновенными магическими силой и знаниями, она властвовала над жизнью и смертью богов и людей, что было очень востребовано в заупокойных верованиях древних египтян.

Красникова Екатерина (исторический факультет БелГУ, магистрант I года обучения) «Любовь, ее сферы и проявления в Греции и на Боспоре».

Автором на основе эпиграфических источников было проведено исследование понимания любви в античных городах Северного Причерноморья, в частности на Боспоре, в сравнении с традиционными эллинскими представлениями.

Грубник Екатерина (исторический факультет, 3 курс) «Эллинские боги любви по свидетельствам античных авторов». В начале выступления автор отметил, что характерной чертой греческой религии является антропоморфизм и рассмотрение данной темы позволит отразить представления древних греков о любви и семье, так как именно Афродита и Эрот являются олицетворением такого прекрасного чувства как любовь. Образ Афродиты означал спокойную уверенность и силу любви в широком смысле слова, не только между мужчиной и женщиной, а и любовь к родине, к дому, к родителям; то Эрот – необузданную страсть, лукавство и легкомысленность, именно его стрела может вызвать любовное безумие, сжигающие ум. Также был сделан акцент на том, что характерной чертой эллинских богов любви является трансформация их образов. Так, Афродита из таинственного существа превращается в улыбчивую, нежную Афродиту, а Эрот, господствуя как над внешней природой, так и над нравственным миром людей и богов, управлял их сердцем и волей, будучи одновременно златокудрым, маленьким шаловливым мальчиком, часто доставляющим неприятности богам и смертным.

Семененко Елена (исторический факультет, 5 курс) «Женщины в жизни римских императоров V в.: любовь или нет?». Целью данного выступления было выяснение роли женщины в жизни правителей Римской империи в плоскости «чистой» привязанности, влюбленности и, с другой стороны, в плоскости политической интриги. Автор построил доклад на примере судьбы наиболее яркой женщины своего времени Галлы Плацидии – сестры императора Гонория, матери императора Валентиниана III и принцессы Гонории. Последив жизнь этой женщины, Семененко Е. пришла к выводу, что межличностные отношения в высших кругах римской императорской власти в V в. представляли собой пеструю картину, где, безусловно, было место настоящей любви, однако она тесно переплеталась с интригами, жестокостью, непостоянством – качествами, которые наложили темный отпечаток на эпоху в целом.

Шамшина Дарья (исторический факультет, 4 курс) «О противоречивых аспектах куртуазной любви». В докладе было отмечено, что формирование куртуазной культуры с новой ориентацией на светские увеселения и приукрашивание жизни пробудило в среде рыцарства интерес к интимным вопросам человека, смысловым центром которых была проблема любви. Автором были рассмотрены положения трактата А. Капеллана «О любви», где отмечалось, что супруг-сеньор априори не мог питать куртуазных чувств к своей жене, которые по

определению Жака Ле-Гоффа являлись антиматримониальными, т.е. противоречили браку. Таким же дискуссионным Шамшина Д. определила вопрос и о гипотетически «очищенном чувстве». Автор отметил, что характеристика куртуазной любви как платонического чувства также является спорным моментом. В заключении докладчик пришел к выводу, что средневековый феномен «кодификации чувства» все же был «двуединством толков»: реальным содержанием социальных устоев и вечно недостижимым ликом мечты рыцарства.

Пастушенко Андрей (исторический факультет, аспирант кафедры истории древнего мира и средних веков) «Любовь Джона Оксенхама и испанской леди: вымысел и реальность (1576–1577)». Автор попытался изучить неоднозначные оценки данной темы в историографии. Его заинтересовала история о любви между Оксенхамом и испанской леди (1575 г.), ведь она была отнесена большинством исследователей к разряду вымышленных фактов уже в XIX в., поскольку факт отражался одними неубедительными мемуарами Ричарда Хоукинса (1622 г.). В 1854 г. писатель Чарльз Кингсли создал на основе указанной любовной истории сюжет в романе «На запад. Хоу!» Докладчик доказывал, что, несмотря на упреки критиков в антиисторичности, произведение Кингсли нашло отражение в творчестве исследователей истории Джона Оксенхама. В условиях скептического отношения историков к указанной теме о любви среди исследователей появилась стойкая ассоциация ее с сюжетной линией Ч. Кингсли, что, на взгляд Пастушенка А., послужило сохранению упоминаний о данной теме в исторических исследованиях на протяжении всего XX века.

Калашник Алина (социологический факультет, 3 курс) «Судьба любви в постмодерне: «Love is...»». Докладчик представил социологическое понимание любви как феномена сознания человека общественного, как одну из основных движущих сил социума. Было рассмотрено мнение П. Сорокина, который признавал истинную, т.е. альтруистическую, любовь основным конструирующим началом, обеспечивающим функционирование социальных систем и само существование человечества. Автором было проведено исследование объявлений раздела знакомств в периодических изданиях, в результате чего Калашник А. сделала вывод о любви как феномене, предполагающем некий духовный смысл взаимосвязей. Но она занимает значительно меньше места в жизни общества и индивида, нежели удовлетворения половых потребностей.

После выступления каждого докладчика присутствующие имели возможность задать вопросы уточняющего характера, которые нередко превращались в оживленную дискуссию при участии преподавателей. Тезис канд. соц. наук А. С. Голикова о любви как антисистемной и нементальной вызвал споры в среде слушателей, активным участником которых был и проф. Дусавицкий А. К. Круглый стол завершился примирительной песней из мюзикла «Ромео и Джульетта» в исполнении А. Пастушенко.

Данный круглый стол показал различия во взглядах на любовь историков, психологов и социологов. Но подобные научные заседания весьма полезны, поскольку они позволяют вырабатывать и применять междисциплинарные знания на практике.

II Международная студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»

Труш Светлана

Политическая карта восточноевропейского региона с момента возникновения здесь государственных образований неоднократно претерпевала ряд изменений, таким образом государственная граница никогда не служила неким жестким фронтиром, разделяющим разные культуры. Напротив, пограничные зоны служили местом наиболее тесного сотрудничества, активных контактов, которые порождали нечто новое и уникальное. Ярким примером данному утверждению может служить историко-культурный регион Слобожанщина, возникший на стыке украинской и русской этнотрадиции и обладающий своей спецификой.

С момента создания еврорегиона (7 ноября 2003 г.), который включает в себя Белгородскую и Харьковскую области было сделано ряд шагов к сближению, в том числе на уровне региональных научно-образовательных центров – Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и Национального исследовательского университета «БелГУ» (г. Белгород, РФ).

Исторические факультеты университетов разработали и воплотили в жизнь интересную форму сотрудничества – международную студенческую школу «Историко-культурное наследие еврорегиона «Слобожанщина», которая проходила уже во второй раз с 20 по 25 сентября 2010 г. на базе Национального исследовательского университета «БелГУ».

Работа в рамках школы проводилась по двум ключевым направлениям – обучение студентов в ходе лекционных и практических занятий особенностям еврорегиона «Слобожанщина» в этнокультурном и историческом отношении, а также самостоятельная работа студентов по

созданию проектов туристически привлекательных и коммерчески выгодных музейных комплексов «под открытым небом» на базе этнокультурного наследия евроврегиона «Слобожанщина», при чем как материально осязаемого (садово-парковые комплексы, старинные усадьбы), так и находящегося в коллективной памяти носителей слобожанской региональной идентичности.

Таким образом, мы прослушали ряд интересных лекций – «Русско-украинские культурные связи Слобожанщины» (на базе МУК «Пушкинская библиотека-музей», г. Белгород); «От прошлого к настоящему: ценности, обряды, праздники народного календаря», «Мой дом и все, что в нем», «Традиционный костюм Слобожанщины» (на базе ГУК «Белгородский государственный музей народной культуры»), посещены музей-мемориал М. С. Щепкина и ГОУ ДОД «Центр народной культуры» в с. Купино Белгородской области.

Практическая работа по созданию туристических проектов, проводимая двумя смешанными харьковско-белгородскими группами, завершилась появлением на свет уникальных разработок – проекта музея «под открытым небом» «Люботин» (на базе исторического центра в г. Люботин Харьковской обл.) и аналогичного проекта «Эпоха» на базе усадьбы Мухановых в Белгородской области. Эти проекты будут поданы в соответствующие государственные структуры с целью их реального воплощения в жизнь.

Каждый из проектов представляет собой определенное видение региона как некой специфической этнокультурной общности, где переплелись украинские и русские традиции. Поэтому каждый музейный комплекс – это синтез национальных образов и русских, и украинцев. Так, рядом с избами соседствуют хаты, а посетители музея могут позавтракать на постоялом дворе, а поужинать в гостеприимных стенах шинка. Таким образом, студенты университетов пытались передать уникальность пограничного региона Слобожанщина.

Подобная работа призвана не только сохранить ряд уникальнейших архитектурных памятников на территории региона, не только популяризовать историко-культурное наследие Слобожанщины, но и стать в определенном смысле объединяющим началом для современного поколения, путем практического осуществления провозглашенных деклараций относительно евроврегиона «Слобожанщина» по созданию единой в экономическом и культурном отношении системы.

Практическим результатом подобного сотрудничества уже на сегодняшний день можно считать то, что произошло сближение двух университетских сообществ, обсуждаются перспективы дальнейшего сотрудничества. Государственная граница стала объединяющим звеном, а не разделяющей чертой.

***Теми магістерських
дипломних робіт,
захищених в 2010 році***

Кафедра історії України

- Булавик Сергій Леонідович. Фінансова політика уряду гетьманату Скоропадського. Науковий керівник – доц. Куліков В. О.
- Вакуленко Дмитро Володимирович. Політика коренізації щодо національних меншин в УРСР у 1920-х – 1930-х рр.). Науковий керівник – проф. Наумов С. О.
- Колесниченко Іван Вікторович. Машинобудівна промисловість Харкова (1943–1990 рр.). Науковий керівник – доц. Бердута М. З.
- Коломоєць Володимир Володимирович. Свята, звичаї та обряди слобожан (середина ХУП–ХІХ століття). Науковий керівник – доц. Майстренко В. С.
- Корж Кристина Олександрівна. Нова Запорізька Січ – як спроба відновлення козацької державності. Керівник – доц. Куліков В. О.
- Кузякіна Анастасія Юріївна. Образи минулого в українському історичному живописі другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Науковий керівник – проф. Наумов С. О.
- Літвінов Дмитро Сергійович. Формування української самосвідомості за умов самодержавства в другій чверті ХІХ ст. Науковий керівник – доц. Журавльов Д. В.
- Любавський Роман Геннадійович. Повсякденне життя робітників заводів-гігантів Харкова у 1920 – 1930-ті роки ХХ ст. Науковий керівник – доц. Посохова Л. Ю.
- Півень Вікторія Олександрівна. Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–2001 рр. Науковий керівник – Бердута М. З.
- Сідей Катерина Сергіївна. Образ гетьмана Мазепи в українській і російській художній літературі, драматургії та музичних творах в к. ХVІІ – ХХ ст. Науковий керівник – доц. Куліков В. О.
- Часник Олександр Миколайович. Еволюція адміністративного і соціально-економічного устрою та інтеграція краю до імперських структур(ХVІІ–ХVІІІ ст.). Науковий керівник – проф. Наумов С. О.
- Черноморець Юлія Олександрівна. Розвиток астрономічних знань в середньовічній і ранньомодерній Русі та Україні (Х–ХVІІІ ст.) Науковий керівник – доц. Журавльов Д. В.
- Шатрова Олена Петрівна. Сім'я на Харківщині (1945–1991 рр.). Науковий керівник – доц. Бердута М. З.
- Шляхова Ірина Володимирівна. Торгівля в Харкові в роки НЕПу. Науковий керівник – проф. Калініченко В. В.

Кафедра нової та новітньої історії

- Бойко Костянтин Сергійович. Діяльність антигітлерівської коаліції на завершальному етапі Другої світової війни в перші роки після її завершення (1943–1947). Науковий керівник – проф. Пугач Є. П.
- Гавриленко Юрій Олександрович. Євроатлантична політика Франції в роки “холодної війни”. Науковий керівник – доц. Страшний С. Ю.
- Левченко Ірина Віталіївна. Еволюція образу Японії у Росії другої половини XIX – початку XX рр. Науковий керівник – доц. Тумаков О. І.
- Литовченко Євген Віталійович. Російсько-японські відносини у кінці ХУІІІ – середини ХІХ ст. Науковий керівник – доц. Тумаков О. І.
- Понятовська Юлія Анатоліївна. Боротьба за встановлення польських кордонів (1918–1921 рр.). Науковий керівник – доц. Йолкін А. І.
- Рогінський Андрій Володимирович. Геополітичне протиставлення Великої Британії і Росії в Азії: Тибетський вектор (1861–1907 рр.). Науковий керівник – доц. Тумаков О. І.
- Скубій Ігор Анатолійович. Еволюція політичного курсу санаційного режиму в Польщі (1926–1939 рр.). Науковий керівник – доц. Чернявський Л. С.
- Стеценко Інна Володимирівна. Англійська колоніальна експансія на півдні Африки (80-ті рр. ХІХ – 1910 рр.). Науковий керівник – доц. Чернявський Л. С.
- Султанов Олег Миколайович. Режим особистої влади короля Олександра Карагеоргієвича. 1929–1934 рр. Науковий керівник – проф. Пугач Є. П.

Кафедра історії Росії

- Чумаченко Марина Олександрівна. А. Ф. Коні: юрист і громадський діяч. Науковий керівник – проф. Духопельников В. М.
- Крутова Ольга Дмитрівна. Брати Петро Іванович і Іван Іванович Шувалови (40-90 рр. ХVІІ ст.). Науковий керівник – проф. Духопельников В. М.
- Краснюк Неллі Володимирівна. Зовнішня політика Радянського Союзу в 30-х роках ХХ ст. Науковий керівник – проф. Духопельников В. М.
- Мелашенко Інна Олександрівна. Г. Є. Распутін (1869–1916 рр.). Історичний портрет. Науковий керівник – проф. Волосник Ю. П.
- Троїцький Юрій Олексійович. Розвиток автомобільної промисловості СРСР у післявоєнний період (1945–1991 рр.) Науковий керівник – проф. Волосник Ю. П.
- Фатін Павло Сергійович. Росія і Кавказ (1817–1864 рр.) Науковий керівник – проф. Лантух В. В.
- Петров Антон Олександрович. Єретичні рухи на Русі (кінець ХІV – середина ХVІ ст.) Науковий керівник – проф. Лантух В. В.

- Адаменко Олег Миколайович. Розвиток форм творчої активності робочих на підприємствах Донбасу у 50-80-ті рр. XX ст. Науковий керівник – проф. Лантух В. В.
- Федоров Сергій Михайлович. Історія розвитку інтернет-ресурсів з археології. Науковий керівник – доц. Любичев М. В.
- Литвиненко Вікторія Юріївна. 2-а Тихоокеанська ескадра та її участь у Цусімській битві. Науковий керівник – доц. Любичев М. В.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- Бондаренко Станіслав Костянтинович. Культура читання та проблеми її дослідження (на матеріалах Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.). Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- Задорожня Наталія Юріївна. Історико-демографічний аналіз населення Харкова за загальними переписами 1897 та 1926 років. Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- Іваненко Ірина Юріївна. Мемуари як джерело з історії Великої Вітчизняної війни на матеріалах спогадів про звільнення Харкова у серпні 1943 року. Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.
- Крутій Ганна Миколаївна. Д. І. Багалій як архівознавець та археограф. Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.
- Кудь Анастасія Олександрівна. Становлення та розвиток жіночої гімназійної освіти в Харкові у другій половині XIX – початок XX ст.: джерелознавчий аспект. Науковий керівник – доц. Іващенко В. Ю.
- Ляшко Марія Володимирівна. Харків як центр ярмаркової торгівлі (XVII – перша половина XIX ст.): проблеми історіографії. Науковий керівник – доц. Пікалов В. Г.
- Мезенцева Оксана Дмитрівна. Політика радянської влади щодо Православної Церкви в Україні в 1917–1941 роках у історіографії. Науковий керівник – проф. Каплін О. Д.
- Подопрігора Артем Сергійович. Життя та творчість Наталії Дмитрівни Полонська-Василенко в контексті розвитку сучасної біографістики. Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- Романова Тетяна Ігорівна. Проблеми охорони, використання та реституції пам'яток історії та культури України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945рр.). Науковий керівник – доц. Павлова О. Г.
- Самойленко Олег Олександрович. Благодійність на Харківщині пореформений період (60-80рр XIX ст.). Науковий керівник – проф. Куделко С. М.
- Беліков Станіслав Геннадійович. Кінні воїни скіфського часу на території Лісостепової України. Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- Єременко Сергій Сергійович. Західне Більське городище в Архаїчний період. Науковий керівник – доц. Буйнов Ю. В.
- Жаворонко Микола Сергійович. Вооружение и военное искусство скифов VII–IVвв. до н.е. Науковий керівник – доц. Буйнов Ю. В.

- Затолока Наталія Олегівна. Кістяні прикраси черняхівської культури. Науковий керівник – доц. Буйнов Ю. В.
- Логоша Олександр Сергійович. Військова справа лісостепових племен скіфського часу (за матеріалами басейнів Ворскли та Сіверського Дінця). Науковий керівник – доц. Буйнов Ю. В.
- Мельникова Аліна Олександрівна. Функціональне призначення половецьких кам'яних статуй. Науковий керівник – доц. Скирда В. В.
- Резниченко Іван Олександрович. Домашнє виробництво носіїв черняхівської культури. Науковий керівник – доц. Скирда В. В.
- Сербогін Іван Євгенійович. Відкриття В. В. Хвойкою старожитностей латену, римського часу та раннього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї. Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- Чорненський Артем Ігорович. Орнаментальні мотиви кераміки населення пізньоримського часу на території України (III чверть – II – I половина V ст.). Науковий керівник – доц. Шрамко І. Б.
- Юрченко Анна Володимирівна. Зброя ближнього бою у носіїв салтівської культури. Науковий керівник – доц. Скирда В. В.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- Ковальов Олексій Петрович. Villae rusticae та латифундії в Італії у II ст. до н.е. – I ст. н.е. Науковий керівник – доц. Мартем'янов О. П.
- Семененко Олена Володимирівна. Зовнішньополітична історія Західної Римської імперії. Науковий керівник – проф. Сергєєв І. П.
- Черепов Ігор Миколайович. Економічне життя сільських районів Італії у II ст. до н.е. – I ст. н.е. Науковий керівник – доц. Мартем'янов О. П.
- Щепаняк Надія Михайлівна. Науковий керівник – Система магістратур у давніх римлян: становлення та історична доля. Науковий керівник – проф. Сергєєв І. П.
- Баранов Олександр Миколайович. Скандинавська релігія в VIII–IX ст. Науковий керівник – проф. Голубкін Ю. О.
- Василенко Дар'я Василівна. Ульріх фон Гуттен – видатний німецький гуманіст. Науковий керівник – проф. Голубкін Ю. О.
- Виноградова Ольга Юріївна. Поява і розповсюдження християнства в Херсонесі Таврійському у II–VI ст. н.е. Науковий керівник – проф. Сорочан С. Б.
- Джафаров Ренат Зірадінович. Остготи та Остготське королівство за писемними та археологічними джерелами. Науковий керівник – проф. Сорочан С. Б.
- Косенко Аліна Володимирівна. Іслам у Криму XVII ст. (за матеріалами «Книги путешествий» Евлії Челебі). Науковий керівник – доц. Д'ячков С. В.
- Щербина Дмитро Олександрович. Готи в Південному Причорномор'ї у III–IV ст. н.е. Науковий керівник – доц. Д'ячков С. В.

Відомості про авторів

Бабкова Надія – аспірантка Харківської державної академії культури

Біла Олена - аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Білоус Сергій - студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Грибанов Денис – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Дудін Олександр – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка

Єремєєв Павло - студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєва Катерина - студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кисельова Олена - аспірантка факультету історії і міжнародних відносин Брянського державного університету імені академіка І. Г. Петровського

Книш Ірина - студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кононенко Василь – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ласкавий Дмитро – докторант історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Літвіненко Єлизавета - аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського

Лушкіа Тетяна - аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Любавський Роман - аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Магадєєв Іскандер - аспірант історичного факультету МДУ імені М. В. Ломоносова

Мовчан Анастасія - аспірантка історичного факультету Донецького національного університету

Олійник Микола - студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Онацький Максим - аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Онопрієнко Алла – студентка Харківської національної академії міського господарства

Півень Вікторія – пошукачка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Протасова Ірина – викладач Феодосійського політехнічного технікуму

Пудовкіна Анна - аспірантка історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Пяничук Ольга – пошукачка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Радченко Юрій - аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Свириденко Вікторія - студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Семененко Олена – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Тріпутіна Наталія - зав. сектором бібліотеки Харківської національної академії міського господарства

Труш Світлана – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Харченко Артем – аспірант кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Щестюк Тетяна – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Список скорочень

BD – The Book of the Dead

BIFAO – Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale

CT – The Ancient Egyptian Coffin Texts

TIN – Triangulated Irregular Network – триангуляційна модель

АМА – Античный мир и археология

ВДИ – Вестник древней истории

ГІС – Геоінформаційні системи

ДБ – Древности Боспора

КБН – Корпус боспорских надписей. М.; Л., 1965

ПИФК – Проблемы истории, филологии и культуры

PT – The Pyramid Texts

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

ЦМР – Цифрова модель рел'єфа

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 13

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск Д. В. Миколенко
Комп'ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077 Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Підписано до друку 01.12.2010. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 13,97. Обл.-вид. арк. 17,45.

Тираж 300 пр. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Надруковано: ХНУ імені В. Н. Каразіна
61077, Харків, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідectво про державну реєстрацію ДК№3367 від 13.01.09